

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Murat KALAFAT

ANADOLU SELÇUKLU MİMARİSİNDE TİPOLOJİ PROBLEMLERİ
(Camiler, Kervansaraylar, Hamamlar, Türbeler)

Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı
Doktora Tezi

Antalya, 2022

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Murat KALAFAT

ANADOLU SELÇUKLU MİMARİSİNDE TİPOLOJİ PROBLEMLERİ
(Camiler, Kervansaraylar, Hamamlar, Türbeler)

Danışman

Prof. Dr. Mustafa DENKTAŞ

Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı

Doktora Tezi

Antalya, 2022

Akdeniz Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne,

Murat KALAFAT'ın bu çalışması jürimiz tarafından Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı
Doktora Programı tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. Yıldırım Özbek (İmza)

Üye (Danışmanı) : Prof. Dr. Mustafa DENKTAŞ (İmza)

Üye : Prof. Dr. Remzi Duran (İmza)

Üye : Prof. Dr. Abdullah Karaçağ (İmza)

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Turgay Yazar (İmza)

Tez Başlığı: Anadolu Selçuklu Mimarisinde Tipoloji Problemleri (Camiler, Kervansaraylar, Hamamlar, Türbeler)

Onay : Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Tez Savunma Tarihi :/...../2022

Mezuniyet Tarihi : 04/08/2022

(İmza)
Prof. Dr. Engin Karadağ
Müdür

AKADEMİK BEYAN

Doktora Tezi olarak sunduğum “Anadolu Selçuklu Mimarisinde Tipoloji Problemleri (Camiler, Kervansaraylar, Hamamlar, Türbeler)” adlı bu çalışmanın, akademik kural ve etik değere uygun bir biçimde tarafımda yazıldığını, yararlandığım bütün eserlerin kaynakçada gösterildiğini ve çalışma içerisinde bu eserlere atıf yapıldığını belirtir; bunu şerefimle doğrularım.

Murat KALAFAT

T.C.
AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

... / ... / 20...

TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU BEYAN BELGESİ

Öğrenci Bilgileri	
Adı-Soyadı	Murat KALAFAT
Öğrenci Numarası	20128603002
Anabilim Dalı	Sanat Tarihi
Programı	Doktora
Danışman Öğretim Üyesi Bilgileri	
Unvanı, Adı-Soyadı	Prof. Dr. Mustafa DENKTAŞ
Doktora Tez Başlığı	Anadolu Selçuklu Mimarisinde Tipoloji Problemleri
Turnitin Bilgileri	
Ödev Numarası	1872043057
Rapor Tarihi	18.07.2022
Benzerlik Oranı	Alıntılar hariç: %4 Alıntılar dahil: %4
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE,	
Yukarıda bilgileri bulunan öğrenciye ait tez çalışmasının a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana Bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 160 sayfalık kısmına ilişkin olarak Turnitin adlı intihal tespit programından Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esaslarında belirlenen filtrelemeler uygulanarak yukarıdaki detayları verilen ve ekte sunulan rapor alınmıştır. Danışman tarafından uygun olan seçenek işaretlenmelidir: (X) Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşmıyor ise: Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporunun doğruluğunu onaylarım. () Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşıyor, ancak tez/dönem projesi danışmanı intihal yapılmadığı kanısında ise: Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporunun doğruluğunu onaylar ve Uygulama Esaslarında öngörülen yüzdeler sınırlarının aşılmasına karşın, aşağıda belirtilen gerekçe ile intihal yapılmadığı kanısında olduğumu beyan ederim.	
Gerekçe:	
Benzerlik taraması yukarıda verilen ölçütlere uygun olarak tarafımda yapılmıştır. İlgili tezin orijinallik raporunun uygun olduğunu beyan ederim. Danışman Öğretim Üyesi Unvanı, Adı-Soyadı Prof. Dr. Mustafa DENKTAŞ İmza	

İÇİNDEKİLER

TABLolar LİSTESİ	ii
ÇİZİMLER LİSTESİ	v
GRAFİKLER LİSTESİ	vi
HARİTALAR LİSTESİ	viii
ÖZET	ix
SUMMARY	x
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

MİMARLIKTA TİP VE TİPOLOJİ KAVRAMLARI

1.1. Tip	12
1.2. Tipoloji	14

İKİNCİ BÖLÜM

ANADOLU SELÇUKLU MİMARİSİNDE TİPOLOJİ PROBLEMLERİ

2.1. Anadolu Selçuklu Cami Tipolojisi	18
2.2. Anadolu Selçuklu Kervansaray Tipolojisi	51
2.3. Anadolu Selçuklu Hamam Tipolojisi	73
2.4. Anadolu Selçuklu Türbe Tipolojisi	87

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DEĞERLENDİRME

3.1. Camiler	106
3.2. Kervansaraylar	117
3.3. Hamamlar	127
3.4. Türbeler	133
SONUÇ	142
KAYNAKÇA	148
ÖZGEÇMİŞ	157

TABLolar LİSTESİ

Tablo 2.1 Otto-Dorn Cami Tipolojisi	18
Tablo 2.2 Doğan Kuban Cami Tipolojisi-1	20
Tablo 2.3 Doğan Kuban Cami Tipolojisi-2	23
Tablo 2.4 Metin Sözen Tipolojisi	24
Tablo 2.5 Metin Sözen-Zeki Sönmez Cami Tipolojisi.....	26
Tablo 2.6 Ara Altun Cami Tipolojisi	28
Tablo 2.7 Aynur Durukan Cami Tipolojisi	30
Tablo 2.8 M. K. Şahin Cami Tipolojisi-1.....	32
Tablo 2.9 M. K. Şahin Cami Tipolojisi-2.....	34
Tablo 2.10 Oluş Arık Cami Tipolojisi.....	34
Tablo 2.11 Haşim Karpuz Cami Tipolojisi	35
Tablo 2.12 Mustafa Güler Cami Tipolojisi	36
Tablo 2.13 Gülru Necipoğlu Cami Tipolojisi.....	37
Tablo 2.14 Muhammet Arslan Cami Tipolojisi	38
Tablo 2.15 Muhammet Arslan, Cami Yardımcı Tipolojisi	39
Tablo 2.16 Anadolu Selçuklu Camileri, Kubbe-Eyvan-Avlu Üçlüsünü Barındıran Tip Örnekleri.....	43
Tablo 2.17 Anadolu Selçuklu Camileri Enine Gelişen Mihrap Önü Kubbeli Tip Örnekleri ...	45
Tablo 2.18 Anadolu Selçuklu Camileri Bazilikal Tip Örnekleri.....	45
Tablo 2.19 Anadolu Selçuklu Camileri, Bölüntüsüz, Çok Ayaklı Tip Örnekleri	46
Tablo 2.20 Anadolu Selçuklu Camileri Tek Mekânlı (Kubbeli) Tip Örnekleri	47
Tablo 2.21 Anadolu Selçuklu Camileri Tek Mekânlı (Düz çatılı) Tip Örnekleri	48
Tablo 2.22 Anadolu Selçuklu Camileri Münferit Örnekler.....	49
Tablo 2.23 Murat Kalafat Cami Tipolojisi	49
Tablo 2.24 Anadolu Selçuklu Camilerinin Tiplere Göre Ayrılmış Planları.....	50
Tablo 2.25 Kurt Erdmann Kervansaray Tipolojisi	52
Tablo 2.26 Ayşıl Tükel Yavuz Kervansaray Tipolojisi.....	60
Tablo 2.27 Osman Eravşar Kervansaray Tipolojisi.....	62
Tablo 2.28 Anadolu Selçuklu Kervansarayları Klasik Bazilikal Tip Örnekleri.....	66
Tablo 2.29 Anadolu Selçuklu Kervansarayları Klasik Transept Tip Örnekleri	67
Tablo 2.30 Anadolu Selçuklu Kervansarayları Klasik Tip, Kapalı Kısımın Planı Tespit Edilemeyenler.....	67

Tablo 2.31 Anadolu Selçuklu Kervansarayları Kapalı Bazilikal Tip Örnekleri.....	68
Tablo 2.32 Anadolu Selçuklu Kervansarayları Kapalı Transept Tip Örnekleri	68
Tablo 2.33 Anadolu Selçuklu Kervansarayları Kapalı Merkezi Tip Örnekleri.....	69
Tablo 2.34 Anadolu Selçuklu Kervansarayları Kapalı Tek Sahınlı Tip Örnekleri	69
Tablo 2.35 Anadolu Selçuklu Kervansarayları Kapalı İki Sahınlı Tip Örnekleri	69
Tablo 2.36 Anadolu Selçuklu Kervansarayları Avlu Merkezli Tip Örnekleri	69
Tablo 2.37 Murat Kalafat Kervansaray Tipolojisi.....	70
Tablo 2.38 Anadolu Selçuklu Kervansarayları Tiplere Göre Ayrılanmış Planları	71
Tablo 2.39 Anadolu Selçuklu Kervansarayları, Kapalı Kısımların Tiplere Göre Ayrılanmış Planları.....	72
Tablo 2.40 Eyice'nin Hamam Tipolojisindeki Sorunlu Başlıklarda Yer Alan Örneklerin Planları.....	76
Tablo 2.41 Yıldızvari Tip Hamamların Roma-Bizans Öncüllerinin Planları.....	81
Tablo 2.42 Yıldızvari Tip Hamamlar İçin Bizans Dönemi Kilise-Saray Örneklerinin Planları	81
Tablo 2.43 Yıldızvari Tip Hamamların İslam Coğrafyası Örneklerinin Planları.....	82
Tablo 2.44 Anadolu Selçuklu Dönemi Hamamları Dört Eyvanlı Köşe Halvet Hücreli Tip Örnekleri.....	83
Tablo 2.45 Anadolu Selçuklu Dönemi Hamamları Yıldızvari Tip Örnekleri	83
Tablo 2.46 Anadolu Selçuklu Dönemi Hamamları Enine Sıcaklıklı Çift Halvetli Tip Örnekleri	83
Tablo 2.47 Anadolu Selçuklu Dönemi Hamamları Münferit Örnekler.....	84
Tablo 2.48 Anadolu Selçuklu Dönemi Hamamları Tasnif Dışı Örnekler	84
Tablo 2.49 Anadolu Selçuklu Hamamlarının Tiplere Göre Ayrılanmış Planları.....	85
Tablo 2.50 Anadolu Selçuklu Hamamlarının Sıcaklık Kısımlarının Planları	86
Tablo 2.51 Oluş Arık Türbe Tipolojisi.....	88
Tablo 2.52 Ülkü Ü. Bates Türbe Tipolojisi	91
Tablo 2.53 Orhan Cezmi Tuncer Türbe Tipolojisi	93
Tablo 2.54 Hakkı Önkal Türbe Tipolojisi	94
Tablo 2.55 Murat Kalafat Türbe Tipolojisi	99
Tablo 2.56 Anadolu Selçuklu Türbeleri Çokgen Kümbet Örnekleri.....	99
Tablo 2.57 Anadolu Selçuklu Türbeleri Dörtgen Kümbet Örnekleri.....	101
Tablo 2.58 Anadolu Selçuklu Türbeleri Silindirik Kümbet Örnekleri.....	101
Tablo 2.59 Anadolu Selçuklu Türbeleri Kare Planlı Türbe Örnekleri	102

Tablo 2.60 Anadolu Selçuklu Türbeleri Eyvan Türbe Örnekleri	102
Tablo 2.61 Anadolu Selçuklu Türbeleri Münferit Örnekler.....	103
Tablo 2.62 Anadolu Selçuklu Türbeleri Sınıflandırma Dışında Tutulan Örnekler	103
Tablo 2.63 Anadolu Selçuklu Türbelerinin Tiplere Göre Ayrılanmış Planları	104
Tablo 2.64 Anadolu Selçuklu Türbelerinin Tiplere Göre Ayrılanmış Fotoğrafları	105

ÇİZİMLER LİSTESİ

Çizim 2.1 Senchas'ta Ribat Planı	56
Çizim 2.2 Taş Rabat Planı	56
Çizim 2.3 Alara Han Planı.....	57
Çizim 2.4 Mama Hatun Kervansarayı Planı.....	57
Çizim 2.5 Eshab-ı Kehf Han Panı	58
Çizim 2.6 Sevserek Han Planı	58
Çizim 2.7 Mirçinge Han Planı.....	59
Çizim 2.8 Yerhan Planı	59

GRAFİKLER LİSTESİ

Grafik 3.1 Anadolu Selçuklu Camilerinin Tiplere Göre Dağılımı	106
Grafik 3.2 Anadolu Selçuklu Camileri Kronolojik Dağılım	110
Grafik 3.3 Kubbe-Eyvan-Avlu Üçlüsünü Barındıran Tip Kronolojik Dağılım.....	111
Grafik 3.4 Enine Gelişen Mihrap Önü Kubbeli Tip Kronolojik Dağılım	113
Grafik 3.5 Bazilikal Tip Kronolojik Dağılım	115
Grafik 3.6 Bölüntüsüz Çok Ayaklı Tip Kronolojik Dağılım.....	116
Grafik 3.7 Münferit Örnekler Kronolojik Dağılım.....	116
Grafik 3.8 Anadolu Selçuklu Cami Tiplerinin Tiplere Göre Kronolojik Dağılımı	117
Grafik 3.9 Anadolu Selçuklu Kervansarayları Tiplere Göre Dağılım.....	118
Grafik 3.10 Anadolu Selçuklu Kervansarayları Kronolojik Sıralama.....	122
Grafik 3.11 Klasik Tip Kronolojik Sıralama	123
Grafik 3.12 Klasik Bazilikal Tip Kronolojik Sıralama.....	123
Grafik 3.13 Klasik transept tip kronolojik sıralama	124
Grafik 3.14 Kapalı Tip Kronolojik Sıralama.....	125
Grafik 3.15 Kapalı Bazilikal Tip Kronolojik Sıralama	125
Grafik 3.16 Kapalı Transept Tip Kronolojik Sıralama.....	126
Grafik 3.17 Kapalı Merkezi Tip Kronolojik Sıralama	126
Grafik 3.18 Kapalı Tek Sahınlı Tip Kronolojik Sıralama	126
Grafik 3.19 Kapalı İki Sahınlı Tip Kronolojik Sıralama	127
Grafik 3.20 Avlu Merkezli Tip Kronolojik Sıralama	127
Grafik 3.21 Anadolu Selçuklu Hamamlarının Tiplere Göre Dağılımı	128
Grafik 3.22 Anadolu Selçuklu Hamamları Kronolojik Sıralama	130
Grafik 3.23 Dört Eyvanlı Köşe Halvetli Tip Kronolojik Sıralama.....	131
Grafik 3.24 Yıldızvari Tip Kronolojik Sıralama	131
Grafik 3.25 Enine Sıcaklıklı Çift Halvetli Tip Kronolojik Sıralama.....	132
Grafik 3.26 Münferit Örnekler Kronolojik Sıralama.....	132
Grafik 3.27 Anadolu Selçuklu Türbelerinin Plan Tipleri	134
Grafik 3.28 Kümbetlerin Alt Başlıkları	134
Grafik 3.29 Anadolu Selçuklu Türbeleri Kronolojik Dağılım	137
Grafik 3.30 Anadolu Selçuklu Türbe Tiplerinin Kronolojik Dağılımı.....	138
Grafik 3.31 Çokgen Kümbetlerin Kronolojik Dağılımı	139
Grafik 3.32 Dörtgen Kümbetlerin Kronolojik Dağılımı.....	139

Grafik 3.33 Silindirik Kümbetlerin Kronolojik Dağılımı.....	140
Grafik 3.34 Kare Planlı Türbelerin kronolojik dağılımı.....	141
Grafik 3.35 Eyvan Türbelerin Kronolojik Dağılımı.....	141

HARİTALAR LİSTESİ

Harita 3.1 Anadolu Selçuklu Camileri Tiplerin Coğrafi Dağılımı	108
Harita 3.2 Anadolu Selçuklu Tek Mekânlı Camilerinin Coğrafi Dağılımı	109
Harita 3.3 Anadolu Selçuklu Kervansarayları Tiplere Göre Coğrafi Dağılım	120
Harita 3.4 Anadolu Selçuklu Kervansarayları Alt Tiplere Göre Coğrafi Dağılım	121
Harita 3.5 Anadolu Selçuklu Hamamlarının Coğrafi Dağılımı	129
Harita 3.6 Anadolu Selçuklu Türbelerinin Coğrafi Dağılımı	136

ÖZET

Anadolu Selçuklu Dönemi'ne tarihlendirilen yapı türleri içerisinde değerlendirilen camiler, kervansaraylar, hamamlar ve türbeler hakkında pek çok çalışma bulunmaktadır. Ancak bu çalışmaların tamamında tipoloji sorunları bulunmaktadır. Yapı tipinin hatalı tanımlanması, tipoloji oluştururken kullanılan referansların tutarsızlığı, tek ya da az sayıda örneklerle tip oluşturulmaya çalışılması gibi sorunlar; tez konusunu oluşturan yapı türlerinin niteliklerinin tespitinde hatalı sonuçlara ulaşılmasına neden olmaktadır. Dolayısıyla bu yapı türlerinin mimari gelişimleri doğru anlaşılamamakta, Anadolu Selçuklu Dönemi mimari kültüründe yaşanan tasarım bütünlüğü ve çeşitliliği konuları bütüncül bir tespitle ortaya koyulamamaktadır. Bu çalışmada, Anadolu Selçuklu Mimarisi araştırmalarında görülen tipoloji sorunlarına çözüm arayışı getirilmeye çalışılmıştır.

Bahsedilen yapı türleri içerisinde camiler, genel plan tasarımı referansı ile, beş tipte değerlendirilmiştir: “1. Büyük Selçuklu geleneğini yansıtan tip”, “2. Enine gelişen mihrap önü kubbeli tip”, “3. Bazilikal tip”, “4. Bölüntüsüz, çok ayaklı tip”; “5. Tek mekânlı tip”. Tek mekânlı tip; “Kubbeli” ve “Düz çatılı” şeklinde iki adet alt başlığa ayrılmıştır.

Kervansaraylar, kapalı ve açık kısmın varlığını-yokluğunu önceleyen genel plan tasarımı referansı ile üç ana tip içerisinde ele alınmıştır: “1. Klasik tip”, “2. Kapalı tip”, “3. Avlu merkezli tip”. Klasik ve kapalı tipte kervansaraylar kapalı kısmın tasarımına binaen; “Bazilikal”, “Transept”, “Merkezi”, “Tek sahınlı” “İki sahınlı” şeklinde alt başlıklara bölünmüştür.

Anadolu Selçuklu hamamları sıcaklık kısımlarının plan tasarımını referansı ile; “1. Dört Eyvanlı Köşe Halvet Hücreli Tip”, “2. Yıldızvari Tip”, “3. Enine Sıcaklıklı Çift Halvetli Tip” şeklinde üç tipte sınıflandırılmıştır.

Türbeler gövde formu referansı ile üç tipte değerlendirilmiştir: “1. Kümbetler”, “2. Kare Türbeler”, “3. Eyvan Türbeler”. Kümbetler başlığı ise cephe kurgusu referansı ile; “Çokgen”, “Dörtgen”, “Silindirik” alt başlıklarına ayrılmıştır.

Tez çalışmasında tüm örneklerde görülen tasarım bütünlüğü ve çeşitliliği ortaya koyularak, tipler tespit edilmiş ve yeni tipolojiler önerilmiştir. Bu tipolojiler üzerinden tiplerin coğrafi ve kronolojik dağılımları analiz edilerek, yapı türlerinin gelişimleri bilimsel temellere dayandırılmış; Anadolu Selçuklu Mimarisi'nin yapı tasarımlarındaki baskın karakteri tespit edilmeye çalışılmıştır. Dolayısıyla, Türk Mimarisi'nin gelişim çizgisi içerisinde Anadolu Selçuklu dönemindeki uygulamaların yeri belirginleştirilmiştir.

Anahtar kelimeler: Selçuklu, Anadolu, Mimari, Tipoloji.

SUMMARY

TYPOLOGY PROBLEMS IN THE ANATOLIAN SELJUK ARCHITECTURE (Mosques, Caravanserais, Baths, Tombs)

There are many studies about mosques, caravanserais, baths and tombs among the building species dated to the Anatolian Seljuk Period. However, there are typology problems in all of these studies. Problems such as incorrect definition of the structure type, inconsistency of references used in typology, trying to create a type with a single or a small number of examples, leads to erroneous results in the determination of the characteristics of the building species that constitute the thesis subject. Therefore, the architectural development of these building species cannot be understood correctly; and then, the design integrity and diversity in the architectural culture of the Anatolian Seljuk Period cannot be revealed with a holistic determination. In this study, it has been tried to find solutions to the typology problems in Anatolian Seljuk Architecture researches.

Among the mentioned building types, mosques were evaluated in five types with reference to the general plan design: “1. Type reflecting the Great Seljuk tradition”, “2. Domed type in front of the mihrab in the transversely arranged space”, “3. Basilical type”, “4. Homogeneous, hypostyle type”; “5. The single-space type”. Single space type is divided into two sub-headings as “Domed” and “Flat roofed”.

Caravanserais has been classified into three main types with reference to the general plan design that prioritizes the presence or absence of hall and court sections: “1. Classical type”, “2. Closed type”, “3. Centered courtyard type”. Classical and closed type caravanserais are divided into sub-headings based on the design of the closed part as: “Basilical”, “Transept”, “Central”, “Single-nave” “Double-nave”.

Anatolian Seljuk baths has been classified into three types with reference to the plan design of the hot sections as: “1. Four Iwans with Corner Private Cells”, “2. Star-shaped”, “3. “Transversal Hot Room with Two Private Cells”.

The tombs were evaluated in three types with reference to the shaft form: “1. *Kümbets*”, “2. Square Tombs”, “3. Ivan Tombs”. The title of *Kümbets* is divided into three subheadings with reference to the façade design: “Polygonal”, “Rectangular”, “Cylindrical”.

In this thesis, building types were determined by propounding the design integrity and diversity in all examples, and new typologies were proposed. The geographical and chronological distributions of the types were analyzed through these typologies, and the development of building species was based upon a scientific foundations. Thus, the dominant

character of Anatolian Seljuk Architecture in building designs has been tried to be determined. Therefore, the position of the architectural examples in the Anatolian Seljuk period within the development line of Turkish Architecture has been clarified.

Keywords: Anatolia, Seljuks, Architecture, Typology.

ÖNSÖZ

Okuyacağınız bu çalışma, Anadolu Selçuklu Mimarisi araştırmalarında karşılaşılan sınıflandırma sorunlarının çözümüne dair bir deneme niteliğindedir. Çalışmanın odak noktası esasında bir literatür değerlendirmesidir. Literatür değerlendirmelerinde sıklıkla uygulanan tavır, eleştiri olgusudur. Burada sorun oluşturan şey ise eleştirinin sadece negatif bir eylem şeklinde algılanmasıdır. Akademik bir çalışmanın eleştirilmesi, yöntemsel ya da kuramsal kusurlarının ortaya koyulması; çoğunlukla, çalışmayı gerçekleştiren araştırmacının kişiliğine yapılan bir saldırı şeklinde algılanmaktadır. Hatta bu tür eleştiri metinleri, kült durumundaki hocaların çalışmaları hakkında yapılmış ise, eleştiri yapan araştırmacının akademik statüsü hiyerarşik bir duvara toslamaktadır. Bu sebeple, çalışmayı okuyacak kişiden naçizane ricam, araştırma yöntemi ve bulgular arasındaki köprüden uzaklaşmamasıdır.

Öncelikle bu konuyu çalışmam konusunda ilk öneriyi getiren ve akademik hayatımın başlangıcından itibaren hem bilimsel hem de insani çerçevede her zaman desteğini hissettiğim değerli danışmanım, akıl hocam, Prof. Dr. Mustafa Denктаş’a sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Akademik kariyerim boyunca konulara farklı pencerelerden bakmanın önemini vurgulayan ve Sanat Tarihi araştırmacısı olarak vizyonumun genişlemesinde büyük pay sahibi olan değerli hocam Yıldıray Özbek’e; ayrıca teşekkür ederim. Tez izleme toplantılarında ve savunmasında değerli görüşlerini ve birikimlerini paylaşan Prof. Dr. Remzi Duran, Prof. Dr. Abdullah Karaçağ, Prof. Dr. Osman Eravşar ve Dr. Öğr. Üyesi Turgay Yazar’a teşekkür ederim.

On yıllık doktora sürecinde ve öncesinde her koşulda desteklerini, emeklerini esirgemeyen değerli dostlarım Dr. Hacer Tuncer ve Dr. Serkan Kılıç’a ayrıca teşekkür ederim.

Çalışmanın saha araştırması sırasında etrafında beş kez dönüp, altıncıda görebildiğim her harap kervansaray için Kurt Erdmann’a; sıcaklık kısımlarında bir fotoğraf için sırlıklam olduğum her hamam için Yılmaz Önge’ye; adresleri belli olmasına rağmen, en ücra köylerde, yolu izi olmayan dağ başlarında, tarla içlerinde, dere kenarlarında teknolojinin gelişmiş imkânlarıyla ancak bulup görebildiğim her türbe için Orhan Cezmi Tuncer ve Hakkı Önkall’a; kaynakçada adı geçen bütün araştırmacılara; Türk Sanatı ve Anadolu Selçuklu Sanatı hakkında kalem oynatan, fikir belirten her bir meslektaşına ve bu büyük mirası insanlığa armağan eden Selçuklu banilere sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Son olarak tüm hayatımı borçlu olduğum canım annem Sebahat Kalafat ve canım babam Hüseyin Kalafat’a; bu sürecin en yakın tanıkları olan, tüm kaprislerimi, gerginliklerimi, yoğun çalışma tempomu büyük bir sabırla karşılayan, beni daha iyi bir insan

haline getiren kıymetli eşim Nihal Kalafat'a ve dünyayı daha anlamlı bir yer haline dönüştüren güzel kızlarım Beste ve Bilge'ye teşekkürden öte minnetlerimi sunarım.

MURAT KALAFAT

Antalya, 2022

GİRİŞ

Konunun Tanımı, Amacı ve Sınırlandırılması

Anadolu Selçuklu Mimarisi ile ilgili günümüze kadar yapılmış olan bilimsel yayınlar, nicelik ve nitelik bakımından oldukça tatmin edici olmakla birlikte; üzerinde uzlaşmaya varılmamış bazı noktaları barındırmaktadır. Bunlardan en önemlisi tipoloji problemleridir. Medrese, köprü ve çeşme gibi yapı grupları üzerine yapılmış ve tüm araştırmacılar tarafından büyük ölçüde kabul gören tipolojilere karşılık olarak; cami, kervansaray, hamam ve türbe tipolojilerinde belirgin sorunlar izlenebilmektedir.

Anadolu Selçuklu döneminde inşa edilmiş camiler hakkında; K. Otto-Dorn, A. Godard, Suut Kemal Yetkin, Ali Kızıltan, Doğan Kuban, Metin Sözen-Zeki Sönmez, Oktay Aslanapa, Haluk Karamağaralı, A. Tükel Yavuz, Aynur Durukan, M. Oluş Arık, Haşim Karpuz, M. Kemal Şahin gibi araştırmacılar, tipoloji denemeleri yapmışlardır. Kervansaraylar hakkında, Kurt Erdmann, Suut Kemal Yetkin, Haşim Karpuz, İsmail Aytaç, Aysıl Tükel Yavuz ve Hakkı Acun'un tipoloji denemeleri bulunmaktadır. Türbeler hakkında; M. Oluş Arık, Hakkı Önköl, Orhan Cezmi Tuncer ve Ülkü Ülküsal Bates'in tipoloji denemeleri vardır. Hamamlar ile ilgili Yılmaz Önge'nin -Semavi Eyice'nin tipolojisini tekrarlar nitelikte- dolaylı tipolojisi bulunmaktadır.

Bu tipoloji önerileri kendi içlerinde ortak noktalar barındırmakla birlikte, bazı noktalarda farklılıklar göstermelerinden dolayı, bilim dünyası tarafından ortak kabul görme noktasında tartışmalıdır. Bu nedenle, Anadolu Selçuklu Mimarisi yazınında farklı tutumlar izlenebilmektedir. Ayrıca, tiplerin oluşturulmasında uygulanan yöntemlerden doğan yanlışlıklar, mimari gelişimi ve çeşitliliği anlamakta zorluklar yaratmaktadır. Bu bağlamda konunun tekrar incelenmesi ve bahse konu olan yapı türleriyle ilgili yeniden tipoloji denemeleri yapılması, problemin çözülmesi bakımından oldukça önemli görülmektedir.

Bu durumun sebebini anlamak noktasında çeşitli teoriler üretilebilir. Tipolojik tutarlılığın izlendiği, medrese, köprü ve çeşme yapılarında izlenen plan tasarımı, türbe ya da camilere nazaran, çeşitlilik bakımından yoğun bir örnek grubu sunmamaktadır. Böylece, bu yapı gruplarında sınıflandırma açısından daha kolay çözümlenebilir bir ortam oluşmaktadır.

Anadolu Selçuklu döneminde inşa edilmiş olan cami, türbe, kervansaray ve hamam örneklerinde ortak kabul gören bir tipoloji bulunmamaktadır. Kısmen ortak kabul gören tipolojilerde ise kendi içlerinde birtakım tutarsızlıklar hemen dikkati çekmektedir.

Çalışmanın amacı, Anadolu Selçuklu Mimarisi üzerine, günümüze kadar yapılmış olan çalışmalarda ele alınan tipoloji araştırmalarında, problemleri görünen noktaları düzenlemek ve

özüm önerisi getirmektir. Tiplerin doğru tanımlanmasıyla birlikte yapı türleri daha doğru anlaşılacaktır; Anadolu Selçuklu Mimarisi'nin ve geniş perpektifte Türk Mimarisi'nin, tarihi süreç içerisindeki evrimi netlik kazanacaktır.

Araştırmanın kapsamı içerisinde, Anadolu Selçuklu döneminde inşa edilmiş olan, cami, kervansaray, türbe ve hamam yapıları ele alınacak; medrese, köprü, saray, çeşme, tarikat yapıları vs. konu dışında bırakılacaktır.

Çalışmanın sınırlarını oluşturan Anadolu Selçuklu tanımı, Anadolu Selçuklu Devleti'nin siyasi varlığı noktasında ele alınmamıştır. Malazgirt zaferinden itibaren Anadolu'da oluşan bir kültürel birlik sahası olarak Anadolu Selçuklu tercih edilmiştir. Ele alınan dönem içerisinde siyasi bağlamda Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklu devletlerinin yanı sıra, Artuklu, Danişmendli, Mengücekli, Saltuklu, Eşrefoğlu gibi erken Türk beyliklerinin hakimiyet sahaları bulunmaktadır. Ancak belirgin bir kültürel birliğin izlendiği bu tarihi coğrafya, tamamıyla Anadolu Selçuklu çatısında ele alınmıştır.

Yöntem

Tipoloji sorunlarının çözümü için öncelikle, Anadolu Selçuklu mimari geleneği içerisinde değerlendirilen cami, kervansaray, türbe ve hamam örnekleri ile ilgili ayrıntılı bir kaynak taraması yapılmıştır. Daha sonra, bu kaynaklardaki bilgiler ve planlardan hareketle yapıların tamamı yerlerinde incelenmiş, plan ve mekân tasarımlarıyla ilgili tespitler yapılmıştır. Mevcut plan çizimleri bulunan örnekler kontrol edilerek; çizimleri bulunmayan örneklerin çizimleri yapılmış ve fotoğraflanmıştır. Kütüphane ve internet taraması sonucunda elde edilen kaynaklar ışığında, daha önce yapılmış olan tipoloji denemelerindeki tutarsızlıklar ile saha araştırması sonucunda elde edilen bulgular karşılaştırılarak yeni tipoloji önerileri sunulmuştur.

Konu ile İlgili Kaynaklar

Tez araştırması içerisinde yararlanılan kaynaklar beş ana grupta değerlendirilmektedir. Bu kaynakların tamamı kitap, makale ve sempozyum bildirisi niteliğindedir. Birinci grupta mimarlıkta tip ve tipoloji kavramları, ikinci grupta türbeler, üçüncü grupta kervansaraylar, dördüncü grupta hamamlar ve beşinci grupta camiler ile ilgili kaynaklar sıralanmaktadır.

Tip ve tipoloji kavramlarını mimarlık tarihi içerisinde ele alan birincil kaynaklar, Oscar Montelius, Guilio Carlo Argan, Rafael Moneo ve Quatremere de Quincy tarafından kaleme alınmıştır. Quatremere de Quincy'nin, 1825 yılında Encyclopedie Methodique:

Architecture içerisinde yayımlanan ansiklopedi maddesi¹, tip kavramının tartışıldığı en erken tarihli çalışmalardan biridir. Eser, mimarlıkla ilgili terimlerin kısa tanımlarının yapıldığı bir ansiklopedi çalışmasıdır. Quincy, tip kavramının üç önemli özelliği olan soyutlama, evrimleşme ve tarihsel olma durumlarını öne sürmektedir. Oscar Montelius, 1903 yılında yayımlanan *Die Typologische Methode*² adlı eserinde arkeolojik buluntuların sınıflandırmasında kullanılmak üzere tipoloji uygulamasının erken tarihli örneklerinden birini uygulamıştır. Guilio Carlo Argan, 1962 yılında ilk baskısını yaptığı *On the Typology of Architecture*³ adlı makalesinde tip kavramını ve tarihçesini tanıtmaktadır. Mimari tipolojilerde referans olarak kullanılacak noktaları plan, strüktür ve cephe tasarımı olarak savunmaktadır. Rafael Moneo, 1978 yılında yayımladığı makalesinde mimarlıkta tip kavramının içeriğini ve mimari gelişim içerisindeki yerini tespit etmektedir⁴. Yazar burada tipi, aynı biçimsel yapı ile karakterize edilen nesneler grubunu tanımlayan bir kavram olarak nitelendirmektedir.

Mimarlıkta tip ve tipoloji kavramları ile ilgili çeşitli kaynaklarda tanımlamalar ve değerlendirmeler bulunmaktadır: Marina Waisman, ilk baskısı 1990 yılında yapılan *El Interior de La Historia: Historiografía Arquitectónica Para Uso de Latinoamericanos*⁵ adlı eserinin, Latin Amerika mimarlık tarihi bileşenlerini aktardığı ikinci bölümünde, tipoloji konusuna değinmektedir. Abraham Moles, ilk baskısı 1990 yılında “*Les Sciences de l’imprecis*” adıyla yapılan *Belirsizin Bilimleri*⁶ adlı eserinin altıncı bölümünde Sosyal bilimlerde sınıflandırmanın esaslarını ortaya koymaktadır. William Adams ve Ernest Adams tarafından ilk baskısı 1991 yılında yayımlanan *Archeological Typology and Practical Reality: A Dialectical Approach to Artifact Classification and Sorting*⁷ adlı çalışmada, arkeolojik sınıflandırma temeli bağlamında tipoloji kavramı tartışılmaktadır. İ. Bilgin ve M. Karaören tarafından 1992 yılında yayımlanan Aldo Rossi’de Akıl ve Hafıza⁸ isimli makalede, Rossi’nin tipoloji üzerine görüşleri değerlendirilmektedir. İlk baskısı 1995 yılında yapılan, Bernard Leupen ve dört farklı araştırmacı tarafından yayımlanan; mimari tasarımın çeşitli niteliklerinin tartışıldığı *Design and Analysis*⁹ isimli çalışmanın beşinci bölümünde mimari tasarımın tipolojiyle ilişkisi ortaya koyulmaktadır. Leandro Madrazo, 1995 yılında tamamladığı doktora tezinde¹⁰, mimaride tip kavramının gelişimi ve mimari formların

¹ Quincy, 1825: 543-545.

² Montelius, 1903.

³ Argan, 1996: 242-46.

⁴ Moneo, 1978: 23-45.

⁵ Waisman, 1993: 80.

⁶ Moles, 2012.

⁷ Adams ve Adams, 1991.

⁸ Bilgin ve Karaören, 1992: 47-75.

⁹ Leupen vd., 1997.

¹⁰ Madrazo, 1995.

doğasını konu edinmiştir. Özgür Bingöl, 2007 yılında tamamladığı doktora tezinde¹¹, tip ve tipoloji kavramlarını mimari çerçevede inceleyerek, tip kavramının tasarımla ilişkisini çözümlemektedir.

Anadolu Selçuklu cami mimarisinin tipolojisi hakkında birincil kaynaklar Tamara Talbot Rice, Andre Godard, Howard Crane, Oktay Aslanapa, Doğan Kuban, Aynur Durukan, Katharina Otto-Dorn, Suut Kemal Yetkin, Metin Sözen-Zeki Sönmez, Haluk Karamağaralı, Ayşıl Tükel Yavuz, Mustafa Kemal Şahin tarafından yayımlanmışlardır.

Tamara Talbot Rice, 1961 yılında yayımladığı *The Seljuks in Asia Minor*¹² adlı eserinin beşinci bölümünde cami mimarisine genel özellikleriyle değinmektedir. Ancak yazar herhangi bir tipten bahsetmemektedir.

Andre Godard, ilk baskısını 1962 yılında yayımladığı *The Art of Iran*¹³ isimli eserinin onuncu bölümünde cami mimarisini tipolojik temelde aktarmaktadır. İran coğrafyasında inşa edilmiş ve büyük bölümü Türk Mimarisi'nin ürünü olan camiler, dört grupta incelenmektedir: “1. Köşk Camiler”, “2. Eyvan Camiler”, “3. Eyvan-ı Karkha Tipi Camiler”, “4. Merkezi Avlulu, Dört Eyvanlı Camiler”.

Katharina Otto-Dorn, 1964 yılında yayımladığı *Kunst Des Islam*¹⁴ isimli çalışmasında Anadolu'da cami mimarisinin gelişimi ve plan tiplerinden bahsetmektedir. Yazar İslam Mimarisi'nde olduğu gibi Anadolu Selçuklu Mimarisi'nde de camileri “1. Kûfe tipi”, “2. Transept”, “3. Merkezi kubbeli eyvanlı avlu (Medrese tipi)” ve “4. Bazilikal” şeklinde dört grupta değerlendirmektedir.

Doğan Kuban, 100 Soruda Türkiye Sanatı Tarihi¹⁵ ve Çağlar Boyunca Türkiye Sanatının Anahatları¹⁶ isimli çalışmalarında Anadolu Selçuklu dönemi camilerini beş grupta ele almaktadır: ; “1. Çok Ayaklı Camiler”, “2. Çok Ayaklı Mihrap Önü Kubbeli Tip”, “3. Mihrap Önü ve Orta Kısmı Kubbeli Tip”, “4. Kilise Mimarisini Andıran Tip”, “5. Mescitler”. Yazar, 2002 tarihli *Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı* adlı eserinde¹⁷ coğrafi etkileşim sahalarına dayalı bir gruplandırma tercih etmektedir: “1. Güneydoğu Anadolu Camileri”, “2. Kuzeydoğu Anadolu Kültür Çevresinde Camiler”, “3. Selçuklu ve Danişmendli Bölgelerindeki Camiler”. Bu başlıklar altında ise, ilk iki yayınında tercih ettiği başlıkları alt başlık şeklinde uygulamış ve bunlara ek olarak “4. Ahşap taşıyıcılı camiler” ve “5. Kubbeli mescitler” tiplerini de eklemiştir.

¹¹ Bingöl, 2007.

¹² Talbot-Rice, 1961.

¹³ Godard, 1965.

¹⁴ Otto-Dorn, 1964.

¹⁵ Kuban, 1970: 121-124.

¹⁶ Kuban, 2004: 102-104.

¹⁷ Kuban, 2002: 97-164

Oleg Grabar, ilk baskısını 1973 yılında yaptığı İslam Sanatının Oluşumu¹⁸ adlı eserinin beşinci kısmında cami mimarisinin gelişimini ele almaktadır.

Metin Sözen, Mimar Sinan odaklı Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan isimli çalışmasında¹⁹ Anadolu Selçuklu Camileri'ni; "1. Çok Ayaklı Camiler", "2. Çok Ayaklı, Mihrap Önü Kubbesi Baskın Olanlar", "3. Çok Ayaklı Mihrap Önü Kubbeli ve Orta Kısmında Açıklık Bulunanlar", "5. Ahşap Direkli Camiler" ve "6. Mescitler" şeklinde sınıflandırmaktadır.

Metin Sözen ve Zeki Sönmez Anadolu Türk Mimarisi isimli çalışmalarında²⁰; kronolojik bir ayırım tercih ederek; "1. Büyük Selçuklular", "2. Erken Türk Beylikleri", "3. Anadolu Selçuklu" şeklinde üç ana başlık altında sınıflandırma yoluna gitmişlerdir. Birinci ana başlık, "1.1. Şam Ümeyye Etkili Plan" ve "1.2. Enine Gelişen, Mihrap Önü Kubbeli Plan" alt başlıklarına; ikinci ana başlık, "2.1. Örtü Sistemi Çok Sayıda Ayak Üzerine Oturtulan Plan", "2.2. Çok Ayaklı, Mihrap Önü Kubbeli, İç Avlulu Plan", "2.3. Çok Ayaklı, Mihrap Önü Kubbesinin Yapının Ağırlık Merkezi Olduğu Plan", "2.4. Bazilikal Plan" alt başlıklarına; üçüncü ana başlık, "3.1. Örtü Sistemi Çok Sayıda Ayak Üzerine Oturtulan Plan", "3.2. Bazilikal Plan", "3.3. Büyük Selçuklu Ulu Camileri Tipinde Olanlar", "3.4. Güneydoğu Anadolu'daki Erken Türk Camilerinin Planında Olanlar", "3.5. Ahşap Direkli Camiler", "3.6. Mescitler" alt başlıklarına ayrılmıştır.

Ara Altun, Orta Asya Türk Sanatı İle Anadolu'da Selçuklu ve Beylikler Mimarisi isimli çalışmasında²¹; "1. Şam Ümeyye Cami Geleneği", "2. Büyük Selçuklu Geleneği", "3. Enine gelişen, mihrap önü kubbeli, geniş avlulu tip" başlıklarında Selçuklu öncesi Beylikler Devri yapılarını sınıflandırdıktan sonra, "4. Danişmentli/Anadolu Selçuklu Camileri" ana başlığı altında Anadolu Selçuklu örneklerini gruplandırmaktadır. Bu ana başlık "4.1. Ulu Camiler", "4.2. Ahşap taşıyıcılı camiler", "4.3. Mescitler" alt başlıklarına ayrılmaktadır. Ulu camiler ise "4.1.1. Mihrap önü kubbeli-dikey sahnalı-iç avlulu tip", "4.1.2. Mihrap ekseninde derinlemesine gelişen tip" ve "4.1.3. Çok ayaklı tip" alt başlıklarıyla tiplere bölünmüştür.

Aynur Durukan, 1989 yılında Uluslararası Osmanlı Öncesi Türk Kültürü Kongresinde sunduğu Anadolu Selçuklu ve Beylikler Dönemi Cami Tipolojisi Üzerine Bir Deneme²² başlıklı bildirisinde, Anadolu Selçuklu ve Beylikler dönemi camilerinin sınıflandırmasını yapmaktadır. Bu çalışmada, Beylikler Dönemi yapılarının sınıflandırıldığı başlıklar haricinde; "1. Enlemesine Yöneliş Gösteren Tip", "2. Boylamasına Yöneliş Gösteren Tip", "3. Çok

¹⁸ Grabar, 1998.

¹⁹ Sözen, 1975: 28-36.

²⁰ Sözen, 1982: 804-806, 809-812

²¹ Altun, 1988: 33-44.

²² Durukan, 1997: 167-175.

Bölüntülü Tip”, “4. Tek Mekanlı Tip”, “6. Eyvanlı Tip” ana başlıklarıyla cami tipolojisi önermektedir. Birinci ana başlık, “1.1. Basit tip”, “1.2. Mihrap önü vurgulu tip”, “1.3. Mihrap önü tek kubbeli tip”, “1.4. Mihrap önü ve orta bölümü kubbeli, boyuna vurgulu tip”, “1.5. Mihrap önü enlemesine birden çok kubbeli tip” alt başlıklarına; ikinci ana başlık, “2.1. Basit tip”, “2.2. Mihrap önü kubbeli tip”, “2.3. Enine vurgulu ve mihrap önü kubbeli tip” alt başlıklarına; üçüncü ana başlık, “3.1. Basit tip”, “3.2. Mihrap önü tek kubbeli tip”, “3.3. Mihrap önü ve orta bölümü kubbeli tip”, “3.4. İki kubbeli tip”, “3.5. Mihrap önü enlemesine üç kubbeli tip”, “3.6. Mihrap önü boylamasına üç kubbeli tip”, “3.7. Çok kubbeli tip”, “3.8. Merkezi kubbeli tip” alt başlıklarına ayrılmıştır.

Howard Crane, 1982 yılında *The Art of the Saljuqs in Iran and Anatolia*’da sunduğu *Anatolian Saljuq Architecture and its Links to Saljuq Iran*²³ başlıklı bildirisinde, Anadolu’daki cami mimarisinin Büyük Selçuklu Mimarisiyle bağlantılarını araştırmaktadır.

Mustafa Kemal Şahin, Anadolu’da Selçuklu Dönemi Camilerinin Çözümlemeli Plan İrdelemesi isimli yüksek lisans tezinde²⁴ Anadolu Selçuklu Camileri’ni, “1. Enine Düzenlemeliler”, “2. Derinlemesine Planlılar”, “3. Özel Durumlar”, “4. Yan Gruplar”, “5. Mihrap Önü Kubbeli ve Çapraz Tonoza Örtülü Olanlar”, “6. Tek Kubbeliler” başlıklarında sınıflandırmaktadır. Birinci tip, 1.1. Tek sahınlılar”, “1.2. İki-üç sahınlılar”, “1.3. Enine düzenli mihrap önü kubbenin vurgulandığı örnekler”, “1.4. Altı-yedi sahınlılar” alt başlıklarına; ikinci ana başlık, “2.1. Üç sahınlılar”, “2.2. Beş sahınlılar”, “2.3. Yedi sahınlılar” alt başlıklarına; altıncı ana başlık, “6.1. Tek kubbeliler” ve “6.2. Tek kubbeli ve son cemaat yeri olanlar” alt başlıklarına ayrılmaktadır. Yazar, Anadolu’da Selçuklu Döneminde Dikine Planlı Camiler isimli doktora tezinde²⁵ ise bu sınıflandırmayı küçük değişikliklerle tekrarlamaktadır.

Haşim Karpuz, Anadolu Selçuklu Mimarisi’ni tüm yapı gruplarıyla ele alan çalışmasında²⁶, “1. Kûfe Planlı Camiler”, “2. Emevi Tipi Camiler”, “3. Derinlemesine Yönelişliler”, “4. Eyvanlı Camiler” ve “5. Mescitler” ana başlıklarında bir sınıflandırma tercih etmiştir. Üçüncü ana başlık “3.1. Köşklü olanlar”, “3.2. Bazilikayı andıranlar”; beşinci ana başlık “5.1. Kubbeye örtülü kübik bir harimden oluşanlar”, “5.2. Kubbeli harimin önünde bir ön mekanı olanlar”, “5.3. Kubbeli harimin önünde veya yanında türbe ya da tekke odası bulunanlar” alt başlıklarına ayrılmaktadır.

²³ Crane, 1994: 263-268.

²⁴ Şahin, 1995: 191-193

²⁵ Şahin, 2004: 17-21

²⁶ Karpuz, 2001: 21-49.

Mustafa Güler, 12. yüzyılda inşa edilmiş olan Anadolu camilerini konu edinen doktora tezinde²⁷, Anadolu Selçuklu Camileri'ni dört grupta sınıflandırmaktadır: “1. Kufe Tipi”, “2. Enine Gelişen Tip”, “3. Enine ya da Dikine Sahınlı, Mihrap Önü Kubbeli, Işıklı Tip”, “4. Münferit Tipler”.

Muhammet Arslan, Anadolu Selçuklu Camileri'ni konu edinen doktora tezinde²⁸, “1. Boylamasına Sahınlı Camiler (Bazilikal)”, ikinci tipte “2. Enlemesine Sahınlı Camiler (Kûfe)”, üçüncü tipte “3. Tek Kubbeli Camiler”, dördüncü tipte “4. Dikdörtgen Planlı Camiler”, beşinci tipte “5. Münferit Planlı Camiler” şeklinde bir gruplandırma tercih etmektedir.

Anadolu Selçuklu Kervansaraylarının tipolojisi hakkında ana kaynaklar, Halil Edhem, Rudolf Riefstahl, Kurt Erdmann ve Aysıl Tükel Yavuz'un kaleminden çıkmıştır. Halil Edhem Eldem, 1918 tarihli Türk Ocağı Konferansları 3: Anadolu'da Selçukî Hanları²⁹ isimli konferansında ve 1923 tarihli Einige Islamische Denkmäler Kleinasien³⁰ isimli makalesinde Anadolu Selçuklu kervansaraylarının mimarisine dair bilgiler vermektedir. İlk sınıflandırma örneği olarak müellifin önerisi, “1. Açık ve kapalı kısımdan oluşanlar” ve “2. Sadece kapalı kısımdan oluşanlar” şeklindedir.

Rudolf Riefstahl, 1929 tarihli New Types of Seljuk Hans in Anatolia isimli makalesinde Anadolu Selçuklu dönemi kervansaraylarının tiplerini konu edinmektedir³¹. Eserde üç tipte ele alınan kervansaraylar yazarın ifadeleri yorumlanarak; “1. Kapalı tip”, “2. Kapalı kısım ve revaklı avludan oluşan tip”, “3. Tek sahınlı tip” şeklinde sıralanmaktadır. Yazar, 1931 yılında yayımladığı Turkish Architecture in Southwestern Anatolia³² adlı eserinde Türk Mimarisinin güney ve batı Anadolu'daki örneklerini tanıtmaktadır. Eserin yedinci bölümünde ise dört adet Anadolu Selçuklu kervansarayını mimari özellikleriyle tanıtmaktadır. Riefstahl'ın bu çalışmasında tipolojiye katkısı, Evdir Han'ı örnek verdiği “revaklı avlu” tipidir.

Kurt Erdmann, 1955 tarihinde yayımladığı Notizen Zum Inneranatolischen Karavansaray Beobachtungen auf Einer Reise im Juli 1953³³ adlı makalesinde İç Anadolu bölgesinde bulunan kervansarayların tipolojisini vermektedir. 1961 tarihli Das Anatolische Karavansaray des 13. Jahrhunderts³⁴ isimli eserinde ise Anadolu Selçuklu Kervansaraylarının en erken

²⁷ Güler, 2005: 376-378.

²⁸ Arslan, 2017: 2431-2458.

²⁹ Halil Edhem (Eldem), 2000: 147-154.

³⁰ Halil Edhem (Eldem), 1923: 243-257.

³¹ Riefstahl, 1929: 21.

³² Riefstahl, 1931.

³³ Erdmann, 1955: 5-29.

³⁴ Erdmann, 1961.

tarihli ve en geniş kataloğunu oluşturarak mimari değerlendirmelerini yapmaktadır. Bu çalışmanın, detaylı mimari karşılaştırmalar ve değerlendirmelerin bulunduğu ikinci ve üçüncü cildi³⁵, Hanna Erdmann'ın çabalarıyla 1976 yılında yayımlanmıştır. Bu çalışmaların tamamında kapalı birim ve avlunun varlığı-yokluğu üzerinden değerlendirme yapılmaktadır: “1. Salon ve avlulu hanlar”, “2. Salon hanlar”, “3. Avlu hanlar”. Birinci ana başlık; “1.1. Eşit genişlikte salon ve avlu” ve “1.2. Avludan dar salon” şeklinde iki adet alt başlığa ayrılmaktadır. Bu alt başlıkların ikisi de “Arka duvar doğrultusunda paralel tonozlu salon” ve “Transeptli orta nefli salon” alt başlıklarıyla detaylandırılmaktadır. Sadece kapalı kısımdan oluşan yapıların sınıflandırıldığı ikinci ana başlık; “2.1. Arka duvar doğrultusunda paralel tonozlu salon”, “2.2. Transeptli orta nefli salon” ve “2.3. Geniş bir bina olarak salon” şeklinde üç adet alt başlığa ayrılmaktadır.

Kervansaray mimarisi hakkında genel kabul gören Erdmann tipolojisinin üzerine ilk olarak Ancak Ayşıl Tükel Yavuz farklı bir sınıflandırma yolunu tercih etmektedir. Yavuz, 1969³⁶, 1976³⁷ ve 2006³⁸ tarihinde yayımlanan ve Anadolu Selçuklu dönemi kervansaraylarının mimari ve plan özelliklerini tartıştığı çalışmalarında, mekân-işlev ilişkisi üzerinden tipoloji üretmektedir. Buna göre kervansarayları önce “1. Yalnız barınak kısmı olanlar” ve “2. Barınak ve servisleri olanlar” şeklinde iki gruba ayırmıştır. Bu iki grup da mekan kurgusunu temel alarak “Mekânların yan yana veya dizilerek eklemlenmesi” ve “Mekânların iç içe halkalar halinde şekillendiği eş odaklı tasarım” şeklinde alt başlıklara bölünmektedir. Yavuz'un tipolojiye getirdiği yenilik olan eş odaklı plan tipi, örneklerin birbirine benzerlikleri noktasında sorunlu görünmektedir.

Bu çalışmalar haricinde; Suut Kemal Yetkin, 1959 yılında Milletlerarası Birinci Türk Sanatları Kongresinde sunduğu Selçuklu Kervansaraylarının Özellikleri³⁹ isimli çalışmada, Anadolu Selçuklu kervansaraylarının mimari özelliklerini vermektedir. Karl Müller, 1920 yılında yayımladığı *Die Karawanseraim im Vorderen Orient*⁴⁰ adlı eserinde, kervansaray mimarisinin gelişimini ortaya koyarak, Anadolu öncesi ve Anadolu örneklerini tanıtmaktadır. Feridun Akozan, 1963 yılında yayımladığı *Türk Han ve Kervansarayları*⁴¹ adlı makalesinde Kervansarayların tarihsel gelişimi ve tipolojisini konu edinmektedir. Kemal Özergin, 1965 tarihli *Anadolu'da Selçuklu Kervansarayları* adlı çalışmada Anadolu Selçuklu

³⁵ Erdmann ve Erdmann, 1976.

³⁶ Yavuz, 1969: 429-459.

³⁷ Yavuz, 1976: 187-204.

³⁸ Yavuz, 2006: 435-445.

³⁹ Yetkin, 1962: 408-410.

⁴⁰ Müller, 1920: 123-166.

⁴¹ Akozan, 1963: 133-167.

kervansaraylarının kısa mimari tanımlarını ve tipolojisini aktarmaktadır⁴². Enver Behnan Şapolyo, 1967 yılında yayımladığı Türk Kervansarayları⁴³ isimli çalışmada kervansaraylar hakkında genel bilgiler vermektedir. İsmet İlter, 1969 yılında yayımladığı Tarihi Türk Hanları⁴⁴ adlı çalışmada Anadolu Selçuklu kervansaraylarını tanıtarak, Osmanlı kervansaraylarını liste halinde sunmaktadır. Haluk Karamağaralı, 1970 yılında yayımladığı Anadolu Selçuklu Kervansarayları⁴⁵ adlı makalesinde kervansarayların genel özelliklerini aktarmaktadır. Rahmi Hüseyin Ünal, 1982 yılında The Art of the Saljuqs in Iran and Anatolia'da sunduğu A Propos de la Datation des Khans Seldjoukides Sans Cour en Anatolie⁴⁶ adlı bildirisinde, hanların tarihlendirilmesini konu almaktadır. Wolfram Kleiss, 1986 yılında 10. Türk Tarih Kongresinde sunduğu Anatolian und İranische Karavanserais in Seldchukischer Zeit⁴⁷ adlı çalışmada İran ve Anadolu kervansaraylarının mimari özellikleri hakkında bilgi vermektedir. Cengiz Bektaş, 1999 yılında yayımladığı Selçuklu Kervansarayları, Korunmaları ve Kullanılmaları Üzerine Bir Öneri⁴⁸ isimli eserinde Anadolu'nun kervan yolları, kervansarayların mimari özellikleri ve korunma konularına eğilmektedir. Hakkı Acun'un, editörlüğünü üstlendiği, 2007 yılında yayımlanan Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansarayları⁴⁹ adlı eser, Anadolu Selçuklu kervansaraylarının mimari özelliklerinin aktarıldığı kısaltılmış bir katalogdur. Osman Eravşar, 2011 yılında yayımladığı Anadolu Selçuklu Kervansarayları⁵⁰ isimli çalışmada kervansaraylar hakkında bilgi vererek Anadolu Selçuklu kervansaraylarının kısa bir kataloğunu sunmaktadır.

Anadolu Selçuklu Türbeleri ile ilgili birincil kaynaklar Oluş Arık, Orhan Cezmi Tuncer ve Hakkı Önkall tarafından yayımlanmışlardır. Oluş Arık, 1969 yılında yayımladığı Erken Devir Anadolu Türk Mimarisinde Türbe Biçimleri⁵¹ adlı makalesinde Anadolu'da Selçuklu ve Beylikler dönemlerinde inşa edilmiş olan türbelerin biçimsel analizini ve tipolojisini vermektedir. Bu çalışmada uygulanan tipoloji, Anadolu Selçuklu dönemine indirildiğinde; yani Beylikler dönemine uygun olan başlıklar ve örnekler dışlandığında, çeşitli sorunlar izlenebilmektedir. Sınıflandırmada referans olarak yapıların gövde ve üst örtülerinin formu esas alınmasına rağmen bazı başlıklarda konumlandırma ya da üst örtüye geçiş öğeleri referans alınmıştır. Bazı başlıklarda ise tek bir örnek bulunmaktadır. Orhan

⁴² Özergin, 1965: 141-170.

⁴³ Şapolyo, 1967: 12-13.

⁴⁴ İlter, 1969.

⁴⁵ Karamağaralı, 1970: 4-5.

⁴⁶ Ünal, 1994: 295-302.

⁴⁷ Kleiss, 1991: 945-950.

⁴⁸ Bektaş, 1999.

⁴⁹ Acun, 2007.

⁵⁰ Eravşar, 2011.

⁵¹ Arık, 1969: 57-119.

Cezmi Tuncer, 1986 yılında yayımladığı Anadolu Kümbetleri isimli üç ciltlik eserin birinci cildinde⁵², Anadolu Selçuklu devrinde inşa edilmiş olan, sadece kümbet formundaki türbeleri ele almaktadır. Tuncer, kümbetlerin sınıflandırmasında alt ve üst katların iç ve dıştan planlarını referans almaktadır. Hakkı Önkale, 1996 yılında yayımladığı Anadolu Selçuklu Türbeleri adlı eserinde⁵³, Anadolu’da Selçuklu dönemine tarihlenen türbeleri belirli bir sınıflandırma içerisinde sunmaktadır. Önkale, tipolojisinde yapıların gövde formunu esas almasına rağmen bir başlıkta konumlandırmayı referans almaktadır. Kümbetler başlığı altında bazı alt başlıkların tek örnek barındırması, bazı alt başlıkların da hem başlığa hem de birbirine uymayan örnekler barındırması tipolojinin temel problemleridir.

Bunların haricinde Ülkü Ü. Bates, 1970 yılında tamamladığı doktora tezinde⁵⁴, Anadolu’da 12-14. yüzyıllarda inşa edilmiş türbeleri konu edinmektedir. Daha önce herhangi bir kaynaktan atıf yapılmamış olan bu çalışmada yazar, yapıların gövde formlarını sınıflandırma referansı olarak almaktadır. Bates’in tipolojisinde iki adet başlıkta örnekler başlıkta verilen özellikleri karşılamamaktadır. Ayrıca tipolojideki referans noktası gövde formu olmasına rağmen bir başlıkta konumlandırma, bir başlıkta da form dışı bir bağlam referans olarak kullanılarak grup oluşturulmuştur.

Anadolu Selçuklu Hamamları hakkında birincil kaynaklar olarak nitelendirilebilecek eserler Heinrich Glück, Karl Klinghardt, Semavi Eyice, A. Saim Ülgen ve Yılmaz Önge tarafından yayımlanmışlardır. Bu çalışmalar içerisinde sadece Yılmaz Önge’nin eseri doğrudan Anadolu Selçuklu örneklerini konu edinmektedir. Diğer çalışmalar İslam, Türk ve Osmanlı dönemini sınırlama olarak uygulamışlardır. Heinrich Glück, 1921 yılında yayımlanan Die Bader Konstantinopels isimli eserinde⁵⁵ Osmanlı Hamamlarını beş grupta değerlendirmiştir. Bu değerlendirme içerisinde ilk üç grup aynı plan şemasını yansıtmakta, dördüncü tip ise tek örnekle temsil edilmektedir. 1927 yılında yayımlanan İslam Hamamının Menşesi ve Tekâmülü⁵⁶ adlı çalışmada ise İslam dünyasında hamam yapılarının genel gelişim çizgisini ve mimari özelliklerini aktarmaktadır. Karl Klinghardt, 1927 yılında yayımladığı Türkische Bader⁵⁷ adlı eserinde, Türk Hamamlarını mimarlık ve sanat tarihi açısından incelemektedir. Bu tipolojide “eşdeğer mekanlar” ve “merkezi sıcaklık” başlığında sınıflandırılan örneklerin tasarım bakımından benzerlikleri tartışmalıdır. “Merkezi havuzlu mekan” başlığında, plan şeması değil havuz biriminin varlığına dayalı bir grup

⁵² Tuncer, 1986.

⁵³ Önkale, 1996.

⁵⁴ Bates, 1970.

⁵⁵ Glück, 1921: 48-50.

⁵⁶ Glück, 2001: 129-133.

⁵⁷ Klinghardt, 1927.

oluşturulmuştur. “Vurgulanmış merkezî mekân” başlığında ise iki ayrı tasarım aynı başlığa dahil edilmiştir. Semavi Eyice, 1960 yılında yayımlanan İznik’te Büyük Hamam ve Osmanlı Devri Hamamları Hakkında Bir Deneme⁵⁸ adlı makalesinde Osmanlı dönemi hamamlarının tipolojisini vermektedir. Müellifin sınıflandırmasında altı adet başlıktan üç tanesi problemlidir. “kare bir sıcaklık etrafında sıralanan halvet hücreli tip” başlığı içerisinde sınıflandırılan örnekler tasarım farklılıkları barındırmaktadır, “çok kubbeli sıcaklıklı tip” başlığında iki adet örnek bulunmaktadır, “soğukluk, sıcaklık ve halvet eş odalar halinde olan tip” başlığında sınıflandırılan örneklerde hem tasarım farklılıkları hem de sayı yetersizliği dikkat çekmektedir. Anadolu Selçuklu Hamamları hakkında en önemli çalışma Yılmaz Önge tarafından yayımlanmıştır. Önge, 1988 yılında yayımladığı Anadolu Türk Hamamları Hakkında Genel Bilgiler ve Mimar Koca Sinan’ın İnşa Ettiği Hamamlar⁵⁹ adlı çalışmasında, Anadolu’daki Türk Hamamlarının mimari özellikleri hakkında bilgiler vermektedir. Yazar, 1995 yılında yayımladığı Anadolu’da XII-XIII. Yüzyıl Türk Hamamları⁶⁰ isimli çalışmasında, Anadolu Selçuklu dönemi hamamlarını tüm mimari özellikleriyle ele alarak değerlendirmektedir. Önge bu çalışmada özellikle iki tipi vurgulamış, ancak “tek eyvanla genişletilmiş merkezi mekân etrafında sıralanan halvetlerden oluşan plan tipi” ve “iki yandan simetrik birer eyvanla genişletilmiş merkezi kubbeli mekân” tiplerini tipolojiye eklemlendirmiştir. Eklenen bu tipler sadece birer örnek barındırması nedeniyle problemli görünmektedir.

Bu yayınlardan başka; Kemal Ahmet Aru, 1949 yılında yayımladığı çalışmasında Türk Hamam Mimarisi hakkında detaylı bilgiler vermektedir⁶¹. Bu çalışma Klinghardt’ın eserinin çevirisi niteliğindedir. Ali Saim Ülgen, 1987 yılında yayımladığı ansiklopedi maddesinde⁶², Türk Hamamlarının mimari programlarını ve tipolojisini aktarmaktadır. Tasarımın geometrik kodlarını referans aldığı bu tipolojinin kabul gördüğünü söylemek zordur. Eleni Kanetaki, 2004 yılında yayımladığı The Still Existing Ottoman Hamams in the Greek Territory⁶³ adlı makalesinde, Yunanistan’da günümüze ulaşabilmiş Osmanlı Hamamlarını konu edinmektedir.

⁵⁸ Eyice, 1960: 108-115.

⁵⁹ Önge, 1988: 409-410.

⁶⁰ Önge, 1995.

⁶¹ Aru, 1949.

⁶² Ülgen, 1987: 174-178.

⁶³ Kanetaki, 2004: 81-110.

BİRİNCİ BÖLÜM

MİMARLIKTAKİ TİP VE TİPOLOJİ KAVRAMLARI

Bir medeniyetin kültürel ve sosyal kodlarını ortaya koymak için, mimari geleneğini tespit etmek ve dünya mimarlık tarihi içindeki yerini konumlandırmak son derece önemli bir husustur. Mimari geleneğin evrimini anlama noktasında, genel eğilimlerin ve gelişimin izlenebilmesi, çeşitlemelerin değerlendirilmesi önemli aşamalardır. Bu aşamalar içerisinde çeşitlemelerin doğru tanımlanması ve tipolojilerin sağlam temeller üzerinde uygulanması, mimari gelişimin anlaşılabilmesi ve bilimsel bütünlüğün sağlanması için son derece elzemdir.

Anadolu Selçuklu Mimarisi araştırmalarında izlenebildiği üzere, bazı yapı türlerinin tipolojik sınıflandırmalarında görüş birliği bulunmamaktadır. Bu görüş ayrılıklarının yanı sıra, ortak kabul gören bazı yapı türlerinde, tipoloji hatalarının varlığı tespit edilebilmektedir. Hatalı tipolojilerin tartışmadan kabul görmesi, Sanat Tarihi araştırmacılarının kuramsal konulardaki görece tepkisizliğiyle açıklanabilir. Ayrıca, bu tipolojilerin müellifleri olan büyük hocaların kült olarak algılanmaları, bu durumun nedeni olarak öne sürülebilir. Bunların haricinde konunun değerlendirilebilmesi için, tipolojisi sorunlu yapı grubunun tamamının ele almayı gerektirmesi, tipoloji problemlerini araştırmacıların ilgisinden uzak kılmış olabilir.

Tipoloji hatalarının kaynağı olarak ise mimari analizlerin tekdüzeliği öne sürülebilir. Ayrıca, birim olarak yapı tanımlamaları ve değerlendirmeleri tutarlı gözükse dahi, genel değerlendirme bağlamında eksikliklerin bulunduğu aşîkârdır. Anadolu Selçuklu mimari geleneğine dâhil edilen, medrese, köprü ve çeşme yapılarıyla ilgili çalışmalarda izlenen tipolojinin ortak kabul gördüğü bilim dünyası tarafından malumdur. Ancak, cami, kervansaray, türbe ve hamam yapıları hakkında farklı tipoloji denemeleri ve tipoloji hataları gözlemlenebilmektedir.

Anadolu Selçuklu Mimarisi araştırmalarındaki tipoloji problemlerine geçmeden önce, mimarlıkta “tip” ve “tipoloji” kavramlarının oluşumu ve gelişimini tespit etmek; mimari tipolojinin gerekliliklerini ortaya koymak yerinde olacaktır.

2.1. Tip

Türkçeye, İngilizce ya da Fransızca “type” sözcüğünün karşılığı olarak giren kavramın etimolojik kökeni, Latince ve Grekçe olarak gösterilmektedir. Grekçe “vurmak” anlamına gelen “typtein” kelimesinden türeyen ve “iz-darbe imi-damga-baskı-kalıp” anlamına gelen

“typos”, Latince’ye “typum ya da typus” olarak geçmiştir⁶⁴. Türkçe sözlüklerde “tip” sözcüğünün karşılığı olarak pek çok farklı alanın terminolojisi içerisine giren açıklamalar bulunmaktadır. Ancak bunlardan sınıflandırma ile ilgili olanları; “aynı cinsten bütün varlıkların veya nesnelerin temel özelliklerini büyük ölçüde kendinde toplayan örnek” ve “tür, çeşit” şeklinde ortaya koyulmuştur⁶⁵.

18. yüzyıldan itibaren mimarlık kuramcıları ve araştırmacılar “tip” kavramı üzerine çalışmalar yapmışlardır. Mimaride tip kavramı ilk kez 1825 yılında A. C. Quatremère de Quincy tarafından tartışılmıştır. Quincy’e göre tip, bir soyutlamadır. Ancak burada “model”le karıştırılmaması gerekmektedir. Model değiştirilmeden tekrarlanırken; tip, birbirleri arasında farklılıklar bulunan yapıların ortak paydasıdır. Bu özelliğiyle, değişime açık yapısı, evrimleşen ve dönüşen özellik göstermektedir. Bir ülkedeki mimari gelenek, tipin oluşmasında birincil etkidir. Köklü bir geleneğin sonucunda oluşması da tarihi çerçevede konumlanmasını gerektirmektedir⁶⁶. Böylece tip kavramını “soyutlama”, “evrimleşme” ve “tarihsel olma” özellikleriyle, bir üçayak üzerine oturtmaktadır.

Bir örneklem grubunun içerisinde değerlendirildiğinde tip; “aynı biçimsel yapı ile karakterize edilen nesneler grubunu tanımlayan bir kavramdır. Ne uzamsal bir taslak ne de seri halinde bir listenin ortalamasıdır. Temelde, birtakım yapısal benzerlikler yoluyla nesneleri gruplandırma olanağı üzerine kuruludur. Tip, gruplar halinde düşünme eylemidir”⁶⁷.

Tip sadece mimarlık ürünlerini tanımlamakta değil, onları üretmekte de kullanılmaktadır. Mimari tasarım başlangıçta tip tarafından kısıtlanırsa da, daha sonra üzerinde oynamalar, bozmalar ve dönüştürmeler yapılabilir. Ancak, başlangıçta belirli bir tipten başlamak zorundadır⁶⁸. Kelimenin etimolojik kökenine inildiğinde “damga” ya da “vurularak yapılan iz” anlamına ulaşılmaktadır. Bu durum tipografinin alanına giren kabartma baskı işlemiyle ilişkili olduğundan, yapılan eylemin içeriği göz önüne alındığında, “tek bir örnekten pek çok kopya elde etmek” sonucuna ulaşılmaktadır. Bu durum Moneo’nun savını destekler niteliktedir.

Ancak Rossi, tip ile form arasındaki farkı ortaya koymaktadır. Tipoloji, şehirlerde ve mimari yapılarda daha fazla indirgenemeyecek olan başat tiplerin öğretisidir. Mimari formlar, indirgeme sonucunda tipe geri götürülebilir, ancak tip, form demek değildir. Tip, forma göre sabit bir kavramdır ve bu sabitliğin altında, teknik, işlev, stil ve kolektif karakter

⁶⁴ Skeat, 1882: 530.

⁶⁵ <http://tdk.gov.tr>. (erişim tarihi 10.04.2016).

⁶⁶ Quincy, 1825: 544.

⁶⁷ Moneo, 1978: 23.

⁶⁸ Moneo, 1978: 23.

bulunmaktadır. Tip, mimarinin özüne en yakın olan, ilk fikri ifade etmektedir. Kalıcı ve karmaşık bir kavram olan tip, formdan daha önce gelen mantık durumudur⁶⁹.

Yukarıdan anlaşılabileceği gibi, “tip”, “tipoloji” ve “form” kavramları sıklıkla birbirine karıştırılmaktadır. Tip kavramı, yapı formlarını sınıflandırmaktan daha öte bir içeriğe sahiptir. Tip, biçimin en genel sorunları olan, estetik, metafizik ve epistemolojinin soyut meselelerini kapsamaktadır⁷⁰.

2.2. Tipoloji

Tipoloji kelimesi Türkçe Sözlükte, sadece psikoloji biliminin terminolojisine uyacak şekilde açıklanmaktadır: “insan tiplerini belirleme ve ayırt etme yöntemi”⁷¹. Yöntembilim Terimleri Sözlüğünde ise; “bir olgu ya da bir süreci ayırıcı özelliklerine dayanarak soyut bir kalıp içinde biçimlendirme” şeklinde açıklanan “örnekçeleme” sözcüğü ile Türkçe karşılığı verilmektedir⁷².

Kelimenin Türkçe sözlükteki tanımı mimarlık yazınına uygun görünmemektedir. Bu nedenle başlangıçta “sınıflandırma” sözcüğü incelenebilir. Sınıflandırma; “Organizmaların çeşit ve farklılıkları ile akrabalıkları arasındaki prensip ve kurallara göre incelenmesi”, “Konuları ve kavramları dizgesel olarak bölümlene ve sıraya koyma”, “Bir dizinin birimlerini ya da türlerini düzenli bir biçimde, belli ölçüler ve terimlerle betimleyerek ayırma işlemi”⁷³ olarak tanımlanmaktadır.

Bir örneklem grubunun çeşitli özellikleri referans alınarak ayrı gruplara ayrıştırıldığı en erken tarihli çalışmalar, 17. yüzyıldan itibaren⁷⁴ sayıları artan doğa bilimcilerin, bitkileri ve hayvanları sınıflandırdıkları eserleridir⁷⁵. Tipolojinin bir metot olarak kullanıldığı en erken tarihli çalışma ise Oscar Montelius’un 1903 tarihli “Die Alteren Kulturperioden im Orient und Europa” eserinin “Die Methode” adlı birinci cildidir. Bu cilt aynı yıl “Die Typologische Methode” ismiyle ayrıbasım olarak da yayımlanmıştır. Burada yazar, Eski Çağ uygarlıklarının buluntularını sınıflandırmak ve kronolojik gelişimi takip etmek amacıyla tipolojiyi kullanmaktadır⁷⁶.

Tipoloji kavramı hakkında belki de en bütüncül tanımı Ernest ve William Adams yapmışlardır:

⁶⁹ Rossi, 2010: 32-34.

⁷⁰ Madrazo, 1995: 3.

⁷¹ <http://www.tdk.gov.tr> (erişim tarihi 10.04.2016).

⁷² Sencer, 1981: 108.

⁷³ <http://www.tdk.gov.tr> erişim tarihi (10.04.2016).

⁷⁴ Konu ile ilgili tüm kaynaklarda referans gösterilen en erken tarihli çalışma Caroli Linnaei’nin 1735 yılında yayımladığı “Systema Naturae” adlı eseridir. Bkz. Linnaei, 1735.

⁷⁵ Bingöl, 2007: 7-8.

⁷⁶ Montelius, 1903.

“Tipoloji, varlıkların belirli bir alanının, tipolojiyi yapan kişinin amacı doğrultusunda belirlediği genel ölçütlere göre, kapsamlı guruplara bölünmesiyle yapılan kavramsal bir işlemdir. Herhangi bir tipolojide tiplerin her biri, tipolojiyi yapan kişi tarafından yaratılan bir kategoridir. Tipolojiyi yapan kişi birbirinden ayrı duran ve farklı niteliklere sahip varlıkları konumlandırmakta yetkilidir”⁷⁷.

Mimarlık araştırmacıları tipoloji kavramının iki ana işleyiş yöntemini, “bireyselleştirme” ve “sınıflandırma” olarak sunmaktadır. Bireyselleştirmede, tipe özgü nitelikler aranırken, sınıflandırmada ortak nitelikler çevresinde gruplama yapılmaktadır⁷⁸. Bu iki yöntemden ilkinde örneklem içerisindeki tip çeşitliliğini arttırmayı amaçlayan bir anlayış hâkimdir. İkincisinde ise aynı örneklem içerisindeki birimlerin ortak özellikleri referans alınır, ancak tip çeşitliliği önemli değildir. Leupen, konuya farklı bir yaklaşımla eğilmektedir. Leupen’e göre, mimarlık ürünlerinin tipoloji çalışmaları iki amaç doğrultusunda yapılmaktadır. Birincisi, “analitik tipoloji” mevcut yapıların analizi ve değerlendirilmesine yöneliktir; ikincisi ise -Panerai’den alıntılıdığı- “üretken tipoloji” tasarıma yöneliktir⁷⁹.

Tipolojinin, mimarlık tarihi araştırmalarında çeşitli kullanım sahaları bulunmaktadır: “1. Dönemleri tespit etmek için kılavuz olarak, 2. Çalışma nesnesi olarak, 3. Tarihi malzemenin sistematikleştirilmesinde, 4. Mimari uygulamaların tarihsel eleştirilerine temel olarak”⁸⁰.

Mimari tipoloji, “strüktürel”, “işlevsel” ve “üretim” gibi farklı referanslar temel alınarak yapılabilir. Strüktürel tipolojide yapının mimari elemanları temel alınırken, işlevsel tipolojide yapının kullanım alanı referans noktasıdır. Üretim referanslı tipoloji ise inşa teknikleri dikkate alınarak yapılır⁸¹.

Tipoloji çalışmalarında dikkat edilmesi gereken pek çok nokta vardır. Sınıflandırma referanslarının sınırlandırılmaması durumunda oluşturulacak tipler ve bunların alt başlıkları, tipolojinin amacını karşılamayacaktır. Bu sebeple düzgün bir mimari tipoloji oluşturmak için üç kategoriye bakmak gerekmektedir: Birincisi, yapının genel tasarımı; ikincisi, büyük strüktürel elemanlar; üçüncüsü, dekoratif elemanlar. Yani, plan, strüktür ve cephe tasarımı, mimari tipolojinin temel referans noktalarıdır⁸². Ayrıca, sınıflandırma yapılacak alanda tasnif edilemeyen örneklemi tanımlamak gerekmektedir. Bu tasnif edilemeyen gurubun, tasnif edilenlerden bariz ölçüde daha küçük olması da zorunludur. Böylece sınıflandırmanın amacına uyacak şekilde nesneler gurubu sıkıştırılarak, zihnen kavranışı basitleştirilir⁸³.

⁷⁷ Adams ve Adams, 1991: 91.

⁷⁸ Altaş, 1997: 1779.

⁷⁹ Leupen vd, 1997: 132.

⁸⁰ Waisman, 1993: 80.

⁸¹ Waisman, 1993: 75.

⁸² Argan, 1996: 242-46.

⁸³ Moles, 2012: 254-255.

Tipoloji çalışmalarında karşılaşılan önemli bir sorun; tip, arketip, prototip ve stereotip kavramlarının karıştırılmasıdır. Bu kavramların hatalı kullanımları, anlam kaymalarına ve bilimsel karmaşaya neden olmaktadır. Özgür Bingöl'ün tanımıyla: “arketip ‘atalardan kalma somut ilk örnek’, prototip ‘sanayileşmiş üretime yönelik hazırlanan ilk/ön model’, stereotip ise ‘model olarak kabul edilen eserin tıpatıp üretilmiş sureti’ şeklinde açıklanabilir”⁸⁴.

Bilgin ve Karaören Rossi'nin tip tanımına ithafen, tip-arketip arasındaki farkı bulanıklaştırdığını ifade ederler;

“Tip, mantıki bir operasyonun, zihinsel bir çabanın sonunda ortaya çıkan soyutlamadır; aralarında akrabalık ilişkileri bulunan unsurların en soyut ve bilenler tarafından anlaşılabilir bir üst dil içinde ifade edilmiş ortak özellikleridir. Arketip ise somuttur; artık “o” olduğundan şüpheye düşülemeyecek ilk tamamlanmışlık, ilk duruştur; herkesin görür görmez tanıdığı, kendi kendine benzeyen şeylerdir. Dolayısıyla birinde sonuna kadar götürülen soyutluk iken, diğerinde somutluktur; biri bir araya getirdiği her şeyi anlatıp kendi başına hiçbir şey ifade etmezken, diğeri sadece kendini anlatır”⁸⁵.

Sonuç olarak sınıflandırmanın esaslarının aktarıldığı bu çalışmalarda tipolojinin işlevi konusunda bir görüş birliği bulunmaktadır. Sistematiği düşünmeyi kolaylaştırarak, mimarının kökenlerini belirlemek ve belirli tipler üzerinden mimari çeşitliliği ve gelişimi ortaya koymak... Bunun için izlenecek en geçerli yol, Abraham Moles'in sınıflandırma yöntemidir. Moles, sınıflandırma sürecinin aşamalarını yedi adet başlıkta açıklamaktadır: “1. Olabildiğince açık yollardan öğelerin toplanması, 2. Toplanan öğelerin çözümlenmesi, 3. Tip ve kategoriler yaratılması, 4. Tasnif edilemeyenlerin bulunması, 5. Grafik eğri çizme, 6. Sınıfların uygunluğunun doğrulanması, 7. Uygun bölümlendirme”⁸⁶.

Tipolojilerde esas alınan referans, varılacak sonuca direkt etki etmektedir. Yani seçilen referans analizin odak noktasını da oluşturmaktadır. Bu sebeple tipolojinin hangi amaçla yapıldığının ortaya koyulması son derece önemlidir. Mimarlık tarihi araştırmalarında ve özellikle Anadolu Selçuklu Mimarisinde çeşitli referanslar temel alınarak tipoloji yapılabilir. Bunlardan en kapsayıcı olanı “siyasi birlik alanları”dır, ki uygulanmış bir yöntemdir. Selçuklu öncesi beylikler çerçevesinde uygulanan bu tipolojiler kısmen coğrafya referansını da kapsamaktadır. Örneğin “Artuklu Camileri” şeklinde açılan bir başlık, hem Artuklu Beyliği'nin siyasi sınırlarını hem de bu beyliğin etki sahası olan Anadolu'nun güneydoğu bölgesinde yer alan şehirleri yansıtmaktadır. Bu referansla üretilen tipoloji kısmen sonuç vermektedir. Cami, medrese, türbe gibi yapı gruplarında plan tasarımı ve süsleme kompozisyonunda coğrafi farklılıkların bulunduğu aşikârdır. Ancak, bu yapı tiplerinin aynı

⁸⁴ Bingöl, 2007: 19.

⁸⁵ Bilgin ve Karaören, 1992: 53, dipnot 2; Rossi, 1973: 53.

⁸⁶ Moles, 2012: 255-258.

plan şemasıyla pek çok farklı bölgede uygulanmış olduğu da malumdur. Bu durumun işaret ettiği nokta şu şekilde ifade edilebilir: Anadolu Türk Sanatı içerisinde Selçuklu hâkimiyeti siyasi birliğin üstünde, kültürel birliği temsil etmektedir. Siyasi coğrafyanın haricinde, fiziki coğrafyanın etkisiyle oluşan farklılıkların izlenebildiği örnekler de bulunmaktadır. Ancak bunlar çoğunlukla iklimle bağlı uygulamalardır. Bu sebeple siyasi ve fiziki coğrafya, Anadolu Selçuklu mimarlık ürünlerinin evrimini ortaya koyacak bir tipolojinin referansı olarak ele alınmamalıdır.

Mimari tipolojide değerlendirilebilecek bir diğer referans, “baniler” çerçevesinde ele alınabilir. Bu çerçevede üretilecek tipoloji büyük oranda ekonomiyi temel almaktadır. Çünkü planlama ve tasarımda birincil sınırlayıcı ekonomidir. Böyle bir tipolojide oluşturulacak bani grupları siyasi konumlarına, dolayısıyla ekonomik güçlerine göre ayrıştırılacaklardır. Banilerin ekonomik güçleri, inşa ettirdikleri yapıların boyutlarını ve detaylarını şekillendiren en önemli unsurdur. Dolayısıyla bu referans ışığında üretilen tipoloji, banilerin mimari etkinliklerdeki rolünü belirlemekten öteye gitmeyecektir. Kısacası banilerin konumu, mimarlık ürünlerindeki tasarım gücünü ve çeşitliliği ortaya koyacak bir referans olmaktan uzaktır. Ancak, Klasik Dönem Osmanlı Mimarisi’nde görüldüğü üzere Türk Mimari geleneğinde adap kodları, mimari tasarımın niteliğini belirleyen unsurlardan birisidir. Baninin ekonomik gücünün ötesinde, statüye bağlı mimari adap anlayışı Anadolu Selçuklu Mimarisi için de araştırılması gereken bir konudur⁸⁷.

Mimari tipolojinin amacı, var olan yapı stokunu sınıflandırarak tipleri belirlemektir. Tiplerin belirlenmesinden sonra yapılacak analizlerle hem kavramsal düşünmenin önü açılacak, hem genel mimari evrimin durakları tespit edilecek, hem de çeşitliliğin sınırları kavranacaktır. Bu sebeple mimari tipleri kavramanın yegâne yolunun tasarım özelliklerinden geçtiğini söylemek zor değildir. Bunun için öncelikle plan şeması, mekân tasarımı, anıtsallık gibi özellikler referans alınmalıdır. Tabi ki her yapı türü için aynı referansın esas alınması doğru olmayacaktır. Çünkü geniş programlı ve büyük ölçekli yapı türleri ile tek mekanlı yapı türleri aynı tasarım karakterini sergilemezler. Geniş programlı yapılar için genel plan şeması referans alınırken, alt başlıklarda mekân tasarımı referans alınabilmektedir. Ayrıca bazı yapı türlerinde mimari gelişimin izlenebildiği özellikli bir mekân ya da bölüm referans alınabilir. Tek mekânlı yapılarda ise plan şemasının haricinde anıt özellikleri referans alınabilir.

⁸⁷ Ekonomik güçten bağımsız, statü göstergesi mimari uygulamalara örnek olarak İstanbul Tahtakale’deki Rüstem Paşa Cami örnek gösterilebilir. Haliç kıyılarından izlenebildiği üzere; Süleymaniye Camisi’nin eteklerinde konumlandırılmış olan bu yapı, Kanuni Sultan Süleyman ve Rüstem Paşa’nın siyasi ilişkisini yansıtmaktadır. Osmanlı Mimarisi’nde adab kodları hakkında bkz. Necipoğlu, 2013: 153-165.

İKİNCİ BÖLÜM

ANADOLU SELÇUKLU MİMARİSİNDE TİPOLOJİ PROBLEMLERİ

3.1. Anadolu Selçuklu Cami Tipolojisi

Anadolu Selçuklu Mimarisi'nin genel gelişiminin izlenebildiği en etkili örnekler şüphesiz camilerdir. Bu yapı türü hem en anıtsal örnekleri barındırmakta, hem de Selçuklu Mimarisi'nin mekân tasarımı konusunda sergilediği çeşitliliği ortaya koymaktadır. Ayrıca İç Asya'dan itibaren kazanılan mimari hafızanın Anadolu'daki temsilcileri konumundaki bu eserler, Selçuklu sonrasındaki mimari tasarımlar için de bir basamak oluşturmaktadır.

Anadolu Selçuklu dönemine tarihlenen camilerin tipolojisi hakkında en erken tarihli eser, Katharina Otto-Dorn tarafından kaleme alınmıştır. Otto-Dorn, Arap ve Hristiyan mimari geleneğinin İran Selçuklu, Erken İslam dönemi ve Orta Asya formlarının Anadolu Mimarisi'nde birleştiğini belirtmektedir. Otto-Dorn, tipolojisinde Anadolu Selçuklu Camileri'ni dört başlıkta ele almıştır: 1. Kûfe Tipi, 2. Transeptli tip, 3. Merkezi Kubbeli Eyvanlı Avlu, 4. Bazilikal. Ayrıca ahşap destekli camileri ayrı bir tip olarak ele almamış, diğer tiplerin içerisinde değerlendirmiştir⁸⁸.

Tablo 3.1 Otto-Dorn Cami Tipolojisi

1. KÛFE TİPİ (<i>Sivas Ulu, Konya Alaeddin camileri</i>)
2. TRANSEPTLİ (<i>Silvan Ulu, Mardin Ulu, Kızıltepe Ulu, Diyarbakır Ulu camileri</i>)
3. MERKEZİ KUBBELİ EYVANLI AVLU (Medrese Tipi) (<i>Malatya Ulu, Kırşehir Cacabey camileri</i>)
4. BAZİLİKAL (<i>Divriği Ulu, Niğde Alaeddin, Amasya Gökmedrese</i>)

Otto-Dorn'un tipolojisindeki yaklaşım incelendiğinde, cami mimarisindeki genel tipolojik ayrımın Anadolu Selçuklu'ya uyarlanması, şeklinde bir yöntem uyguladığı görülmektedir. Yapıların algılanış biçimi, İslam Mimarisi'nin genel gelişimi çerçevesinde değerlendiriliyormuş gibi görünse de, Anadolu'ya özgü değişim ve evrim de ortaya koyulmaktadır.

Tipolojide birinci tipte yer alan yapılar incelendiğinde, bu tipte sınıflandırılan Konya Alaeddin Cami'nin farklı bir karakter sergilediği anlaşılmaktadır. Caminin ilk yapım evresi olan doğudaki kısım tek başına ele alınırsa bu tipte değerlendirilmesi mümkün olabilir. Fakat yapının şimdiki haline kavuştuğu zaman aralığı yine Anadolu Selçuklu dönemine tarihlendirilmektedir. Bu sebeple yapının mevcut durumu, enine gelişen bir harimde mihrap

⁸⁸ Otto-Dorn, 1964: 144-150.

önü kubbesi ve kuzeyde avlu uygulaması ile farklı bir tasarımı yansıtmaktadır. Yine de Konya Alaeddin Camisi'nin doğu bölümü ve haricinde başka örnekler bulunduğundan dolayı bu tip doğru kabul edilmelidir.

Tipin isimlendirilmesi konusunda da tartışmak gerekmektedir. Neredeyse tüm araştırmacılar bu tipi adlandırmakta aynı kelimeyi tercih etmişlerdir. Kûfe'deki caminin plan şeması bu tasarımın arketipi olarak kabul edilmektedir. Ancak, bu isim Kûfe şehri ve bu şehrin mimari geleneğinin ürünü şeklinde anlaşılmaktadır⁸⁹. Dolayısıyla tipin isimlendirmesi için tanımlayıcı bir terim kullanılması doğru olacaktır. Bu tip yapılar, dikdörtgen harimi kaplayan düz örtünün çok sayıda ayakla taşınması sonucunda bölüntüsüz bir tasarım sunmaktadır. Bu sebeple "Bölüntüsüz" terimi, tipi tanımlayan bir başlık olarak önerilebilir.

Otto-Dorn tipolojisinin ikinci grubu olan "Transeptli tip" başlığında sınıflandırılan örnekler incelendiğinde, bu yapıların başlığın tanımlamasını karşılamadıkları görülmektedir. Bilindiği üzere transept terimi, ana eksen dik şekilde kesen sahnın yarattığı haç formuna işaret etmektedir⁹⁰. Burada sayılan örnekler içerisinde sadece Diyarbakır Ulu Camisi, transeptli tasarımı yansıtmaktadır. Diğer örneklerin tamamı, enine gelişen harimde mihrap önü kubbesi uygulamasına sahiptir. Bu yapıların transeptli olarak tanımlanmasına yol açan birim, mihrap önü kubbeleridir. Ancak, mihrap önü kubbeleri kare formu olduğu için bir yöneliş söz konusu değildir ve transept oluşturmazlar. Bu sebeple bahsedilen yapılar farklı bir tipte değerlendirilmelidir. Otto-Dorn'un örnekleminin haricinde, tasarımlarında transept uygulaması bulunan iki adet örnek bulunmaktadır. Bunlardan biri Kayseri Lala, diğeri Konya İplikçi camileridir. Ancak bu iki yapının baskın karakteristikleri transeptleri değildir. Lala Cami'nin iç avlusunun, sonradan kubbeye örtüldüğü öne sürülmektedir⁹¹. Dolayısıyla, transept uygulaması mevcut olmasına rağmen, Anadolu Selçuklu çağı mimarları tarafından, cami tasarımlarında öncelenen mekân tasarımını (kubbe-eyvan-avlu) yansıttığı anlaşılmaktadır. Bu tasarımın yapıya kazandırdığı karakter, transeptin varlığından daha baskındır. Bu sebeple, ileride bahsedileceği üzere başka bir tipte değerlendirilmesi daha doğru olacaktır. İplikçi Camisi de pek çok kez onarım görmüş bir yapı olarak, orijinal tasarımı hakkında kesin bir yargıya ulaşmak mümkün değildir. Karamağaralı'nın mihrap önü kubbesi ve eyvan önerisi⁹² kısmen tutarlı gözükmemektedir. Ancak bu yapının planıyla ilgili eldeki net veriler, yapının enine gelişen karakter göstermesi ve mihrap önü kubbesinin bulunmasıdır.

⁸⁹ Benzer bir isimlendirme, Osmanlı döneminde yoğunlukla inşa edilmiş olan ve "Bursa Tipi" olarak adlandırılan zaviyeli camilerde izlenebilmektedir. Bursa şehri, bu yapı tipinin ortaya çıktığı ve fazla sayıda inşa edildiği bölge olması nedeniyle tipin ismi olarak kullanılmaktadır.

⁹⁰ Britton, 1838: 471-472. Skeat, 1882: 519. Harris, 1975: 509. Davies ve Jokiniemi, 2008: 390.

⁹¹ Arslan, 2017: 730; Özkeçeci, 1997: 148.

⁹² Karamağaralı, 2006: 277.

Son olarak bu tip, tek örnekle (Diyarbakır Ulu Cami) temsil edildiğinden dolayı, transeptli tasarımı Anadolu Selçuklu camileri içerisinde bir tip olarak kabul etmek mümkün değildir.

Tipolojide üçüncü tipte sıralanan örneklerde Kırşehir Cacabey Medresesi'nin cami olarak tanımlanması yanlıştır. Aynı başlıkta sınıflandırılan Malatya Ulu Cami, Anadolu öncesi Türk camilerinin plan bakımından temsilcisi olması nedeniyle önemli bir yapıdır. Ancak, bu örnek ne kadar güçlü olursa olsun, tek öneri olduğu için tip olarak kabul edilmemelidir. Bununla birlikte, ileride aktarılacağı üzere, Anadolu Selçuklu döneminde bu tipin başka örnekleri de bulunmaktadır. Dolayısıyla, Otto-Dorn'un önerdiği tip yöntem bakımından hatalı olsa da başka yapıların eklenmesiyle bu tipin tutarlılığı kabul edilebilir olmaktadır.

Dördüncü tipte “Bazilikal” tanımlaması altında değerlendirilen yapılar incelendiğinde, tek ortak noktalarının mihraba dik uzanan dikdörtgen tasarımları olduğu anlaşılmaktadır. Bu grupta değerlendirilen Amasya Gökmedrese Cami, planı ve işlevi tartışmalı bir yapıdır. Divriği Ulu ve Niğde Alaeddin camileri ise mihrap önü kubbesi-eyvan varyasyonu-iç avlu uygulamaları ile Büyük Selçuklu camilerinin en temel karakteristiklerinin Anadolu'daki yorumları olarak nitelendirilmelidir. Bu üçlünün baskın karakterini ikinci plana atarak yapıları tanımlamak bilimsel açıdan sorunlu bir yaklaşımdır. İleride bahsedileceği üzere Anadolu Selçuklu dönemi camileri içerisinde tasarım nitelikleri bakımından bazilikal⁹³ olarak tanımlanabilecek başka örnekler bulunmaktadır. Bu sebeple, örneklerin tanımlamalarında yöntemsel yanlışlıklar bulunsu da bu tipi doğru kabul etmek gerekmektedir.

Doğan Kuban, Anadolu Selçuklu Camilerini; “1. Çok Ayaklı Camiler”, “2. Çok Ayaklı Mihrap Önü Kubbeli Tip”, “3. Mihrap Önü ve Orta Kısmı Kubbeli Tip”, “4. Kilise Mimarisini Andıran Tip”, “5. Mescitler” şeklinde beş tipte ele almaktadır⁹⁴.

Tablo 3.2 Doğan Kuban Cami Tipolojisi-1

1. ÇOK AYAKLI CAMİLER (<i>Sivas Ulu, Niksar Ulu, Beyşehir Ulu camileri</i>)
2. ÇOK AYAKLI MİHRAP ÖNÜ KUBBELİ TİP (<i>Silvan Ulu, Van Ulu, Kızıltepe Ulu camileri</i>)
3. MİHRAP ÖNÜ VE ORTA KISMI KUBBELİ TİP (<i>Divriği Ulu, Kayseri Ulu, Kayseri Hunat camileri</i>)
4. KİLİSE MİMARİSİNİ ANDIRAN TİP (<i>Divriği Kale, Niğde Alaeddin camileri</i>)
5. MESCİTLER

⁹³ “Bazilikal” terimi ileride tartışılacaktır.

⁹⁴ Kuban, 1970: 121-124. Kuban, 2004: 102-104.

Bu sınıflandırmada dikkati çeken ilk problem birinci başlıkta göze çarpmaktadır. “Çok ayaklı camiler” tanımlaması, düşünsel açıdan herhangi bir referans sunmamaktadır. Bilindiği üzere Anadolu Selçuklu camileri içerisinde -mahalle mescitleri hariç- tüm örnekler çok ayaklıdır. Buradaki çok ayaklı ifadesinin Arap camilerine gönderme yaptığı öne sürülebilir. Kuban’ın başka bir çalışmasında; “Selçuklu çağının büyük camilerini çoğunlukla çok ayaklı Arap camilerinin varyasyonları olarak görmek olasıdır. Fakat bu genelleme yeterli değildir”⁹⁵ şeklinde kullandığı ifade bu görüşü desteklemektedir. Ancak yazar aynı çalışmasında bu ifadenin tam zıttı olan başka bir tanımlamaya girer; “Genelde Anadolu’da ulu camilerin, çok ayaklı ibadet mekânına getirdikleri değişikliklerle, Anadolu’ya özgü bir tipoloji yarattıkları söylenebilir”⁹⁶... Kuban’ın bu konudaki görüşlerinin ışığında, birinci başlıkta sınıflandırdığı örneklerin tasarım bakımından birbirlerinden farklı nitelikler sergiledikleri görülebilmektedir. Mihrap ekseninde enine gelişen bölüntüsüz mekân tasarımıyla Sivas Ulu Cami, derinlemesine yönelen ve mihrap önü kubbesi-eyvan varyasyonu-iç avlu üçlüsünü barındıran Niksar Ulu ve Beyşehir Eşrefoğlu camilerinden farklıdır. Bu sebeplerle, hem tanımlama hem de örnekleme sorunlarının bulunması nedeniyle birinci başlığı kabul etmek mümkün değildir.

İkinci ve üçüncü tipler hakkında, birinci tipteki sorunların benzerleri söylenebilir. Ancak buradaki örnekler tasarım nitelikleri bağlamında ortak özellikler göstermektedir. Yine de başlığın tanımlaması yapıların karakteri hakkında açıklayıcı değildir. İkinci tipte yapıların mihrap duvarı doğrultusunda enine karakter gösterdikleri anlaşılmaktadır, ancak sadece mihrap önü kubbesinin varlığı belirleyici unsur olarak başlıkta yer almaktadır. Üçüncü tipte ise bahsedilen yapıların orta kısmındaki kubbeler orijinal değildir⁹⁷. Dolayısıyla bu tipler, bilimsel açıdan yanlış pek çok hata barındırmaktadır.

Dördüncü tip, diğer araştırmacıların tanımladığı “bazilikal” tasarıma karşılık gelmektedir. Cami planı için kullanılan “Bazilika” terimi daha sonra tartışılacaktır, ancak yine de bir tasarıma işaret etmektedir. “Kilise mimarisini andıran tip” şeklinde bir tanımlama ise herhangi bir tasarıma karşılık gelmemektedir. “Bazilikal, merkezi, haç planlı” gibi pek çok ana tip barındıran kilise mimarisi içerisinde hangisinin kastedildiğini anlamak/anlayamamak, kavramsal düşüncenin önünü kesmektedir. Bu sebeple yapılan tanımlamanın kabul edilemeyeceği açıktır. Ayrıca Divriği Kale ve Niğde Alaeddin⁹⁸ camilerinin tasarımlarındaki farklar, aynı tipte değerlendirilmelerini zorlaştırmaktadır.

⁹⁵ Kuban, 2002: 94.

⁹⁶ Kuban, 2002: 95.

⁹⁷ Gabriel, 1931: 33-34. Göde, 2011: 58.

⁹⁸ Otto-Dorn tipolojisinde tartışılmıştır.

Dolayısıyla Kuban tipolojisindeki ilk dört başlığın, tipleri tanımlamaktan uzak olmaları nedeniyle tipoloji ölçütlerini karşılamadığı; sadece beşinci başlıkta sınıflandırılan mescitlerin bilimsel tutarlılığı öne sürülebilir.

Kuban, bir diğer çalışmada yapıları coğrafi çerçevede ele alarak sınıflandırmaktadır. Coğrafyanın içerisinde farklı tipleri vurgulayan bu çalışmada, tiplerin kaynakları hakkında da tespitler paylaşılmaktadır. Buna göre yapılar altı adet ana başlıkta değerlendirilmektedir. Birinci başlıkta “1. Güneydoğu Anadolu Camileri”, Şam Ümeyye Cami’nin tasarımını tekrarlayan örnekler sayılmaktadır (Diyarbakır Ulu, Mardin Ulu, Silvan Ulu, Kızıltepe Ulu, Harput Ulu, Siirt Ulu, Bitlis Ulu camileri). İkinci başlıkta “2. Kuzeydoğu Anadolu Kültür Çevresinde Camiler”, beş adet tip önerilmektedir. Birinci tip “2.1. Çok ayaklı, enine gelişen, mihrap önü kubbesi-sahın-iç avlu üçlüsünü barındıran yapılar”, Anadolu’daki en yaygın tip olarak tanımlanarak, Erzurum Ulu Cami ile örneklendirilmektedir. İkinci tip “2.2. Çok ayaklı klasik İslam camisi geleneği” kilise planına benzetilerek, Divriği Kale Cami örnek gösterilmektedir. Üçüncü tipte “2.3. Çok ayaklı cami varyasyon uygulamaları”, Sivas Ulu ve Niksar Ulu camileri; dördüncü tipte “2.4. İran Selçuklu geleneğini yansıtan çok ayaklı mihrap önü kubbeli tip”, Van Ulu Cami; beşinci tipte “2.5. Dikey yönelişli, mihrap önü kubbesi, geniş orta sahnın, aydınlık fenerli kubbe üçlüsünü barındıran tip”, Anadolu Selçuklu’nun özgün tipi olarak tanımlanarak, Divriği Ulu Cami örnek verilmektedir⁹⁹. Üçüncü başlıkta “Selçuklu ve Danişmendli Bölgelerindeki Camiler”, Kayseri ve batısında kalan coğrafya ele alınmaktadır. Bu başlıkta tip olarak tanımlanan birinci grup, Kayseri’de yoğunlaşan “3.1. Derinlemesine yönelişli, mihrap önü kubbesi ve iç avluyu barındıran geniş orta sahnınlı tip” şeklinde tanımlanmaktadır. Bu tipin örnekleri olarak Kayseri Ulu, Kayseri Kölük, Kayseri Hunat, Kayseri Hacı Kılıç ve daha önceki başlıkta belirtildiği gibi Divriği Ulu Cami gösterilmektedir. İkinci tip olarak “3.2. Enine gelişen harim ve geniş avlulu tip”, uygulamasıyla Sinop Ulu Cami, “Güneydoğu tipi” şeklinde değerlendirilmektedir. Üçüncü tip, “3.3. Çok ayaklı tipin üç nefli kilise tipiyle birleşmesi” şeklinde açıklanarak, Niğde Ulu ve Amasya Burmalı Minare camileri örnek gösterilmektedir. Amasya Gökmedrese Cami bu tipin içerisinde değerlendirilmekle birlikte, zaviyeli cami planına benzediği öne sürülmektedir. Kuban, bu coğrafi ve plan eksenli gruplandırmanın dışında, “4. Ahşap taşıyıcılı camiler” şeklinde ayrı bir başlık kullanarak; Beyşehir Eşrefoğlu, Konya Sahip Ata, Ankara Arslanhane, Afyon Ulu, Sivrihisar Ulu camilerini bu grupta değerlendirmektedir. Kuban’ın tipolojisindeki son grubu ise “5. Kubbeli mescitler” oluşturmaktadır. Bu grubu

⁹⁹ Kuban bu tipte uygulanan geniş orta sahnın ve mihrap önü kubbesinin kaynaklarını, ilk İslam camilerinde ve kiliselerde aramaktadır. Bkz. Kuban, 2002: 127.

kubbeye geçiş öğelerini referans alarak e ayırmaktadır, Türk genli, tromplu, çift kat tromplu¹⁰⁰.

Tablo 3.3 Doğan Kuban Cami Tipolojisi-2

1. GüNEYDOğU ANADOLU CAMİLERİ/ŞAM ÜMEYYE CAMİ GELENEğİ (<i>Diyarbakır Ulu, Mardin Ulu, Silvan Ulu, Kızıltepe Ulu, Harput Ulu, Siirt Ulu, Bitlis Ulu camileri</i>)
2. KUZEYDOğU ANADOLU KÜLTÜR ÇEVRESİNDE CAMİLER
2.1. Çok Ayaklı, Enine Gelişen, Mihrap n Kubbesi-Sahın-İ Avlu ls: (<i>Erzurum Ulu Cami</i>)
“2.2. Klasik İslam Camisi Geleneği (Kilise Planına Benzer) (<i>Divriği Kale Cami</i>)
2.3. ok Ayaklı Cami Varyasyon Uygulamaları (<i>Sivas Ulu, Niksar Ulu camileri</i>)
2.4. İran Selçuklu Geleneğini Yansıtan ok Ayaklı Mihrap n Kubbeli (<i>Van Ulu Cami</i>)
2.5. Derinlemesine Gelişen, Mihrap n Kubbesi-Sahın-İ Avlu ls (<i>Divriği Ulu Cami</i>)
3. SELÇUKLU VE DANİŞMENDLİ BLGELERİNDE CAMİLER
3.1. Derinlemesine Yöneliş, Mihrap n Kubbesi, Geniş Sahın, Avlu (<i>Kayseri Ulu, Kayseri Klk, Kayseri Hunat, Kayseri Hacı Kılıç camileri</i>)
3.2. Enine Gelişen (Gneydoğu Tipi) (<i>Sinop Ulu Cami</i>)
3.3. ok Ayaklı Tipin  Nefli Kilise Tipiyle Birleşmesi (<i>Niğde Ulu, Amasya Burmalı Minare, Amasya Gökmedrese camileri</i>)
4. AHŞAP TAŞIYICILI CAMİLER (<i>Beyşehir Eşrefoğlu, Konya Sahip Ata, Ankara Arslanhane, Afyon Ulu, Sivrihisar Ulu camileri</i>)
5. KUBBELİ MESCİTLER

Kuban’ın tipoloji araştırmasına giriştiği bu çalışmada kullandığı yöntem, coğrafi etkileşim sahalarını ortaya koymak adına tutarlı bir yaklaşımdır. Ancak bu yaklaşımda bir sorun bulunmaktadır. Her bölgeyi, etkilendiği iddia edilen yabancı mimari kültürlerin referanslarıyla tanımlamak, özgün mimari hafızayı ikinci plana ötelemek anlamına gelmektedir. Tabii ki coğrafi farklılıkların tanımlanması, etki sahalarının ortaya koyulması önemlidir. Fakat bu yaklaşımda, özgün mimari karakterleri algılamanın önüne geçecektir. Bu sebeple Kuban’ın çalışması kıymetli olsa da konuya yaklaşımdan metodolojik sorunlar taşımaktadır. Coğrafi ayrımın birincil referans alınmasına rağmen, önerilen bazı tipler farklı bölgelerde yer almaktadır. Bu durum tipolojide karmaşa oluşturmaktadır. Tipolojideki tüm başlıklar incelendiğinde, coğrafi ayrım göz ardı edilerek sınıflandırma yapıldığında, Kuban’ın daha eski tarihli olan alıřmasında¹⁰¹ ulaştığı sonuçlar ortaya çıkacaktır. Böylece, bu tipolojinin içeriğinin tartışmasına ihtiyaç görülmemektedir. Ancak, “4.

¹⁰⁰ Kuban, 2002: 97-164.

¹⁰¹ Bkz: Tablo 3.2 Doğan Kuban Cami Tipolojisi-1

Ahşap taşıyıcılı camiler” grubu üzerine tartışmak gerekmektedir. Bu yapılar, malzeme farkından dolayı bir özellik sergiledikleri için ayrı grupta değerlendirilmiş olmalıdır. Ancak plan tasarımına bağlı bir tipoloji araştırmasında yapı malzemesi referansı ile bir tip oluşturmak bilimsel yöntem bakımından kabul edilemez niteliktedir.

Metin Sözen, Mimar Sinan odaklı çalışmasında, Selçuklu dönemi Anadolu’daki camilerin tasarımları hakkında kısa bir değerlendirme yapmıştır. Buna göre Anadolu Selçuklu Camilerinin belirgin tiplerini dört grupta toplamaktadır. Birinci tip, “1. Çok Ayaklı Camiler” İslam öncesi İran yapılarıyla ilişkilendirilmektedir. Birinci tipin alt tipleri gibi algılanmakla birlikte ikinci tip, “2. Çok Ayaklı, Mihrap Önü Kubbesi Baskın Olanlar” ve üçüncü tip “3. Çok Ayaklı Mihrap Önü Kubbeli ve Orta Kısımında Açıklık Bulunanlar” şeklinde sınıflandırılmıştır. Tipolojideki dördüncü tip, “4. Bazilikal Planlı Camiler”; beşinci tip, “5. Ahşap Direkli Camiler” ve altıncı tip, “6. Mescitler” şeklinde tanımlanmaktadır¹⁰². Bu sınıflandırmanın niteliği ve sınıflandırmada değinilmeyen yapılar hakkında Sözen’in tanımlaması; “Ayrıntılarına girmeden, ilk bakışta belirgin şemalar arandığında söz konusu edilebilecek bu genel düşüncelerin ardından sıralayabileceğimiz yapılar...”¹⁰³ şeklindedir. Böylece bahsedilen tiplerin genel karakteri sergilediğini belirterek, tipolojide diğer yapıları dışlamaktadır.

Tablo 3.4 Metin Sözen Tipolojisi

1. ÇOK AYAKLI CAMİLER (<i>Sivas Ulu, Niksar Ulu camileri</i>)
2. ÇOK AYAKLI, MİHRAP ÖNÜ KUBBESİ BASKIN OLANLAR (<i>Silvan Ulu, Kızıltepe Ulu camileri</i>)
3. ÇOK AYAKLI MİHRAP ÖNÜ KUBBELİ VE ORTA KISIMDA AÇIKLIK BULUNANLAR (<i>Kayseri Ulu, Kayseri Hunat, Divriği Ulu</i>)
4. BAZİLİKAL PLANLI CAMİLER (<i>Divriği Kale, Niğde Alaeddin, Amasya Burmalı Minare, Amasya Gökmedrese, Tunceli Mazgirt Elti Hatun, Bünyan Ulu, Ankara Arslanhane camileri</i>)
5. AHŞAP DİREKLİ CAMİLER (<i>Afyon Ulu, Sivrihisar Ulu, Beyşehir Eşrefoğlu camileri</i>)
6. MESCİTLER

Sözen tipolojisi hem yaklaşım, hem başlıklar, hem de başlıklarda sıralanan örnekler bağlamında Kuban’ın birinci tipolojisine hemen hemen aynıdır. Bu sebeple Kuban tipolojisinde değinildiği için diğer başlıkların değerlendirmesine gerek görünmemektedir. Sadece beşinci tip farklılık sunmaktadır. Plan tasarımının referans alındığı tipolojide sadece bu başlıkta ana yapı malzemesi referans alınmaktadır. Bu tutum yöntemsel açıdan sorunludur.

¹⁰² Sözen, 1975: 28-36.

¹⁰³ Sözen, 1975: 33.

Dolayısıyla Sözen'in tipolojisindeki başlıklardan, tanımlamada sorun bulunsa da "4. Bazilikal Planlı Camiler" ve "6. Mescitler", tip olarak kabul edilebilir niteliktedir.

Ayşıl Tükel Yavuz, Anadolu İkinci Beylikler Devri öncesinde inşa edilmiş olan camilerin sınıflandırılmasında yeni bir yöntem olarak yayımladığı makalesinde yapıların tüm mimari birimlerini ayrı ayrı ele alarak değerlendirmektedir. Bu değerlendirmeler içerisinde plan tasarımlarını "enine gelişen", "boyuna gelişen" ve "kare" şeklinde sınıflandırmaktadır¹⁰⁴. Burada yapının sadece yatay düzlemdeki geometrik şekli ele alınmaktadır. Tabi ki böyle bir sınıflandırma yapmak mümkündür. Ancak mekân tanımlaması için yapının çevre duvarlarının geometrik tanımı yetersiz kalmaktadır. Bu sebeple Yavuz'un tipolojisi mekân tasavvuruna olanak sağlamadığı gibi mimari tip konusunda da bir öneri getirmemektedir.

Metin Sözen-Zeki Sönmez, yaptıkları çalışmada esasen bir tipoloji ortaya koymamışlardır. Ancak, metnin analizinden ve yapıların ele alınış biçiminden yola çıkarak; yazarların Anadolu Selçuklu dönemine tarihlenen yapıları plan tiplerine bağlı bir sınıflandırma içerisinde değerlendirdikleri anlaşılmaktadır. Buna göre Anadolu'da Beylikler Devri'nden önce inşa edilmiş olan camiler öncelikle; "1. Büyük Selçuklular", "2. Erken Türk Beylikleri", "3. Anadolu Selçuklu" olmak üzere üç başlıkta ele alınmıştır. Büyük Selçuklu döneminde inşa edilmiş olan camiler; "1.1. Şam Ümeye Etkili Plan" ve "1.2. Enine Gelişen, Mihrap Önü Kubbeli Plan" şeklinde iki alt başlıkta değerlendirilmiştir. Erken Türk Beylikleri tarafından inşa edilen camiler; "2.1. Örtü Sistemi Çok Sayıda Ayak Üzerine Oturtulan Plan", "2.2. Çok Ayaklı, Mihrap Önü Kubbeli, İç Avlulu Plan", "2.3. Çok Ayaklı, Mihrap Önü Kubbesinin Yapının Ağırlık Merkezi Olduğu Plan", "2.4. Bazilikal Plan" alt başlıklarıyla bölümlenmiştir. Anadolu Selçuklu döneminde inşa edilen camiler¹⁰⁵ ise; "3.1. Örtü Sistemi Çok Sayıda Ayak Üzerine Oturtulan Plan", "3.2. Bazilikal Plan", "3.3. Büyük Selçuklu Ulu Camileri Tipinde Olanlar", "3.4. Güneydoğu Anadolu'daki Erken Türk Camilerinin Planında Olanlar", "3.5. Ahşap Direkli Camiler", "3.6. Mescitler", şeklinde sınıflandırılmıştır¹⁰⁶.

¹⁰⁴ Yavuz, 1981: 924.

¹⁰⁵ Sözen, daha erken tarihli bir çalışmada benzer bir sınıflandırma yapmaktadır. Bkz. Sözen, 1975: 28-36.

¹⁰⁶ Sözen ve Sönmez, 1982: 804-806, 809-812.

Tablo 3.5 Metin Sözen-Zeki Sönmez Cami Tipolojisi

1. BÜYÜK SELÇUKLULAR
1.1. Şam Ümeyye Etkili Plan (<i>Diyarbakır Ulu Cami</i>)
1.2. Enine Gelişen, Mihrap Önü Kubbeli Plan (<i>Siirt Ulu, Bitlis Ulu camileri</i>)
2. ERKEN TÜRK BEYLİKLERİ
2.1. Örtü Sistemi Çok Sayıda Ayak Üzerine Oturtulan Plan (<i>Sivas Ulu Cami</i>)
2.2. Çok Ayaklı, Mihrap Önü Kubbeli, İç Avlulu Plan (<i>Niksar Ulu, Kayseri Ulu ve Kölük camileri</i>)
2.3. Çok Ayaklı, Mihrap Önü Kubbesinin Yapının Ağırlık Merkezi Olduğu Plan (<i>Silvan Ulu, Mardin Ulu, Kızıltepe Ulu, Harput Ulu, Erzurum Ulu, Erzurum İç Kale camileri</i>)
2.4. Bazilikal Plan (<i>Divriği Kale, Divriği Ulu camileri</i>)
3. ANADOLU SELÇUKLU
3.1. Örtü Sistemi Çok Sayıda Ayak Üzerine Oturtulan Plan (<i>Konya Alâeddin</i>)
3.2. Bazilikal Plan (<i>Niğde Alaeddin, Amasya Burmalı Minare, Amasya Gökmedrese, Kayseri Hacı Kılıç, Develi Ulu, Tunceli Mazgirt Elti Hatun, Bünyan Ulu, Akşehir Ulu camileri</i>)
3.3. Büyük Selçuklu Ulu Camileri Tipinde Olanlar (<i>Malatya Ulu, Kayseri Hunat camileri</i>)
3.4. Güneydoğu Anadolu'daki Erken Türk Camilerinin Planında Olanlar (<i>Sinop Ulu Cami</i>)
3.5. Ahşap Direkli Camiler (<i>Konya Sahip Ata, Afyon Ulu, Sivrihisar Ulu, Ankara Arslanhane, Beyşehir Eşrefoğlu camileri</i>)
3.6. Mescitler

Bu sınıflandırmada uygulanan birinci referans, tarihi ve siyasi egemenlik sahalarıdır. Bu metotla ulaşılabilecek bilgiler sınırlıdır. Çünkü bu ana başlıklar arasında tam bir coğrafi ayırım bulunmadığı gibi tam bir kronoloji de izlenememektedir. Dolayısıyla tamamı Türk Mimarisi'nin ürünü olan bu örnekler tek bir çatı altında toplanmalıdır. Bu çatı, coğrafi olarak tamamını kapsayan “Anadolu”; tarihi ve siyasi olarak tüm bu dönemi kapsayan “Selçuklu” olmalıdır.

Sözen-Sönmez'in çalışması, bir tipoloji araştırması değildir. Bu sebeple, yöntemsel tipoloji sorunlarını görmezden gelerek, sadece tiplerin ve yapıların tanımlamaları üzerinde durmak gerekmektedir. Araştırmada, “2.3. Çok Ayaklı, Mihrap Önü Kubbesinin Yapının Ağırlık Merkezi Olduğu Plan” tipinde sınıflandırılan örnekler içerisinde Harput Ulu, Erzurum Ulu ve Erzurum İç Kale camileri, başlıktaki tanımlamayı karşılamalarına rağmen, bu grupta ele alınan diğer örneklerle tasarım açısından benzeşmemektedir. Bu yapıların tasarımsal açıdan daha baskın özellikleri bulunmaktadır. Harput Ulu ve Erzurum Ulu camileri mihrap önü kubbesi-eyvan varyasyonu ve iç avlu uygulamasına sahiptir. Dolayısıyla bu iki yapı, aynı başlıktaki “2.2. Çok Ayaklı, Mihrap Önü Kubbeli, İç Avlulu Plan” tipinde sınıflandırılmalıdır. Erzurum İç Kale Mescidi ise münferit bir tasarıma sahiptir. Bir diğer başlık olan “2.4.

Bazilikal Plan” tipinde Divriği Ulu Cami’nin sınıflandırılması konusu Otto-Dorn tipolojisinde açıklanmıştır. Dolayısıyla bu plan tipinde tanımlanmamalıdır.

Sözen-Sönmez’in, “3.1. Örtü Sistemi Çok Sayıda Ayak Üzerine Oturtulan Plan” tipinde tanımladığı yapı Konya Alaeddin Cami’dir. Bu yapının nitelikleri ve tipolojik özellikleri, Otto-Dorn tipolojisinde tartışılmıştır. Bu sebeple Konya Alaeddin Cami bu plan tipinde değerlendirilmemelidir. “3.2. Bazilikal Plan” içerisinde sınıflandırılan yapılar içerisinde sadece, Amasya Burmalı Minare ve Mazgirt Elti Hatun camileri, başlığın tanımlamasını karşılamaktadır. Niğde Alaeddin, Kayseri Hacı Kılıç, Develi Ulu camileri mihrap önü kubbesi-eyvan varyasyonu-iç avlu uygulamasını barındırmaktadır. Amasya Gökmedrese Cami, işlevi bakımından zaviyeli camilerin arketipi konumunda özgün bir tasarımı yansıtmaktadır. Akşehir Ulu Cami ise enine gelişen, mihrap önü kubbeli tasarıma sahiptir. Sınıflandırmadaki hatalı noktalardan bir diğeri “3.5. Ahşap direkli camiler” grubundadır. Bu grup plan tasarımı referansı ile değil yapı malzemesi referansı ile oluşturulmuştur. Bu sebeple, kabul edilemez niteliktedir.

Ara Altun, Anadolu Selçuklu dönemi camilerinde görülen plan tiplerini kısaca ele almaktadır. Diyarbakır Ulu Caminin planı için “1. Şam Ümeyye Cami Geleneği”; Siirt Ulu, Bitlis Ulu ve Konya Alaeddin camileri için “2. Büyük Selçuklu Geleneği” tipleri öne sürülmektedir. Bu yapılar haricinde kalan örnekler, siyasi hakimiyet sahalarına dayanarak sınıflandırılmakla birlikte tip özellikleri vurgulanmıştır. Artuklu Camileri olarak tanımlanan “3. Enine gelişen, mihrap önü kubbeli, geniş avlulu tip” içerisinde, Kızıltepe Ulu ve Silvan Ulu camileri örnek gösterilmektedir. “4. Danişmentli/Anadolu Selçuklu Camileri” başlığında “4.1. Ulu Camiler”, “4.1.1. Mihrap önü kubbeli-dikey sahnalı-iç avlulu tip”, Kayseri Ulu ve Kayseri Kölük camileri sınıflandırılmaktadır. Bu tipin örneklerine, Erzurum Ulu, Divriği Ulu, Malatya Ulu, Kayseri Hunat, Akşehir Ulu ve Beyşehir Eşrefoğlu camileri de farklı beyliklerin ve Anadolu Selçukluların eserleri olarak dâhil edilmiştir. Zevvare Ulu Cami planının arketip gösterildiği bu yapılar için yaygın görüşün aksine mihrap ekseninde derinlemesine yöneliş bulunmadığını, mihrap önü kubbesinin bu algıyı yok ettiğini savunmaktadır. Ulu Camiler başlığının altında “4.1.2. Mihrap ekseninde derinlemesine gelişen tip”e örnek olarak Divriği Kale Cami; “4.1.3. Çok ayaklı tip”e örnek olarak Sivas Ulu Cami örnek gösterilmektedir. Bu tiplerin haricinde “4.2. Ahşap taşıyıcılı camiler” için ayrı bir grup oluşturulmuştur. Arus’ül-Felek Cami’nin arketip gösterildiği bu tip, Afyon Ulu, Ankara Arslanhane, Sivrihisar Ulu, Konya Sahip Ata camileri ile örneklendirilmiştir. Bu tiplerin haricinde “4.3. Mescitler” olarak sınıflandırılan tek mekanlı yapılar, merkezi plan denemeleri olarak tanımlanmıştır¹⁰⁷.

¹⁰⁷ Altun, 1988: 36-37.

Tablo 3.6 Ara Altun Cami Tipolojisi

1. ŞAM ÜMEYYE CAMİ TİPİ (<i>Diyarbakır Ulu Cami</i>)
2. BÜYÜK SELÇUKLU GELENEĞİ (<i>Siirt Ulu, Bitlis Ulu camileri</i>)
3. ARTUKLU CAMİLERİ/ENİNE GELİŞEN, MİHRAP ÖNÜ KUBBELİ, GENİŞ AVLULU TİP (<i>Kızıltepe Ulu, Silvan Ulu camileri</i>)
4. DANIŞMENDLİ CAMİLERİ/ANADOLU SELÇUKLU CAMİLERİ
4.1. Ulu Camiler
4.1.1. Mihrap Önü Kubbeli-Dikey Sahımlı-İç Avlulu Tip (<i>Konya Alaeddin, Kayseri Ulu, Kayseri Kölük, Kayseri Hunat, Erzurum Ulu, Divriği Ulu, Malatya Ulu, Akşehir Ulu, Beyşehir Eşrefoğlu camileri</i>)
4.1.2. Derinlemesine Gelişen Tip (<i>Divriği Kale Cami</i>)
4.1.3. Çok Ayaklı Tip (<i>Sivas Ulu Cami</i>)
4.2. Ahşap Direkli Camiler (<i>Afyon Ulu, Ankara Arslanhane, Sivrihisar Ulu, Konya Sahip Ata camileri</i>)
4.3. Mescitler

Altun'un çalışmasının odak noktası, Anadolu'daki cami mimarisinin gelişimini aktarmaktır. Bu sebeple bir tipoloji denemesi olarak değerlendirilmemelidir. Yine de Anadolu Selçuklu dönemi camilerinin "Ulu Camiler, Ağaç Direkli Camiler ve Mescitler" şeklinde gruplandırılabilirliğinin¹⁰⁸ önerilmesi yöntemsel sorun olarak dikkat çekmektedir. Bu ifadeyi görmezden gelerek incelendiğinde, Altun'un tipolojisi ile Metin Sözen'in ve Doğan Kuban'ın birinci tipolojisinin, nüanslar haricinde aynı olduğu anlaşılabacaktır. Altun'un, tipolojide Selçuklu beyliklerinin hâkimiyet sahalarına dayalı ayrımı, bu küçük farkı oluşturmaktadır. Dolayısıyla, bu tipolojideki sorunlar Kuban'ın birinci tipolojisinde tartışıldığı için, burada ayrıca değerlendirmeye gerek görülmemektedir.

Aynur Durukan, Anadolu Selçuklu ve Beylikler dönemi camilerinin sınıflandırmasını yaptığı çalışmada, plan ve mekan özelliklerini göz önünde tutmaktadır¹⁰⁹. Durukan, yedi ana başlıkta ele aldığı tipolojide beşinci "5. Merkez Tip" ve yedinci "7. Ters 'T' Tipi" ana başlıklar Beylikler dönemi örnekleri için oluşturulmuştur. Diğer ana başlıklar Anadolu Selçuklu cami tipolojisi olarak değerlendirilebilir. Birinci ana başlık olan "1. Enlemesine Yöneliş Gösteren Tip" altı adet alt başlığa bölünmektedir. Birinci alt başlıkta "1.1. Basit Tip" Sivrihisar Ulu, Hani Ulu ve Çermik Ulu camilerini; ikinci alt başlıkta "1.2. Mihrap Önü Vurgulu Tip" Diyarbakır Ulu Camisi'ni; üçüncü alt başlıkta "1.3. Mihrap Önü Tek Kubbeli Tip" Bitlis Ulu, Mardin Ulu, Kızıltepe Ulu camilerini; dördüncü alt başlıkta "1.4. Mihrap Önü ve Orta Bölümü Kubbeli, Boyuna Vurgulu Tip" Kayseri Hunat Camisi'ni; beşinci alt başlıkta "1.5. Mihrap Önü Enlemesine Birden Çok Kubbeli Tip" Siirt Ulu Camisi'ni

¹⁰⁸ Altun, 1988: 37.

¹⁰⁹ Durukan, 1997: 169-175.

örneklemektedir¹¹⁰. İkinci ana başlık olan “2. Boylamasına Yöneliş Gösteren Tip” üç adet alt başlığa bölünmüştür. Birinci alt başlıkta “2.1. Basit Tip” Sivas Ulu, Bünyan Ulu, Afyon Ulu camileri; ikinci alt başlıkta “2.2. Mihrap Önü Kubbeli Tip” Erzurum Ulu, Akşehir Ulu, Konya Sahip Ata camileri; üçüncü alt başlıkta “2.3. Enine Vurgulu ve Mihrap Önü Kubbeli Tip” Develi Ulu Cami sıralanmaktadır. Üçüncü ana başlık olan “3. Çok Bölüntülü Tip” sekiz adet alt başlığa sahiptir. Birinci alt başlıkta “3.1. Basit Tip” Mazgirt Elti Hatun Cami; ikinci alt başlıkta “3.2. Mihrap Önü Tek Kubbeli Tip” Şanlıurfa Ulu, Kayseri Hacı Kılıç camileri; üçüncü alt başlıkta “3.3. Mihrap Önü ve Orta Bölümü Kubbeli Tip” Kayseri Kölük Cami; dördüncü alt başlıkta “3.4. İki Kubbeli Tip” Niksar Ulu ve Aksaray Ulu camileri; beşinci alt başlıkta “3.5. Mihrap Önü Enlemesine Üç Kubbeli Tip” Niğde Alaeddin Cami; altıncı alt başlıkta “3.6. Mihrap Önü Boylamasına Üç Kubbeli Tip” Konya İplikçi, Amasya Burmalı Minare camileri; yedinci alt başlıkta “3.7. Çok Kubbeli Tip” Divriği Kale, Divriği Ulu, Amasya Gökmedrese, Sinop Ulu camileri; sekizinci alt başlıkta “3.8. Merkezi Kubbeli Tip” Tokat Garipler Cami sınıflandırılmıştır. Dördüncü ana başlık olan “4. Tek Mekanlı Tip” Konya Hacı Ferruh ve Konya Beşare Bey mescitleri ile temsil edilmektedir. Altıncı ana başlık olan “6. Eyvanlı Tip” için tek örnek Malatya Ulu Cami’dir.

¹¹⁰ Bu ana başlık altında altıncı alt başlık olarak “1.6. Mihrap Önü Boylamasına Birden Çok Kubbeli Tip” Selçuk İsa Bey Cami örneklendirilmiştir. Beylikler devri yapısı nedeniyle burada değerlendirilmemektedir.

Tablo 3.7 Aynur Durukan Cami Tipolojisi

1. ENLEMESİNE YÖNLENİŞ GÖSTEREN TİP
1.1. Basit Tip (<i>Sivrihisar Ulu, Hani Ulu, Çermik Ulu camileri</i>)
1.2. Mihrap Önü Vurgulu Tip (<i>Diyarbakır Ulu Cami</i>)
1.3. Mihrap Önü Tek Kubbeli Tip (Tek, Çift, Üç sahn) (<i>Bitlis Ulu, Mardin Ulu, Kızıltepe Ulu camileri</i>)
1.4. Mihrap Önü ve Orta Bölümü Kubbeli, Boyuna Vurgulu Tip (<i>Kayseri Hunat Cami</i>)
1.5. Mihrap Önü Enlemesine Birden Çok Kubbeli Tip (<i>Siirt Ulu Cami</i>)
1.6. Mihrap önü boylamasına birden çok kubbeli tip (<i>Selçuk İsa Bey Cami</i>)*
2. BOYLAMASINA YÖNELİŞ GÖSTEREN TİP
2.1. Basit tip (<i>Sivas Ulu, Bünyan Ulu* Afyon Ulu camileri</i>)
2.2. Mihrap Önü Kubbeli Tip (<i>Erzurum Ulu, Akşehir Ulu, Konya Sahip Ata camileri</i>)
2.3. Enine Vurgulu ve Mihrap Önü Kubbeli Tip (<i>Develi Ulu Cami</i>)
3. ÇOK BÖLÜNTÜLÜ TİP
3.1. Basit Tip (<i>Mazgirt Elti Hatun Cami</i>)
3.2. Mihrap Önü Tek Kubbeli Tip (<i>Şanlıurfa Ulu*, Kayseri Hacı Kılıç camileri</i>)
3.3. Mihrap Önü ve Orta Bölümü Kubbeli Tip (<i>Kayseri Kölük Cami</i>)
3.4. İki Kubbeli Tip (<i>Niksar Ulu, Aksaray Ulu* camileri</i>)
3.5. Mihrap Önü Enlemesine Üç Kubbeli Tip (<i>Niğde Alaeddin Cami</i>)
3.6. Mihrap Önü Boylamasına Üç Kubbeli Tip (<i>Konya İplikçi, Amasya Burmalı Minare camileri</i>)
3.7. Çok Kubbeli Tip (<i>Divriği Kale, Divriği Ulu, Amasya Gökmedrese, Sinop Ulu camileri</i>)
3.8. Merkezi Kubbeli Tip (<i>Tokat Garipler Cami</i>)
4. TEK MEKANLI TİP (<i>Konya Hacı Ferruh, Konya Beşare Bey camileri</i>)
5. MERKEZ TİP (<i>Elbistan Ulu Cami</i>)*
6. EYVANLI TİP (<i>Malatya Ulu Cami</i>)
7. TERS T TİPİ (ÇAPRAZ MİHVERLİ TİP) (<i>Milas Firuz Bey, Kastamonu İsmail Bey Camileri</i>)*
* Anadolu Selçuklu Tipolojisi özelinde değerlendirilmeyenler.

Durukan'ın tipolojisi yöntem bakımından pek çok sorun barındırmaktadır. İlk iki ana başlıkta yapılarıdaki üst örtünün mihrap duvarı ekseninde yönelişini (enine/boyuna) referans alınmaktadır. Bu referanslar yapıların mimari karakterini tanımlanmamakla birlikte, mekân algısı da göz ardı edilmektedir. Üçüncü ana başlıkta “3. Çok Bölüntülü Tip”, mekân tasarımı referans alınmaktadır. Ancak, bu başlıkta sınıflandırılan örnekler bölüntülenmiş mekânlara sahip değildir ve dolayısıyla başlığın tanımlamasına uymamaktadır. Başlığa uygun olan tek örnek Kayseri Kölük Camisi'dir¹¹¹. Altıncı ana başlıkta “6. Eyvanlı Tip” ise yine tek yapının örneklendirdiği tip önerilmektedir. Hem bu ana başlık hem de tek örnekle temsil edilen diğer

¹¹¹ Hacı Kılıç Cami de Kölük Cami gibi medreseyi ihtiva etmektedir. Ancak Hacı Kılıç Camisi'nde cami ve medreseyi fiziksel olarak birbirinden ayıran ortak avlu bulunmaktadır.

alt başlıklar, tipolojinin amacına ulaşmasını zorlaştırması bakımından kabul edilemez durumdadır.

Bahsedilen problemlerin haricinde Durukan'ın tipolojisinde en çok dikkat çeken nokta alt başlıkların sayısıdır. Alt başlıklar için uygulanan referanslar; mihrap önü kubbesinin varlığı/yokluğu ve yapının mihrap duvarı ekseninde enine/dikine vurgulanmasıdır. Bu referanslar tasarım farklılığını ortaya koymaları nedeniyle tutarlı gözükmemektedir. Ancak, bu referanslarla önerilen tipler birer ya da ikişer örnekle -toplamda 16 adet alt başlıktan sekiz tanesi tek örnekle temsil edilmektedir- temsil edildiğinden dolayı kavramsal düşünmeyi zorlaştırmaktadır. Böylelikle Durukan'ın sınıflandırmadaki maksadı, yapıların ortak özelliklerine dayanarak “grup oluşturmak” değil, neredeyse her yapının özgün niteliklerine dayanarak “ayrıştırma yapmak”, şeklinde değerlendirilebilir.

Alt başlıklar içerisinde tek örnekle temsil edilenler haricinde aynı mimari tasarımı barındırmayan örneklerin bir arada sınıflandırılması da söz konusudur: “1.1. Basit Tip” içerisinde sınıflandırılan Çermik Ulu ve Hani Ulu camileri plan bakımından çok fazla değişikliğe uğramış olsalar da benzer plan şemalarını yansıtmaktadır. Ancak Sivrihisar Ulu Cami, bu yapılarla karşılaştırılamayacak kadar farklı bir yapıdır. “3.7. Çok Kubbeli Tip” içerisinde sınıflandırılan yapılardan, Divriği Kale, ve Amasya Gökmedrese camileri aynı karakteri sergilerken, Divriği Ulu ve Sinop Ulu Cami'nin bu tip içerisinde değerlendirilmesi referans seçiminde kullanılan yöntemin yanlışlığını kanıtlar niteliktedir.

Durukan'ın tipolojisinde birinci, ikinci, üçüncü ve altıncı başlıklar, bahsedilen sorunlardan dolayı kabul edilemez durumdadır. Tipolojideki beşinci ve yedinci başlıklar Beylikler Dönemi örneklerini tanımladığı için değerlendirme dışında tutulmuştur. Sadece dördüncü başlık, tanımlama ve örneklerin uygunluğu nedeniyle doğru kabul edilmelidir. Burada tercih edilen başlığı tartışmak gerekmektedir. Tek mekânlı örnekler Türkiye'deki Sanat Tarihi literatüründe “mescit” olarak isimlendirilmektedir. Ancak uluslararası İslam Mimarisi literatüründe tüm camiler için mescit ifadesi kullanılmaktadır. Durukan'ın buradaki tercihi bilimsel açıdan tutarlı ve terminolojik olarak daha doğru bir tanımlamadır.

Oktay Aslanapa Anadolu Selçuklu Mimarisi hakkında kaleme aldığı eserinde plan tipleriyle ilgilenmemiş, “Büyük Selçuklulara Bağlananlar”, “Artuklu”, “Danişmentli”, “Saltuklu”, “Mengüçlü”, “Anadolu Selçuklu”, “13. yüzyıl mescitleri” ve “Ağaç Direkli Camiler”, şeklinde bir bölümlleme yapmıştır¹¹². Aslanapa, burada tasarıma bağlı bir tipoloji yapmamaktadır. Coğrafi etki sahalarını referans almakla birlikte, bir tasarım referansı olarak

¹¹² Aslanapa, 1991: 2-69. Aslanapa, 1993: 114-134

mescitleri ve ahşap strüktürü ayrı tutmaktadır. Aslanapa'nın bu çalışmadaki odağı yapı tanıtımı olduğu için, tipoloji yöntemleri bağlamında değerlendirmek doğru gözükmemektedir.

M. Kemal Şahin, Anadolu Selçuklu camilerinin plan tasarımlarını konu edinen çalışmasında tipolojiyi altı adet ana grupta değerlendirmektedir. Bu ana başlıklardan birincisi “1. Enine Düzenlemeliler”, ikincisi “2. Derinlemesine Planlılar”, üçüncüsü “3. Özel Durumlar”, dördüncüsü “4. Yan Gruplar”, beşincisi “5. Mihrap Önü Kubbeli ve Çapraz Tonoz Örtülü Olanlar”, altıncısı “6. Tek Kubbeliler” şeklinde sıralanmaktadır. Birinci ana başlık, “1.1. Tek Sahınlılar”, “1.2. İki-Üç Sahınlılar”, “1.3. Enine Düzenli Mihrap Önü Kubbenin Vurgulandığı Örnekler”, “1.4. Altı-Yedi Sahınlılar” şeklinde dört adet alt başlığa; ikinci ana başlık, “2.1. Üç Sahınlılar”, “2.2. Beş Sahınlılar”, “2.3. Yedi Sahınlılar” şeklinde üç adet alt başlığa; altıncı ana başlık, “6.1. Tek Kubbeliler” ve “6.2. Tek Kubbeli ve Son Cemaat Yeri Olanlar” şeklinde iki adet alt başlığa bölümlenmektedir¹¹³.

Tablo 3.8 M. K. Şahin Cami Tipolojisi-1

1. ENİNE DÜZENLEMELİLER
1.1. Tek Sahınlılar
1.2. İki-Üç Sahınlılar
1.3. Enine Düzenli Mihrap Önü Kubbenin Vurgulandığı Örnekler
1.4. Altı-Yedi Sahınlılar
2. DERİNLEMESİNE PLANLILAR
2.1. Üç Sahınlılar
2.2. Beş Sahınlılar
2.3. Yedi Sahınlılar
3. ÖZEL DURUMLAR (Sivas Ulu, Kayseri Lala, Afyon Ulu camileri)
4. YAN GRUPLAR (Erzurum Kale, Van Ulu camileri)
5. MİHRAP ÖNÜ KUBBELİ VE ÇAPRAZ TONOZ ÖRTÜLÜ OLANLAR (Aksaray, Niksar ulu camileri)
6. TEK KUBBELİLER
6.1. Tek Kubbeliler
6.2. Tek Kubbeli ve Son Cemaat Yeri Olanlar

Şahin'in tipolojisinde birinci ve ikinci ana başlıklar tutarlı görünmektedir. Ancak alt başlıklarda referans alınan sahin sayıları, mekân tasarımına etki etmemektedir. Yine de sayısal bir referans oluşları tipoloji araştırmaları için kabul edilir niteliktedir. Üçüncü ve dördüncü

¹¹³ Şahin, 1995: 191-193.

ana başlıklar, diğer plan tiplerine dahil edilemeyen örnekleri barındırmaktadır. Üçüncü ana başlıkta sınıflandırılan yapılar, şahınlarının düzenlenişindeki farklılıklar nedeniyle ayrı bir grupta değerlendirilmişlerdir. Bu tutum, yöntemsel açıdan tutarlı kabul edilebilir. Ancak, şahınların yönelişi mekân algısını değiştiren bir unsur değildir. Dolayısıyla burada sınıflandırılan yapılar birinci ve ikinci tipler içerisinde değerlendirilmelidir. Yine de üçüncü ve dördüncü başlıklardaki yapıların münferit örnekler olduğu savından hareketle bu yapıların tek başlıkta sınıflandırılmaması yöntem açısından sorunlu bir yaklaşımdır. Beşinci tip, sadece iki adet örnekle temsil edilmesinden dolayı yöntemsel açıdan problemli olmasının yanı sıra, bu örneklerden Aksaray Ulu Cami, kitabesinde belirtildiği üzere 1408 yılında yenilenmiş olması nedeniyle orijinal planı hakkında bir bilgi bulunmamaktadır. Dolayısıyla Anadolu Selçuklu camileri içerisinde değerlendirilmesi doğru gözükmemektedir. Altıncı tipte değerlendirilen örnekler, tek mekanlı yapılardır. Ancak, Anadolu Selçuklu döneminde inşa edilmiş ve üst örtüsü kubbe olmayan örnekler de bulunmaktadır. Bu sebeple bu tip, tanımlama ve örnekleme bakımından hatalıdır.

Şahin'in tipolojisinde birinci ve ikinci tipler, alt başlıklar haricinde kabul edilebilir niteliktedir. Ancak diğer tipler yöntem, tanımlama ve örnekleme açısından tipoloji kriterlerini karşılamamaktadır.

Şahin, doktora tezinde bu sınıflandırmayı küçük değişikliklerle tekrarlamaktadır: Birinci tip ve alt başlıkları aynen korunurken, ikinci tipin alt başlıkları sayılmamaktadır. Üçüncü tip olarak, tek örnek (Tokat Garipler Mescidi) ile temsil edilen merkezi planlılar önerilmektedir. Beşinci tip burada sayılmamaktadır¹¹⁴.

¹¹⁴ Şahin, 2004: 17-21.

Tablo 3.9 M. K. Şahin Cami Tipolojisi-2

1. ENİNE DÜZENLEMELİLER
1.1. Tek Sahınlılar
1.2. İki-Üç Sahınlılar
1.3. Enine Düzenli Mihrap Önü Kubbenin Vurgulandığı Örnekler
1.4. Altı-Yedi Sahınlılar
2. DİKİNE PLANLILAR
3. MERKEZİ PLANLILAR (Tokat Garipler Mescidi)
4. ÖZEL DURUMLAR (Malatya Ulu, Kayseri Han, Kayseri Lala camileri)
5. YAN GRUPLAR (Erzurum Kale, Van Ulu camileri)
6. TEK KUBBELİLER
6.1. Tek Kubbeler
6.2. Tek Kubbeli ve Son Cemaat Yeri Olanlar

Bu çalışmada birinci tipolojideki sorunlar haricinde birkaç tane farklı sorun gözlemlenebilmektedir. Öncelikle, “3 Merkezi Planlılar” tipi tek örnekle oluşturulmuştur. Ayrıca verilen örnek, inşa tarihinden itibaren oldukça fazla sayıda onarım geçirdiğinden dolayı, orijinal planı hakkında yorum yapılabilecek durumda değildir. Dördüncü tipte değerlendirilen Kayseri Han Camisi’nin ise orijinal durumda bir han yapısı olduğu bilinmektedir. Bu nedenle cami tipolojisinde değerlendirilmesi mümkün değildir.

Oluş Arık, çok kestirme bir anlatımla Anadolu Selçuklu camilerinde; Şam Ümeyye Cami planını (Diyarbakır Ulu Cami), derinlemesine yönelen planı (Divriği Ulu Cami), iki eyvana uyarlanmış dört eyvanlı planı (Malatya Ulu Cami), enlemesine yönelen monoton çok ayaklı planı (Sivas Ulu Cami) vurgulamaktadır¹¹⁵.

Tablo 3.10 Oluş Arık Cami Tipolojisi

1. ŞAM ÜMEYYE CAMİ TİPİ (Diyarbakır Ulu Cami)
2. DERİNLEMESİNE YÖNELEN TİP (Divriği Ulu Cami)
3. İKİ EYVANA UYARLANMIŞ DÖRT EYVANLI TİP (Malatya Ulu Cami)
4. ENLEMESİNE YÖNELEN MONOTON ÇOK AYAKLI TİP (Sivas Ulu Cami)

Arık, sebepleri ve örnekleri ile tam bir tipoloji araştırmasına girmemektedir; ancak yazarın bu çalışmasının odak noktası tipoloji olduğundan, üzerinde durmak gerekmektedir. Arık’ın oldukça rafine tanımlamalarla ayırladığı bu tiplerin tamamı kabul edilebilir

¹¹⁵ Arık, 2001: s. 36.

niteliktedir. Sadece Malatya Ulu Cami, Büyük Selçuklu camilerinin Anadolu’da evrimleşmiş halinin bir ara formu olarak nitelendirilmelidir. Yine de burada sadece tanımlama yapmış olması ve çalışmanın tam anlamıyla bir tipoloji araştırması olmaması nedeniyle, sınıflandırmadaki yöntemsel hatalar göz ardı edilmelidir.

Haşim Karpuz, Anadolu Selçuklu dönemi camilerini beş ana grupta değerlendirmektedir. Birinci tip, bölüntüsüz çok ayaklı plana sahip “1. Kûfe Planlı Camiler”; ikinci tip, Şam Ümeyye Cami planını tekrar eden “2. Emevi Tipi Camiler”; üçüncü tip, mihrap duvarına dik uzanan dikdörtgen plana sahip “3. Derinlemesine Yönelişliler”; dördüncü tip, Büyük Selçuklu camilerinin klasik planını yansıtan “4. Eyvanlı Camiler”; beşinci tip, küçük boyutlu mahalle mescitlerini barındıran “5. Mescitler” şeklinde sınıflandırılmıştır. Bu ana başlıklar içerisinde üçüncü tip iki adet alt başlığa bölünmüştür. Birinci alt başlıkta “3.1. Köşklü Olanlar” mihrap önünde kubbe bulunan örnekler; ikinci alt başlıkta “3.2. Bazilikayı Andıranlar” gruplandırılmıştır. Karpuz tipolojisinin beşinci tipi olan mescitler de “5.1. Kubbeye örtülü kübik bir harimden oluşanlar”, “5.2. Kubbeli harimin önünde bir ön mekanı olanlar”, “5.3. Kubbeli harimin önünde veya yanında türbe ya da tekke odası bulunanlar”, şeklinde üç adet alt başlığa bölüntülenmiştir¹¹⁶.

Tablo 3.11 Haşim Karpuz Cami Tipolojisi

1. KÛFE PLANLI CAMİLER (Sivas ulu, Konya Alaeddin, Sivrihisar Ulu, Afyon Ulu camileri)
2. EMEVİ TİPİ CAMİLER (Siirt Ulu, Bitlis Ulu, Silvan Ulu, Harput Ulu, Diyarbakır Ulu)
3. DERİNLEMESİNE YÖNELENLER
3.1. Köşklü Olanlar (Erzurum Ulu, Kayseri Ulu, Kayseri Kölük, Kayseri Hunat, Kayseri Hacı Kılıç, Akşehir Ulu, Konya Sahipata, Beyşehir Eşrefoğlu camileri)
3.2. Bazilikayı Andıranlar (Divriği Kale, Divriği Ulu, Niğde Alaeddin camileri)
4. EYVANLI CAMİLER (Malatya Ulu Cami)
5. MESCİTLER
5.1. Kubbeye Örtülü Kübik Bir Harimden Oluşanlar
5.2. Kubbeli Harimin Önünde Bir Ön Mekanı Olanlar
5.3. Kubbeli Harimin Önünde veya Yanında Türbe ya da Tekke Odası Bulunanlar

Haşim Karpuz’un tipolojisinde tanımlanan bütün tipler daha önceki tipolojilerde tartışılmıştır. Birinci tip olan “1. Kûfe tipi” oluşturan yapılar içerisinde Konya Alaeddin Camisi’nin en erken tarihli bölümü olan doğudaki kısım esas alınmış olması nedeniyle bu tipte değerlendirilmesi tutarlı bir yaklaşımdır. Tipin isimlendirilmesi konusu, Otto-Dorn

¹¹⁶ Karpuz, 2001: 21-49.

tipolojisinde tartışılmıştır. İkinci tip olan “2. Emevi tipi” başlığında değerlendirilen yapılar, Otto-Dorn tipolojisinde “transeptli tip” şeklinde tanımlanan tiptir. Bu tipin problemleri Otto Dorn tipolojisinde tartışılmıştır. Üçüncü tipin birinci alt başlığı hem tanımlama hem örnekleme bakımından doğru kabul edilmelidir. İkinci alt başlıkta sınıflandırılan yapılar arasında Divriği Kale Cami tutarlı olmasına rağmen, Divriği Ulu ve Niğde Alaeddin camileri, mihrap önü kubbesi-eyvan varyasyonu-iç avlu üçlüsünü barındırdığı gerekçesiyle bu tipte değerlendirilmemelidir. Bu yapılar birinci alt başlık içerisinde yer almalıdır. Dördüncü tip olan “4. Eyvanlı camiler” tek örnekle oluşturulduğu için tipoloji yöntemleri bakımından sorunludur. Malatya Ulu Cami, bu tipoloji içerisinde “3.1. Köşklü olanlar” alt başlığında değerlendirilmelidir. Beşinci tip olan “5. Mescitler” alt başlıkları ile tutarlı bir tipolojik sınıflandırmayı yansıtmaktadır. Ancak, düz çatılı mescitlerin görmezden gelinmiş olması bu tipin eksik kalmasına neden olmaktadır.

Haşim Karpuz tipolojisindeki birinci, üçüncü ve beşinci tipler, örnekleme hataları görmezden gelinerek, tipoloji yöntemleri bakımından doğru kabul edilmelidir. İkinci tip, tanımlama bakımından; dördüncü tip hem tanımlama hem de tipoloji yöntemleri bakımından eksiktir.

Mustafa Güler, Anadolu’daki 12. yüzyıl camilerini araştırdığı çalışmasında üç plan tipi önermektedir. Bu tiplerden birincisi “1. Kufe Tipi”, birbirine eşit genişlik ve yükseklikte sahinleri, harimin önünde yer alan avlu uygulamasını barındırmaktadır. İkinci tip olan “2. Enine Gelişen Tip”te egemen unsurlar, enine sahinler ve mihrap önü birimidir. Üçüncü tip “3. Enine ya da Dikine Sahınlı, Mihrap Önü Kubbeli, Işıklı Tip” şeklinde tanımlanmıştır. Konya İplikçi, Divriği Kale, Erzurum Kale camilerinin sınıflandırıldığı dördüncü grupta ise “4. Münferit Tipler”, herhangi bir plan tipine uymayan örnekler yer almaktadır¹¹⁷.

Tablo 3.12 Mustafa Güler Cami Tipolojisi

1. KUFİ TİPİ (<i>Sivas Ulu, Konya Alaeddin camileri</i>)
2. ENİNE GELİŞEN TİP (<i>Harput Ulu, Şanlıurfa Ulu, Bitlis Ulu, Mardin Ulu, Cizre Ulu, Kızıltepe Ulu, Silvan Ulu camileri</i>)
3. ENİNE YA DA DİKİNE SAHINLI, MİHRAP ÖNÜ KUBBELİ, IŞIKLI TİP (<i>Kayseri Ulu, Erzurum Ulu, Niksar Ulu camileri</i>)
4. MÜNFERİT TİPLER (<i>Konya İplikçi, Divriği Kale, Erzurum Kale camileri</i>)

¹¹⁷ Güler, 2005: 376-378.

Mustafa Güler'in tipolojisinde birinci tipte sınıflandırılan yapılar ile ilgili sorunlar, Otto-Dorn tipolojisinde tartışılmıştır. Üçüncü tipte sadece tanımlama konusunda sorun bulunmaktadır. Sahınların yönlenişinin yapı karakterine etkisinin bulunmaması bir yana, bu yapılardaki eyvan varyasyonlarından bahsedilmemektedir. Bu sebeple tip olarak doğru kabul edilmekle birlikte tanımlamadaki eksiklikler kavramsal düşünmede de eksiklik yaratmaktadır. Dördüncü tipte sınıflandırılan yapılar içerisinde Divriği Kale Cami ile benzer tasarıma sahip başka yapılar da bulunmaktadır. Bu sebeple bu yapı münferit kabul edilemez. Bu yapı ile birlikte, diğer tipolojilerde “bazilikal” olarak sınıflandırılmış yapılar görmezden gelinmiştir. Dolayısıyla eksik bir tipoloji üretilmiştir. Eksikliklerine rağmen, Güler'in tipolojisindeki tüm tipler, tipoloji ölçütleri bakımından tutarlı kabul edilmelidir.

Gülru Necipoğlu, Anadolu cami mimarisini ele aldığı çalışmasında belirgin bir tipoloji önerisinde bulunmamakla birlikte, Anadolu Selçuklu camilerinin tiplerini “Cuma Camileri” ve “Mescitler” olarak iki gruba ayırmaktadır. Cuma camileri içerisinde vurgulanan dört adet tipten ilki, mihrap önü kubbesi-eyvan-avlu üçlüsünün vurgulandığı çok ayaklı tasarımdır. Konya Alaeddin, Malatya Ulu ve Kayseri Hunat camilerinin örneklendirildiği bu tip büyük Selçuklu camilerine bağlanmaktadır. İkinci olarak ele alınan tip; mihraba paralel sahnları ve büyük avlu anlayışıyla Şam Ümeyye Camisi'ne; mihrap önü kubbesiyle Büyük Selçuklu'ya bağlanan tasarımdır. Bu tasarım Mardin ve Kızıltepe Ulu camilerinde izlenebilmektedir. Cuma camileri içerisinde ele alınan bir diğer tip ise Necipoğlu tarafından kaynağı yerel kiliselere bağlanan ve Divriği Ulu Cami ile örneklenen Bazilikal planlı camilerdir¹¹⁸. Selçuklu'nun diğer cami türü olan küçük mahalle mescitleri Necipoğlu'nun ifadeleriyle; “yerel Bizans kiliselerinden esinlenen bölgesel bir gelişme olan, girişinde narteks benzeri bir boşluk bulunan, düz çatılı veya tek kubbeli, taş veya tuğladan inşa edilmiş kübik yapılardır”¹¹⁹.

Tablo 3.13 Gülru Necipoğlu Cami Tipolojisi

1. MİHRAP ÖNÜ KUBBESİ-EYVAN-AVLU ÜÇLÜSÜNÜN VURGULANDIĞI ÇOK AYAKLI TİP (Konya Alaeddin, Malatya Ulu ve Kayseri Hunat camileri)
2. ENİNE GELİŞEN, MİHRAP ÖNÜ KUBBELİ, AVLULU TİP (Mardin Ulu, Kızıltepe Ulu camileri)
3. BAZİLİKAL TİP (Divriği Ulu Cami)
4. MESCİTLER

¹¹⁸ Necipoğlu, 2007: 141-143.

¹¹⁹ Necipoğlu, 2007: 144.

Necipoğlu'nun tipolojisinde dikkat çeken ilk nokta birinci tipin barındırdığı örneklerdir. Araştırmacılar tarafından çoğunlukla farklı tipler içerisinde ele alınan bu yapılar, ileride anlatılacağı üzere aynı tasarım şemasını yansıtmaktadır. Vurgulanan tipler içerisinde “Bazilikal” tip için örneklenen yapı olan Divriği Ulu Cami, Otto Dorn tipolojisinde analiz edildiği üzere farklı bir tasarım sergilemektedir. Ayrıca vurgulanan tipler arasında, diğer araştırmacılar tarafından “Kûfe tipi ya da Çok ayaklı tip” olarak tanımlanan bölüntüsüz karakterli örneklerin bulunmaması tipolojinin eksik noktası olarak dikkat çekmektedir. Böylelikle çalışması tipoloji eksikliğini olmamasına rağmen, bazilikal tip için verilen örnek haricinde Necipoğlu'nun üzerinde durduğu tipler tutarlı görünmektedir.

Anadolu Selçuklu Camileri hakkında yapılan araştırmalar arasında toplu değerlendirmeyi barındıran ve örneklerin tamamını ele alan son çalışma Muhammet Arslan tarafından gerçekleştirilmiştir. Buna göre birinci tipte “1. Boylamasına Sahınlı Camiler (Bazilikal)”, ikinci tipte “2. Enlemesine Sahınlı Camiler (Kûfe)”, üçüncü tipte “3. Tek Kubbeli Camiler”, dördüncü tipte “4. Dikdörtgen Planlı Camiler”, beşinci tipte “5. Münferit Planlı Camiler” sınıflandırılmaktadır¹²⁰.

Tablo 3.14 Muhammet Arslan Cami Tipolojisi

1. BOYLAMASINA SAHINLI CAMİLER (BAZİLİKAL)
2. ENLEMESİNE SAHINLI CAMİLER (KÛFE)
3. TEK KUBBELİ CAMİLER (<i>Küyahta Yoncalı Alaeddin, Sivrihisar Hamamkarahisar Köyü, Konya Sadreddin Konevi camileri</i>)
4. DİKDÖRTGEN PLANLI CAMİLER (<i>Ankara İç Kale, Çorum Cemilbey/Çorak Köyü, Ankara Kızılbey, Ankara Kuyulu/Hoca Paşa, Aksaray Susadı Köyü Hacı Bektaş, Arapgir Ulu camileri</i>)
5. MÜNFERİT PLANLI CAMİLER (<i>Ani Menuçehr Cami</i>)

Arslan'ın tipolojisinde dikkat çeken ilk unsur, ulu camiler olarak nitelendirilen büyük ölçekli yapıların tamamının sahnınların yönlenişine binaen sınıflandırılmış olduklarıdır. Daha önce de belirtildiği üzere, sahnınların yönleniş, yapının tasarım karakteri ve mekân algısı açısından herhangi bir veri sunmamaktadır. Bu referans, sınıflandırma yöntemi bakımından sorunlu olmasa da tipoloji araştırmaları bakımından sonuçsuz kalmaktadır. Ayrıca, yazar tarafından yapılan, birinci tip için “bazilikal” tanımlaması, ikinci tip için “Kûfe tipi” tanımlaması da hatalıdır. Çünkü İslam Mimarisi araştırmalarında bazilikal ve küfe tipi olarak adlandırılan tasarımlarda sahnınların yönleniş esas alınmamaktadır. Dolayısıyla bu tipleri doğru kabul etmek mümkün değildir. Üçüncü tipte değerlendirilen örnekler, tek mekânlı

¹²⁰ Arslan, 2017: 2431-2458.

yapılardır. Arslan, çalışmasında bu yapı grubunu “mescitler” başlığında ayrıca ele almıştır. Dördüncü tipte sınıflandırılan yapılar tek tek ele alındığında başlığın tanımlamasını karşılıyor olsalar dahi, tasarım bakımından benzerlikleri bulunmamaktadır. Bu yapıların bir kısmının tek mekanlı kategorisinde değerlendirilmeleri, diğerlerinin ise münferit tasarımlar grubuna dâhil edilmeleri tipolojik açıdan daha doğru olacaktır.

Arslan’ın tipolojisinde sadece beşinci başlık tanımlama bakımından tutarlı görünmektedir. Diğer tiplerin hem tanımlanmalarındaki sorunlar hem de kullanılan referanslar nedeniyle, kabul edilmeleri mümkün görünmemektedir.

Arslan’ın çalışmasında ayrıca yardımcı bir tipoloji uygulanmıştır. Bu tipolojide ilk sınıflandırmanın tamamen dışında hareket edilmiştir. Birinci grup mihrap önü kubbesinin varlığını, ikinci grup transept uygulamasının varlığını, üçüncü grup iç ya da dış avlunun varlığını, dördüncü grup kubbe-eyvan birleşimini referans almaktadır. Beşinci grup ise yapı strüktüründe ahşap kullanımını referans almaktadır¹²¹.

Tablo 3.15 Muhammet Arslan, Cami Yardımcı Tipolojisi

1. MİHRAP ÖNÜ KUBBELİ CAMİLER
2. TRANSEPT DÜZENLEMELİ CAMİLER (<i>Diyarbakır Ulu, Siirt Ulu, Kayseri Lala camileri</i>)
3. AVLULU CAMİLER
3.1. Dış Avlu
3.2. İç Avlu
4. KUBBE-EYVAN BİRLEŞİMLİ CAMİLER
5. AHŞAP DESTEKLİ CAMİLER

Öncelikle bu yardımcı tipolojinin amacının, mimari tip önermek olmadığı anlaşılmaktadır. İlk üç grupta, yapılardaki çeşitli birimlerin varlığına-yokluğuna dayalı bir sınıflandırma yoluna gidilmiştir. Dördüncü grupta ilk üçünden farklı bir referans seçilmiştir. Ayrıca bu başlık tek örnekle oluşturulmuştur. Beşinci grupta ise diğerleri gibi tasarım referansı değil, ana yapı malzemesi referansı ile bir grup oluşturulmuştur. Bu sınıflandırma, tipoloji araştırmaları bakımından sonuç vermeyecek bir uygulama olsa da mimari analizler için bir referans olarak değerlendirilebilir.

Yeni Tipoloji

Anadolu Selçuklu camilerinin planları hakkında tutarlı bir görüş ortaya koyabilmek için öncelikle cami mimarisinin niteliklerini kavramak gerekmektedir. Bunu için ise ilk

¹²¹ Arslan, 2017: 2459-2495.

örnekten başlayarak Erken İslam dönemi ve Anadolu öncesi Türk camilerinin tasarımlarını anlamak ve Türk camileri için mimari evrimin yörüngesini ortaya koymak, üst seviyede önem arz etmektedir.

Cami mimarisi gündelik ve özel pratikleri bağlamında son derece sade bir tasarıma ihtiyaç duymaktadır. İslam ibadetleri bağlamında, caminin varlık sebebi namaz ibadetinin icrasıyla ilişkilidir. Bu ibadet için ise cemaatin bir arada bulunacağı bir kapalı mekân yeterlidir. Kapalı mekânı şekillendiren unsur ise, ibadetin odağı olan kible tarafına doğru tek yönlülüktür. Cami mimarisinin gereklilikleri içerisinde olan minare¹²², minber, kürsü gibi unsurlar ise mekân tasarımına etki etmemektedir.

İslam Mimarisi araştırmacıları cami mimarisinin arketipi olarak Mescid-i Nebevi'yi göstermektedirler¹²³. Bir avlunun kuzey duvarı boyunca sundurmalı mescit kısmından oluşan bu yapı, Emevi Dönemi'nde ilk örneklerini izleyebildiğimiz camilerle oldukça benzer bir tasarım anlayışına sahiptir. Bu yapının kaynakları hakkında yerel Arap kabilelerinde sosyal hayatın merkezinde yer alan ve hava koşullarından korunaklı bir toplantı mekânı olan "meclis" önerilmektedir¹²⁴. Üst örtüsü çok ayakla taşınan bölüntüsüz planlı yapılara izafe edilen ve "hipostil", "apadana" veya "Kûfe tipi" olarak adlandırılan bu tipin geliştirildiği erken tarihli örnekler olarak; Kûfe'deki cami ve Fustat Amr ibn As Cami (641-642) sayılmaktadır¹²⁵.

Orijinal planlarıyla günümüze ulaşamamış bu örneklerden sonraki camilerin tasarımlarında, saray mimarisinin pratikleri izlenebilmektedir. "Tahtın bulunduğu niş-kubbeli salon-saray erkânının sıralandığı sahn" sıralamasıyla şekillenen saraylar, erken dönemdeki T-plan camilerde "mihrap-maksure-dikey sahn" organizasyonunda uygulanmışlardır. Bu derinlemesine yönelen tasarım anlayışı, caminin siyasi işlevini kaybetmesiyle, yerini enine yönelişli yapılara bırakmıştır. Çünkü namaz ibadetindeki en önemli faktör olan kibleye yönelme durumu, mihrap duvarının önemini arttırmıştır¹²⁶. Bu durumun ilk ve en önemli temsilcisi olan Şam Ümeyye Camisi (706-714), önemli bir tip olarak pek çok camide yinelenen tasarıma sahiptir. Bu yapının mimarları, mihrap duvarını yatay yönde uzatmış ve aynı zamanda mihrap önünde saray mimarisinin dikey aksını korumuşlardır. Benzer bir

¹²² Minarenin yapı tasarımına etkisinin bulunmaması Anadolu Selçuklu Mimarisi özelinde ele alınmalıdır. Klasik dönem Osmanlı selatin camilerinde minarenin yapı ile ilişkisi Selçuklu'dan farklı bir durumdadır. Anadolu Selçuklu döneminde minareler camilerin tasarımından ayrı bir karakter gösterirken; Osmanlı döneminde örneğin Süleymaniye Cami ya da Selimiye Cami gibi örneklerde yapının anıtsal kurgusuna hizmet eden bir birim olarak uygulanmışlardır.

¹²³ Godard, cami mimarisinin orijininin sorgulanmasına, sanki tek bir cami tipi varmış gibi düşünülmesi nedeniyle, ironik yaklaşmaktadır. Cami mimarisinin özellikle İran'daki kaynakları hakkında; çardak formu Zerdüşt ateş tapınakları, Horasan bölgesindeki eyvan uygulamaları ve Sasanilerin ilk dönemlerinde Eyvan-ı Karkha'da görülen kubbeli salonu, yabancı etki olarak ise Hristiyan bazilikalarını örnek göstermektedir. Bkz. Godard, 1965: 261-262. Godard'dan çok daha önce Diez de avlulu ve çok ayaklı cami tasarımı ile bu ilk mescidin ilgisinin bulunmadığını belirtmektedir. Bkz. Diez, 1916: 7.

¹²⁴ Lammens, 1911: 242.

¹²⁵ Lammens, 1911: 245-250. Rivoira, 1918: 1.

¹²⁶ Grabar, 1998: 122-123.

durum Mescid-i Aksa¹²⁷ (709-714), Kayravan Ulu Cami (kubbeli kısım 862), El Ezher Cami (970-972) ve El Hakim Camisi'nde (990-991) karşımıza çıkar.

Cami tasarımlarında sonraki uygulamalarda hipostil plan sıklıkla tercih edilen tasarım olmuştur. Tarikhane Cami (750-786), Kurtuba Ulu Cami (786), Samarra Ulu Cami (848-852), Samarra Ebu Dulef Cami (861-862), Tolunoğlu Ahmed Cami (879), Mehdiye Cami (916), Nain Ulu Cami (960), El Akmer Cami (1125) ve Talayi Cami (1160), hipostil planın Arap coğrafyasındaki camilerde ne denli benimsendiğini ortaya koymaktadır. Sadece 1085 tarihli El Cuyuşi Cami -biraz da türbe işlevinden dolayı- farklı bir tasarıma sahiptir.

Emevi, Abbasi, Fatımi dönemi camilerinin planlarında dikkat çeken durum, tasarımlardaki tekdüzeliktir. Tabii ki bu tekdüzelik, mekan tasarımı bağlamında anlaşılmalıdır. Çok sayıda ayakla taşınan düz örtülü harim kısmı ve avludan oluşan tasarımlarıyla, erken dönemden itibaren uygulanan bu stereotipe nazaran; Türk camilerinde daha ilk örneklerden itibaren, özgün bir yaklaşım izlenebilmektedir. Araştırmacılar tarafından İran tipi olarak bahsedilen eyvanlı camiler de kubbenin baskınlığında gelişen örnekler de tamamen Türk mimari geleneğinin ürünüdür. Bu özgün üslubu doğuran unsurlar, Türklerin mimari hafızalarındaki mekân tasavvurunda yatmaktadır. Maverâünnehir ve Horasan'daki Göktürk dönemi konutları ile Akbeşim'deki Budist tapınakları bu bağlantıların sağlanabileceği örneklerdir¹²⁸.

Tarihi gelişim içerisinde ele alındığında Anadolu öncesi Türk camilerinin tasarımındaki çeşitlilik, Türklerin İslamiyet'i kabulünden önceki dönemde kanıksadıkları formları, cami mimarisine adapte etmek konusundaki tutarlılıklarının göstergesidir. Kronolojik olarak sıralamak gerekirse; merkezi mekân tasarımını yansıtan Kışlak Hazara Diggaran Cami (11. yüzyıl başı) ve Talhatan Baba Cami (11. yüzyıl sonu); enine gelişen planlı ve mihrap önü kubbeli tasarımıyla Leşker-i Bazar Ulu Cami (11. yüzyıl); mihrap önü kubbesi-eyvan-avlu üçlemesini barındıran planlarıyla Isfahan Ulu Cami (1121), Zevvare Ulu Cami (1136) ve Ardistan Ulu Cami (1160), cami mimarisinde plan olarak daha önce uygulanmamış tasarımları yansıtmaktadır. Bu tasarım çeşitliliği, Anadolu Selçuklu'nun taşıdığı mimari mirasın niteliklerini ortaya koymaktadır. Anadolu Selçuklu dönemi camilerinin plan tasarımlarında görülen tasarım çeşitliliğinin kaynakları da bu şekilde ortaya koyulabilmektedir.

Kronolojik gelişim içerisinde, Selçukluların Anadolu öncesinde klasik cami üslubu olarak eyvanlı cami tipini standardize ettikleri anlaşılmaktadır. Böylelikle eyvanlı tipin Anadolu Selçuklu camilerinin genel karakterinde tıpkı bir genetik kod gibi saklı bulunması olağan bir sonuçtur. Burada asıl sorun, böylesine baskın karakterli bir tasarımın Anadolu'da -

¹²⁷ Planı değişikliğe uğramış olmasına rağmen orijinallliğini koruyan mihrap önündeki sahnın, diğerlerinden daha geniş tutulmuş ve yine orijinal mihrap önü kubbesi, saray mimarisindeki dikey aksı yansıtmaktadır.

¹²⁸ Konu hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz. Cezar, 1977: 28-37

Malatya Ulu Cami dâhil olmak üzere- tam bir benzerlikle tekrarlanmamasıdır. Bu durumun nedenlerini araştırmak, çalışmanın kapsamı dışında kalmaktadır.

Anadolu Selçuklu camilerinin planları incelendiğinde yapıların büyük çoğunluğunda, Büyük Selçuklu'nun klasik tasarımının baskın özellikleri olan mihrap önü kubbesi-eyvan-avlu üçlüsünün, tasarımın merkezinde konumlandırıldığı anlaşılabacaktır. Bu tespit pek çok araştırmacı tarafından da ifade edilmiştir¹²⁹. Dolayısıyla Anadolu Selçuklu camilerinin plan tiplerini tespit ederken bu üçlünün durumunu incelemek, mekânın ve planın doğru tanımlanmasını sağlayacaktır.

Anadolu Selçuklu döneminde inşa edilmiş camiler içerisinde sıklıkla uygulanan tip, mihraba dik ya da paralel uzanan dikdörtgen planın merkezinde konumlandırılmış mihrap önü kubbesi-eyvan-iç avlu üçlüsünü barındırmaktadır. Bu tasarımda mihrap aksındaki üçluden eyvan ve avlu kısımları, Büyük Selçuklu örneklerine nazaran yeniden yorumlanarak uygulanmıştır. Malatya Ulu Cami hariç tüm örneklerde eyvan, yapının strüktür sistemi içerisinde eritilmiştir. Dolayısıyla bu birimler tam anlamıyla birer eyvan olarak nitelendirilemez. Ancak, genişlik ve yükseklik özelliklerinin yanı sıra taşıyıcı sistemlerindeki nüanslar, bu birimleri yapının diğer kısımlarından ayırmakta ve birer eyvan varyasyonu olarak tanımlanmalarının önünü açmaktadır. Dolayısıyla, mihrap önü kubbesi, eyvan varyasyonu ve iç avlu uygulamasını barındıran örnekler, Büyük Selçuklu Mimarisinin cami tasarımındaki baskın karakterini yansıtmaları nedeniyle Anadolu Selçuklu camilerinin birincil tipini temsil etmektedir. Bu tasarımı barındıran örneklerin genel karakteri incelendiğinde, büyük çoğunluğunun mihraba dik uzanan dikdörtgen planı yansıttıkları anlaşılmaktadır. Ancak bazı örneklerde (Erzurum Ulu, Develi Ulu camileri), bahsedilen üçlü uygulama, mihrap duvarına paralel uzanan dikdörtgen planda da konumlandırılmışlardır. Bu yöneliş farkı, yapının mekân karakterinde ve algılanmasında değişiklik yaratmamaktadır.

Anadolu Selçuklu dönemi camileri içerisinde 16 adet örnek, “Kubbe-Eyvan-Avlu Üçlüsünü Barındıran Tip” başlığında sınıflandırılabilir. Bu yapılardan dört tanesi haricinde tamamı ortak nitelikler sergilemektedir. Bu dört adet yapı ise tipin varyasyonu şeklinde değerlendirilebilir. Kayseri Kölük ve Hacı Kılıç camileri, medrese ile bir arada uygulandıkları için, tasarımlarında farklı bir karakter barındırmaktadırlar. Ancak, tipin

¹²⁹ Albert Gabriel, Selçuklu camilerinin planlarında sıklıkla uygulanan tasarımı; dikdörtgen planlı, çok destekli, mihrap önü kubbeli ve iç avlulu şeklinde tanımlamaktadır. Gabriel, 1929: 263. Crane, İran'dan aktarılan bir form olarak Malatya ulu Camisi'ni ve kible duvarına dik uzanan sahnları ve iç avlusuyla Hunat Camisi'ni, Anadolu Selçuklu'nun özgün tipi olarak tanımlamaktadır. Crane, 1994: 264, 266. Karamağaralı, Malatya Ulu, Kayseri Ulu ve Erzurum Ulu, Divriği Ulu camilerini, fonksiyonundan uzaklaşmış eyvan uygulamasıyla Büyük Selçuklu camilerinin ara tipi olarak değerlendirir. Karamağaralı, 2002: 84-85. Hillenbrand, Anadolu Selçuklu camilerinin plan itibarıyla, Şam Ümeyye'nin, çok sütunlu Arap camilerinin ve dört eyvanlı tipin dönüştürülerek uygulandığı bir tasarımı aktardığını belirtmektedir. Hillenbrand, 2005: 124.

diğer örneklerinde görülen anlayışı da tam olarak yansıtmaları nedeniyle bu tip içerisinde varyasyon uygulaması şeklinde değerlendirilmeleri doğru olacaktır. Hasankeyf Koç Camisi'nde mihrap önü kubbesi-eyvan-avlu üçlüsü bulunmakla birlikte çok ayaklı tasarıma sahip değildir. Tipin, İran coğrafyasındaki öncülleri ile Anadolu Selçuklu'da standartlaşan örnekleri arasında kalan bir şemayı yansıtmaktadır. Dolayısıyla bir varyasyon uygulaması olarak kabul edilmelidir. Harput Ulu Camisi'nde ise mihrap önü kubbesi ile avlu arasında organik bir eyvan varyasyonu bulunmamaktadır. Bu durumda yapının mihrap duvarına paralel yönelen sahnınların yarattığı etkiyi kırarak dikey bir orta sahnın oluşmamıştır. Yine de mihrap önü kubbesi ve Malatya Ulu Camisi'ndeki avluyu hatırlatan¹³⁰ iç avlusu ile bu yapı, tipin varyasyonları arasında değerlendirilmelidir.

Tablo 3.16 Anadolu Selçuklu Camileri, Kubbe-Eyvan-Avlu Üçlüsünü Barındıran Tip Örnekleri

KUBBE-EYVAN-AVLU ÜÇLÜSÜNÜ BARINDIRAN TİP (Dikdörtgen Planlı, Mihrap Aksında Kubbe-Eyvan-Avlu Üçlüsünü Barındıran Tip)	
YAPI ADI	TARİH
Hasankeyf Koç Cami (<i>varyasyon</i>)	12. yy
Kayseri Ulu Cami	12. yy. 2. Çeyreği
Kayseri Kölük Cami (<i>varyasyon</i>)	12. yy. 2. Çeyreği
Harput Ulu Cami (<i>varyasyon</i>)	12. yy. ilk yarısı
Erzurum Ulu Cami	1179-80
Bayburt Ulu Cami	13. yy başı
Niğde Alaeddin Cami	1223
Malatya Ulu Cami	1224
Kayseri Lala Cami	13. yy. 2. Çeyreği
Divriği Ulu Cami	1228-29
Kayseri Hunat Hatun Cami	1238
Kayseri Hacı Kılıç Cami (<i>varyasyon</i>)	1249
Konya Sahip Ata Cami	1258
Niksar Ulu Cami	13. yy. 3. Çeyreği
Develi Ulu Cami	1281
Beyşehir Eşrefoğlu Cami	1296-1300

Anadolu Selçuklu dönemi camileri içerisinde ikinci tip olarak sayılabilecek tasarım “Enine gelişen, mihrap önü kubbeli tip”tir. Bu tasarımda mihrap duvarına paralel uzanan dikdörtgen planlı ve çok ayaklı mekân, mihrap önü kubbesini barındırmaktadır. Esasında

¹³⁰ Oktay Aslanapa ve Ara Altun, yapının plan şemasının, Malatya Ulu Cami ve Zevvare Ulu Cami ile yakın benzerliklerine dikkat çekmektedir. Altun, 1973: 85-86. Aslanapa, 1989: 106.

bölüntüsüz karakterli yapılarla özdeş bir tasarıma sahip durumda görülen bu örneklerde, mihrap önündeki kubbenin baskınlığı mekân algısını değiştirerek, tasarımın farklı bir yöne evrilmesini sağlamaktadır.

Alan araştırmacıları tarafından bu yapı tipi, Şam Ümeyye Camisi'nin planına benzerliğinden dolayı, genellikle “Emevi tipi” ya da “Transeptli Tip” başlığında sınıflandırılmıştır. Bu yapıların büyük çoğunluğu Güneydoğu Anadolu bölgesinde inşa edildiğinden dolayı, coğrafi yakınlık nedeniyle Şam Ümeyye Cami'nin etki sahası içerisinde değerlendirilmesi makul görünmektedir. Bu benzerlik yapıların genel tasarımında geçerli olsa da “transeptli tip” olarak tanımlanmaları, mümkün değildir. Bu yapıların büyük çoğunluğunda mihrap önü kubbesi bulunmaktadır ve bu birim bir transept oluşturmamaktadır. Önerilen tipolojide “Enine gelişen mihrap önü kubbeli tip” içerisinde değerlendirilmelerindeki ana sebep de budur. Çünkü bahsedilen yapıların kubbeleri, yapının genel planı içerisinde baskın bir karakter sunmaktadır. Bu karakter, ilk örneklerden itibaren Türk camilerinin tasarımında mevcut olan kubbenin öncelenmesiyle ilgilidir. Şam Ümeyye planının etkisi, Türk mimarların hafızasında cami tasarımında birincil öge olan kubbe birimiyle birleşerek bahsedilen tipe ulaşılmıştır. Bu tip için “Şam Ümeyye etkili camiler” ifadesi de kullanılabilir. Ancak bahsedilen yapıların, Türk camilerinin mimari evriminde oluşturdukları basamağın önemi nedeniyle, Türk Mimari geleneği içerisinde değerlendirilmesi gerekmektedir¹³¹.

Dokuz adet örnek bu tipte sınıflandırılabilir¹³². Eğil Ulu Cami, harim kısmının tek sahınlı olması nedeniyle diğer örneklerden farklıdır. Ancak yine de tipin koşullarını yerine getirdiği için varyasyon uygulaması olarak değerlendirilmesi doğru olacaktır. Diyarbakır Ulu Cami ile ise mihrap önünde transepti oluşturan kırma çatılı alan haricinde tipin tüm karakteristiklerini yansıtmaması nedeniyle, bu tipin varyasyonu şeklinde değerlendirilmesi mümkündür. Alan araştırmacıları tarafından transept tip başlığında, burada sayılan yapıların en olgun örneği olarak anılması bu görüşün tutarlılığını arttırmaktadır.

¹³¹ Silvan Ulu Cami özelinde konuyu kapsamlı biçimde ele alan bir çalışma olarak bkz. Çetin, 2008: 21-40.

¹³² Konya Alaeddin Camisi'nin ilk inşa edilen kısmı bölüntüsüz çok ayaklı şemadadır. Ancak, yapı günümüzdeki plan şemasına Anadolu Selçuklu döneminde kavuşmuştur. Bu nedenle yapının son tasarımı da bir tip olarak değerlendirilmelidir.

Tablo 3.17 Anadolu Selçuklu Camileri Enine Gelişen Mihrap Önü Kubbeli Tip Örnekleri

ENİNE GELİŞEN MİHRAP ÖNÜ KUBBELİ TİP	
YAPI ADI	TARİH
Diyarbakır Ulu Cami (varyasyon)	1091
Bitlis Ulu Cami	12. yy. başı
Silvan Ulu Cami	1152-57
Mardin Ulu Cami	1176-77
Konya İplikçi Cami	12. yy sonu
Van Ulu Cami	12. yy.
Eğil Ulu Cami (varyasyon)	12. yy.
Kızıltepe Ulu Cami	1205-06
Konya Alaeddin Cami (son hali)	1220

Üçüncü tipte sınıflandırılabilir tasarımlar, “bazilikal” olarak adlandırılan plan tipidir. Bu tipte mihrap duvarına dik uzanan dikdörtgen plan, iki sıra ayak dizisiyle mihraba dik üç sahınlı düzenlemeye sahiptir. Altı adet örnek bu tipte sınıflandırılabilir. Alan araştırmacıları bu tipte ilgili “derinlemesine yönelişliler” ifadesini kullanmışlardır. Esasında doğru bir yaklaşım olmakla birlikte Büyük Selçuklu geleneğini yansıtan tip de derinlemesine yönelen karaktere sahiptir. İki yapı tipini kapsayacak bir tanımlamadan kaçınmak adına, -değerlendirme kısmında ele alınacağı üzere- esasında hatalı olmasına rağmen bazilikal ifadesi bu tip için daha uygun görünmektedir.

Tablo 3.18 Anadolu Selçuklu Camileri Bazilikal Tip Örnekleri

BAZİLİKAL TİP	
YAPI ADI	TARİH
Divriği Kale Cami	1180-81
Tokat Ulu Cami	12. yy
Amasya Burmalı Minare Cami	1242
Tunceli Mazgirt Elti Hatun Cami	1252
Nevşehir Gülşehir Kızılkaya Köyü Karaani Hatun Cami	1271-72
Kastamonu Atabey Gazi Cami	1273-74

Anadolu Selçuklu Cami tipolojisinde dördüncü tipte sınıflandırılan örnekler, “bölüntüsüz, çok ayaklı” tasarıma sahiptir. Bu tasarımda mihrap duvarına paralel uzanan dikdörtgen plan, herhangi bir bölüntüye uğramadan çok sayıda ayakla taşınan üst örtüye sahiptir. Tipin en karakteristik özelliği yapı içerisinde herhangi bir şekilde ayrılmamış alan

bulunmamasıdır. Dolayısıyla tekdüze bir mekân anlayışını yansıtmaktadır. Bu tip, altı adet örnekle temsil edilmektedir¹³³. Örneklerden hemen hepsinde mihrap duvarı doğrultusunda enine gelişim izlenirken, sadece Ankara Arslanhane Camisi'nde mihrap duvarına dikey yönelen bir mekân anlayışı görülür. Bu durumda Arslanhane Cami, tipin varyasyon uygulaması olarak nitelendirilebilmektedir.

Tablo 3.19 Anadolu Selçuklu Camileri, Bölüntüsüz, Çok Ayaklı Tip Örnekleri

BÖLÜNTÜSÜZ, ÇOK AYAKLI TİP	
YAPI ADI	TARİH
Konya Alaeddin Cami (Doğu bölümü)	1155
Sivas Ulu Cami	1197
Ankara Arslanhane Cami (varyasyon)	13. yy. başı
Sinop Ulu Cami	1267-68
Afyon Ulu Cami	1272-73
Sivrihisar Ulu Cami	1274-75

Beşinci tip olarak “tek mekânlı” başlığı altında sınıflandırılacak örnekler, küçük ölçülere sahip mahalle mescitleridir. Bu tipin örnekleri içerisinde, üst örtüleri tek kubbeli ya da düz çatılı örnekler bulunmaktadır. Üst örtünün yapı karakterinde yarattığı farklılıklara dayanarak “kubbeli” ve “düz çatılı” olarak iki alt başlıkta değerlendirilmesi doğru olacaktır. Bu tipte yer alan 44 adet örnek kubbeli, dört adet örnek de düz çatılı inşa edilmiştir.

¹³³ Bu tip içerisinde sınıflandırılan Konya Alaeddin Cami, bilindiği üzere son halini Anadolu Selçuklu döneminde almıştır. Yapının son tasarımı başka bir plan tipine dâhil edilse dahi, ilk tasarımın da yine Anadolu Selçuklu döneminin özgün yapısı olması ve planının ortaya koyulmuş olması nedeniyle bir tip olarak değerlendirilmesi gerekmektedir.

Tablo 3.20 Anadolu Selçuklu Camileri Tek Mekânlı (Kubbeli) Tip Örnekleri

TEK MEKÂNLİ TİP	
Kubbeli	
YAPI ADI	TARİH
İspir Melik Halil Gazi Mescidi	12. yy
Konya Hoca Hasan Mescidi	12. yy sonu
Kütahya Yoncalı Alaaddin Mescidi	13. yy başı
Konya Hacı Ferruh (Taş/Akçagizlemez) Mescidi	1215
Konya Beşarebey Mescidi	1219
Konya Erdemşah Mescidi	1220
Konya Şekerfüruş Mescidi	1220
Akşehir Altunkalem Mescidi	1223
Akşehir Ferruhsah Mescidi	1224
Konya İç Karaaslan Mescidi	13. yy 1. Çeyrek
Akşehir Gündük Minare Mescidi	1227
Alanya Akşebe Sultan Mescidi	1231
Akşehir Küçük Ayasofya Mescidi	1236
Kütahya Hıdırlık Mescidi	1243
Karaman Sadeddin Ali Bey Mescidi	1247
Sivrihisar Mülk Köyü Doğan Aslan Mescidi	1247
Konya Karatay Mescidi	1248
Havza Dereköy Mescidi	1249
Akşehir Kileci Mescidi	13. yy 1. Yarısı
Konya Terceman Mescidi	13. yy 1. Yarısı
Kütahya Hezar Dinari Mescidi	13. yy 1. Yarısı
Akşehir Hacı Hamza Mescidi	13. yy 1. Yarısı
Tokat Döğüş Mescidi	13. yy 1. Yarısı
Konya Abdülaziz Mescidi	13. yy. ortası
Sivrihisar Hamamkarahisar Köyü Mescidi	1259
Konya Beyhekim Mescidi	13. yy 2. Yarısı
Konya Sırçalı Mescit	13. yy 2. Yarısı
Konya Tahir İle Zühre Mescidi	13. yy 2. Yarısı
Konya Abdülmümin Mescidi	1275
Afyon Kuyulu Mescit	13. yy 3. Çeyrek
Harput Arap Baba Mescidi	1279-80
Konya Şeyh Alaman Mescidi	1288
Akşehir Kalaycı Mescidi	13. yy sonu
Alanya Küçük (Gemili) Mescit	13. yy

Arapgir Molla Eyüp Mescidi	13. yy
Akşehir Hıdırlık Mescidi	13. yy
Akşehir Kızılca Mescit	13. yy
Akşehir Tahtakale Mescidi	13. yy
Konya Aksinne Mescidi	13. yy
Konya Bulgur Tekkesi Mescidi	13. yy
Konya Cemal Ali Dede Mescidi	13. yy
Konya Sakahane Mescidi	13. yy
Konya Zenburi Mescidi	13. yy
Konya Zevle Sultan Mescidi	13. yy

Tablo 3.21 Anadolu Selçuklu Camileri Tek Mekânlı (Düz çatılı) Tip Örnekleri

TEK MEKÂNLİ TİP	
Düz Çatılı	
YAPI ADI	TARİH
İspir İç Kale Mescidi	12. yy
Erzurum Kabe Mescidi	12. yy. sonu-13. yy. başı
Aksaray Cıncıklı Mescit	13. yy. 1. çeyreği
Afyon Kale Mescidi	1264

Bahsedilen tipler haricinde tasarımlarında mutlak bir tekillik bulunan ve tekrar edilmemiş olan tasarımlar, “münferit örnekler” başlığında gruplandırılabilir. 24 adet örnek bu grupta sınıflandırılmıştır. Çoğunluğu küçük organizasyonlu yapılar olan bu grup içerisinde diğer örneklerle göre geniş organizasyona sahip olan Siirt Ulu, Akşehir Ulu ve Amasya Gökmedrese camileri, alan araştırmacıları tarafından çoğunlukla belirli tipler içerisinde değerlendirilmektedirler. Siirt Ulu Cami örneğinde, yapının orijinal tasarımının mihrap önü kubbesinden ibaret olduğu, yine Selçuklu döneminde yapılan eklemelerle günümüzdeki halini aldığı bilinmektedir¹³⁴. Ancak yapının ilk tasarımı da günümüze ulaşan planı da tipolojideki herhangi bir başlıkla uyuşmamaktadır. Akşehir Ulu Cami de günümüzdeki haliyle enine gelişen mihrap önü kubbeli tasarımı yansıtmamasına rağmen, planı değişikliğe uğramış ve özgün tasarımını kaybetmiş bir örnek olarak, münferit tasarımlar arasında değerlendirilmektedir. Amasya Gökmedrese Cami ise cami ve medresenin bir arada tasarlandığı çok fonksiyonlu bir planı yansıtmaktadır¹³⁵.

¹³⁴ Ülgen, 1962: 153-154

¹³⁵ Gökmedrese Camisi’nin plan şeması hakkında bkz. Koçyiğit, 2014: 243-231.

Tablo 3.22 Anadolu Selçuklu Camileri Münferit Örnekler

MÜNFERİT ÖRNEKLER	
YAPI ADI	TARİH
Ani Menuçehr Cami	1072-92
Diyarbakır Çermik Ulu Cami	1144-45
Diyarbakır Ömer Şeddad Cami	1145-54
Harput Ahi Musa Mescidi	1185
Kayseri Battal Cami	11. yy sonu-12. yy başı
Mardin Eminateddin Cami	12. yy 1. çeyrek
Siirt Ulu Cami	12. yy 1. Çeyreği
Palu Kındık Mescidi	12. yy
Adilcevaz Ulu Cami	12. yy
Erzurum İç Kale Cami	12. yy
Hasankeyf Ulu Cami	12. yy
Samsun Çarşamba Gökçeli Cami	1206
Samsun Çarşamba Yayılar Cami	1211
Akşehir Ulu Cami	1213
Çorum Cemilbey Köyü Cami	1219-20
İspir Tuğrul Şah Cami	13. yy 1. çeyrek
Amasya Gökmedrese Cami	1267
Kayseri Yazır Köyü Cami	1269-70
Ankara Saraç Sinan Mescidi	1288
Aksaray Susadı Köyü Hacı Bektaş Cami	13. yy
Harput Alacalı Cami	13. yy
Kayseri Sarıoğlu Palas Köyü Cami	13. yy
Arapgir Ulu Cami	13. yy sonu-14. yy başı
Hani Ulu Cami	?

Tablo 3.23 Murat Kalafat Cami Tipolojisi

1. KUBBE-EYVAN-AVLU ÜÇLÜSÜNÜ BARINDIRAN TİP
2. ENİNE GELİŞEN, MİHRAP ÖNÜ KUBBELİ TİP
3. BAZİLİKAL TİP
4. BÖLÜNTÜSÜZ, ÇOK AYAKLI TİP
5. TEK MEKÂNLİ TİP
5.1. Tek Kubbeli
5.2. Düz Çatılı
6. MÜNFERİT ÖRNEKLER

3.2. Anadolu Selçuklu Kervansaray Tipolojisi

Anadolu Selçuklu kervansarayları hakkında en erken tarihli tanımlamalar yabancı seyyahların kaleminden çıkmıştır. Spratt ve Forbes¹³⁶, A. P. Comte de Cholet¹³⁷, Karl Grefen Lanckoronski¹³⁸, Friedrich Sarre¹³⁹ ve geç bir örnek olarak Rudolf Fahrner¹⁴⁰, gibi seyyahların eserleri incelendiğinde, kervansaray yapılarını avlu ve kapalı kısmın varlığına-yokluğuna göre tanımladıkları görülebilmektedir.

Kervansaray mimarisi konusunda en erken tarihli tipoloji denemesi Halil Edhem tarafından ortaya konulmuştur. Yazar, Anadolu Selçuklu kervansaraylarını iki plan tipinde ele almıştır. Birinci tip; birbirine bitişik dikdörtgen planlı iki binadan -avlu ve kapalı kısım- müteşekkildir. İkinci tip; kare planlıdır ve avlusu bulunmamaktadır¹⁴¹. Halil Edhem, bir diğer çalışmasında birinci tipteki hanlar için “Çifte Han” tanımını da kullanmaktadır¹⁴².

Anadolu öncesi örnekleri ve kervansarayların gelişim çizgisini ortaya koyması bakımından Karl Müller’in çalışması oldukça önemlidir. Burada yazar, Irak ve İran’daki kervansarayları tanıtırken, hemen hepsinin avlu etrafında birimlerin sıralandığı plana sahip olduklarını belirtir. Anadolu kervansarayları hakkında ise Ak Han, Susuz Han, Aksaray Sultan Han örneklerini, kare bir avlu ve kubbeli bir bina olarak tanıtır. Anadolu Selçuklu hanlarının genel planının bu tipte olduğunu, sadece boyutlarda ve detaylarda farklılıklar bulunduğunu öne sürmektedir¹⁴³.

Rudolf Riefstahl, Anadolu Selçuklu kervansaraylarını üç tipte değerlendirir: En yaygın tip olan birinci tip, üç ya da beş sahınlı avlusuz salondan ibarettir. İkinci tip -ki bu en anıtsal olanıdır- birinciyle benzer bir salon ve bu salonun önünde daha büyük ölçülerde revaklı avluya sahiptir. Yazar, o yıllarda yeni karşılaştığı bir tip olarak da -üçüncü tip- büyük bir beşik tonozlu yapı olan Şarapsa Han’ı aktarmaktadır¹⁴⁴. Yazar bir diğer çalışmasında, Evdir Han’ı “dört yönde revaklarla kuşatılmış kareye yakın dikdörtgen bir avlu” şeklinde tanımlamaktadır. Bu tipin kaynaklarının Suriye ve Kuzey Mezopotamya’daki daha küçük boyutlu kervansaraylar ve Roma dönemi kalelerine, daha sonra küçük değişikliklerle Kuzey

¹³⁶ Evdir Han’ın dörtgen bir açık avlu etrafında sıralanan tonozlu birimlerden oluştuğunu belirtirler. Spratt ve Forbes, 1847: 226-228.

¹³⁷ Sultan Han’ı tanıtırken avlu ve kapalı kısma vurgu yapmaktadır. Cholet, 1892: 67.

¹³⁸ Evdir ve İncir hanlardan bahsederek, Susuz Han’ı mimari detaylarıyla anlatmaktadır. Lanckoronski, 1890: 187-188.

¹³⁹ Sarre’nin betimlemeleri avlu ve kapalı binanın birlikteliği üzerine kuruludur: Ak Han, Sultan Han, Susuz Han, Horozlu Han, Elikesik Han ve Evdir Han’ı tanıtmaktadır. Sarre, 1896: 11, 78, 82, 110.

¹⁴⁰ Horozlu Han’ı “avlusuz salon”; Aksaray Sultan Han’ı “avlu ve salon” şeklinde tanımlamaktadır. Holzmeister ve Fahrner, 1955: levha 96, 108.

¹⁴¹ Halil Edhem (Eldem), 1918: 153.

¹⁴² Halil Edhem (Eldem), 1923: 244.

¹⁴³ Müller, 1920: 133-134.

¹⁴⁴ Riefstahl, 1929: 21.

Afrika ribatlarına ve Selçuklu dönemi İran ve Irak kervansaraylarında izlenebildiğini ileri sürmektedir¹⁴⁵.

Selçuklu kervansarayları hakkında en geniş kapsamlı çalışmayı Kurt Erdmann yapmıştır. Toplu kataloğunu yayımlamadan önce, 1953 yılında yaptığı gezilerin sonucunu içeren makalesinde, sadece İç Anadolu bölgesinde bulunan kervansaraylardan hareketle bir tipoloji denemesi yapmıştır. Örneklerin tamamının avlu ve kapalı kısımdan oluştuğunu, avlu kısımlarındaki birimlerin çeşitliliği nedeniyle, tipolojinin kapalı kısma bakılarak yapılabileceğini belirtir¹⁴⁶. Erdmann'ın 1961 yılında yayımladığı çalışmasında yapmış olduğu tipolojinin, avlu ve kapalı kısım üzerinden oluşturulduğu izlenebilmektedir. Bu sınıflandırmada birinci grup “1. Salon ve Avlulu”, ikinci grup “2. Salon hanlar”, üçüncü grup “3. Avlu hanlar” şeklinde oluşturulmuştur. Birinci grup, salon ve avlunun kapladığı alan bakımından “1.1. Eşit genişlikte salon ve avlu” ve “1.2. Avludan dar salon” alt başlıklarına bölünmektedir. Bu alt başlıklar da “1.1.1. Arka duvar doğrultusunda paralel tonozlu salon” ve “1.1.2. Transeptli orta nefli salon” alt başlıklarıyla detaylandırılmıştır. İkinci gruptaki salon hanlar, “2.1. Arka duvar doğrultusunda paralel tonozlu salon”, “2.2. Transeptli orta nefli salon” ve “2.3. Geniş bir bina olarak salon” şeklinde üç alt başlığa sahiptir¹⁴⁷.

Tablo 3.25 Kurt Erdmann Kervansaray Tipolojisi

1. SALON VE AVLULU PLAN
1.1. Eşit Genişlikte Salon ve Avlu
1.1.1. Arka Duvar Doğrultusunda Paralel Tonoğlu Salon
1.1.2. Transeptli Orta Nefli Salon
1.2. Avludan Dar Salon
1.2.1. Arka Duvar Doğrultusunda Paralel Tonoğlu Salon
1.2.2. Transeptli Orta Nefli Salon
2. SALON HANLAR
2.1. Arka Duvar Doğrultusunda Paralel Tonoğlu Salon
2.2. Transeptli Orta Nefli Salon
2.3. Geniş Bir Bina Olarak Salon
3. AVLULU HANLAR

Erdmann'ın tipolojisi bu alandaki genel eğilim içerisinde değerlendirilebilir. Ancak alt başlıklarda yazarın özgün yorumları izlenebilmektedir. Öncelikle avlu ve kapalı kısımların

¹⁴⁵ Riefstahl, 1931: 63.

¹⁴⁶ Erdmann, 1955: 5-29.

¹⁴⁷ Erdmann, 1961: 21-22.

kapladığı alanların referans alındığı alt başlıklarda “1.1 ve 1.2”, sınıflandırmanın amacı ile sonuç arasında bir bağlantı kurulamamaktadır. Böyle bir ayrımın yapılması, kapalı ve açık birimlerin öz niteliklerini değiştirmedeği gibi, yapının genel tasarımında ve mekan kurgusunda fark yaratmamaktadır. İkincil alt başlıkların referansı olan kapalı kısmın üst örtüsü ise kendi içerisinde tutarlı görünmektedir. Burada cami mimarisinde izlenen tipoloji araştırmalarının tamamen kapalı kısımlar üzerinden temellendirilmesi benzer bir uygulama olarak gösterilebilir. Ancak, camilerdeki avlu uygulamalarıyla kervansaraylardakiler, tasarım değeri bakımından farklılıklar sunmaktadır. Kervansaraylardaki avlu uygulamaları incelendiğinde, genel tasarım içerisinde değerlendirilmesi gereken bir birim olduğunu anlamak güç değildir. Zira Erdmann’ın “kapalı ve açık kısımların olduğu tasarım, Selçuklu kervansaraylarının normal planıdır¹⁴⁸” tanımı da avlunun kapalı kısımla eş tutulduğunu göstermesi bakımından bu öneriyi destekler niteliktedir.

Böylesine geniş kapsamlı bir katalogun tam bir değerlendirmesini barındıran cilt, 1976 yılında, Hanna Erdmann’ın düzenlemesiyle yayımlanmıştır. Bu tipoloji yaklaşımının yanı sıra Erdmann, Anadolu Selçuklu hanlarının iki tipte toplanabileceğini belirtir: birincisi, İç Anadolu örneği olarak salon ve avludan oluşan tip; ikincisi, Güney Anadolu (Antalya örneklerini kast etmektedir) örneği olarak -Suriye kervansaraylarının bir varyantı- sadece avludan oluşan tip. Gerçek bir Anadolu kervansarayının daima salon ve avlu sistemini barındırması gerektiğini de ekler. Ancak, bazen avlu uygulamasının ihmal edildiğini; “salon hanlar” gurubundaki örneklerin aslında ayrı bir tip olmadığını; “avlu ve salondan oluşan hanlar” grubunun indirgenmiş hali olduğunu ileri sürer¹⁴⁹. Ayrıca yazar, binaların tipolojik düzeni için üç belirtiye bakılabileceğini öne sürmektedir. Bunlardan birincisi salon ve avlunun ilişkisi, ikincisi salonun tonoz düzeni, üçüncüsü salonun derinlik oranı (1/1’in altına düşmez-1/2’nin üstüne çıkmaz)¹⁵⁰.

Erdmann’ın çalışması ile hemen hemen aynı tarihlerde ve sonrasında bu üçlü tipolojinin kabul gördüğü anlaşılmaktadır. Bu tipolojik yaklaşımın izlenebileceği eserler, Suut Kemal Yetkin¹⁵¹, Kemal Özerin¹⁵², Tahsin Özgüç ve Mahmut Akok¹⁵³, İsmet İlter¹⁵⁴, Haluk

¹⁴⁸ Erdmann ve Erdmann, 1976: 28.

¹⁴⁹ Erdmann ve Erdmann, 1976: 33.

¹⁵⁰ Erdmann ve Erdmann, 1976: 29.

¹⁵¹ Erdmann’ın üçlü gruplandırmasına uymakla birlikte, bu gruplardan hiçbirine girmeyen Alara Han’ın, kapalı ve açık kısımların birbirine eklenmesinden değil kaynaşmasından oluştuğunu aktarır. Müellifin bu yapı ile ilgili yorumu, daha sonra Aysıl Tükel Yavuz tarafından öne sürülecek “Eş Odaklı Hanlar” tipinin ilk kıvılcımı olmalıdır. Yetkin, 1962: 409-410.

¹⁵² Özerin, 1965: 141-170.

¹⁵³ Özgüç ve Akok, 1956: 93. Özgüç ve Akok, 1958: 251-259. Akok ayrıca, Tuzhisar Sultan Han’ı tanıttığı eserde ise yine aynı tipolojiye atıf yapmakla birlikte, “klasik şekil almış sultan hanı” karakterinde olduğunu belirtir. Akok, 1969: 6-7. İshaklı Kervansarayı’nı ise; açık ve kapalı kısımları baz alan yaklaşımla, tam olarak olgunlaşmış “klasik plan tipi” şeklinde tanıtmaktadır. Akok, 1974: 6-7. Ayrıca bkz. Akok, 1973: 5.

Karamağaralı¹⁵⁵, J. M. Rogers¹⁵⁶, R. H. Ünal¹⁵⁷, Wolfram Kleiss¹⁵⁸, Hakkı Acun¹⁵⁹, Doğan Kuban¹⁶⁰ ve Cengiz Bektaş¹⁶¹ gibi araştırmacılar tarafından kaleme alınmışlardır.

Bu çalışmalar haricinde konuya tamamen farklı bir pencereden bakan çalışmalar da bulunmaktadır. Feridun Akozan, Türk hanlarının üç tipte inşa edildiğini, birinci ve ikinci tipin seyahat yollarında hizmet vermek üzere tasarlandıklarını, üçüncü tipin ise bunların olgunlaşmış versiyonu olduğunu ve şehir içinde hizmet vermek için tasarlandıklarını ileri sürmektedir. Tabi ki burada Selçuklu ve Osmanlı ayrımı yapılmamaktadır. Birinci tip hanlar kare ya da dikdörtgen planlı bir binadan ibarettir, ikinci tip salon ve avludan oluşmaktadır. Üçüncü tip ise şehir içi hanlarıdır ve örneklerin tamamı Osmanlı dönemine aittir¹⁶².

Enver Behnan Şapolyo, “başhan”, “büyükhan”, “konak”, “alayhan” ve “sultan kervansarayları” şeklinde beş çeşit kervansaraydan bahseder. Başhan, ticaret yolları üzerinde kervanların konaklaması için inşa edilmiş hanlardır. Büyükhan, dağlık bölgelerde hava koşullarından ve eşkıyadan korunmak için inşa edilir. Konak, küçük programlı bir hizmet merkezi olup, dinlenmeler ve su ihtiyacı karşılanır. Alayhan, askeri birliklerin konakladığı kalevari yapılardır. Sultan hanları ise, Selçuk hükümdarları tarafından yaptırılan hanlardır¹⁶³. Tabi ki bu tanımlamalar üzerinde tartışmak gerekir. Çünkü burada sınıflandırmanın esasları bütünlük göstermemektedir. İlk dört grup hizmet verdiği amaca göre oluşturulmuşken, son grup banilerine göre değerlendirilmiştir. Bu bilgiler için herhangi bir kaynak da gösterilmemektedir. Yapılan bu tipolojide dönem sınırlaması uygulanmadığı gibi, sınıflandırma da mimari özelliklere göre yapılmamıştır. Yazarın buradaki amacının kervansaraylar hakkında genel bilgiler vermek olduğu anlaşılmaktadır.

Rıza Ruşen Dora, Türk mimarisi içerisinde Osmanlı dönemine kadar üretilmiş tüm kervansaray yapılarını tek potada sınıflandırmaya çalışmıştır¹⁶⁴. Ayrıca uyguladığı

¹⁵⁴ İlter, 1969: 10.

¹⁵⁵ Sadece avlusu bulunan han tipine tek örnek verdiği halde, bu üç tipten ayrı olarak ele aldığı “açık ve kapalı kısımlar birbirine eklenmiş değil, birbiriyle kaynaşmıştır” şeklinde tanımladığı Eshab-ı Kehf ve Alara hanları dördüncü bir tip olarak öne sürmez. Karamağaralı, 1970: 5.

¹⁵⁶ Rogers, 1976: 80, dipnot: 32.

¹⁵⁷ Ünal, 1994: 295-302. Ünal, 1983: 106-114.

¹⁵⁸ Kleiss, 1991: 946, 947, 949.

¹⁵⁹ Acun, 2007.

¹⁶⁰ Yazar burada tam anlamıyla Erdmann’ın tipolojisini ortaya koymasına rağmen, avlulu-avlusuz şeklinde sınıflandırmanın yüzeysel olacağını belirtir. Yazının devamında tanıttığı kervansarayları yine avlu ve kapalı kısımların durumlarına dayanarak Erdmann’ın tipolojisini tekrar etmektedir. Kuban, 2008: 241-259.

¹⁶¹ Yazar bu tipolojide avlu ve kapalı kısımları referans olarak bir noktada Erdmann’ın tipolojisini tekrarlar. Alt başlıklarda ise; kapalı kısımların sahin sayıları, avlu ve kapalı kısımların bağli ölçüleri, avlu ve kapalı kısmın konumlandırılmaları, kapalı kısımlardaki üst örtüleri, köşk mescidin varlığı gibi oldukça karmaşık bir yöntem izleyerek tipoloji önermektedir. Ancak bu yöntemle ulaşılan sonuç, kavramsal düşünmeyi zorlaştırmaktadır. Bektaş, 1999: 30-31.

¹⁶² Akozan, 1963: 135-136.

¹⁶³ Şapolyo, 1967: 12-13.

¹⁶⁴ Dora, 1982: 8-15.

sınıflandırma yöntemi tasarım ilkeleri bakımından bir ipucu vermemektedir. Hem coğrafi, hem dönemsel bir sınır çizilmeden oluşturulan böyle bir tipolojinin tutarlı bir deneme olması mümkün gözükmemektedir.

Anadolu Selçuklu kervansaraylarının tipolojisi hakkında, neredeyse bütün araştırmacılar Erdmann'ın önerisinde birleşmiş gözükmemektedir. Ancak Aysıl Tükel Yavuz, Alara Han'ın planından hareketle ve daha sonra birkaç örnek ekleyerek tipolojiye yeni bir bakış açısı getirmiştir.

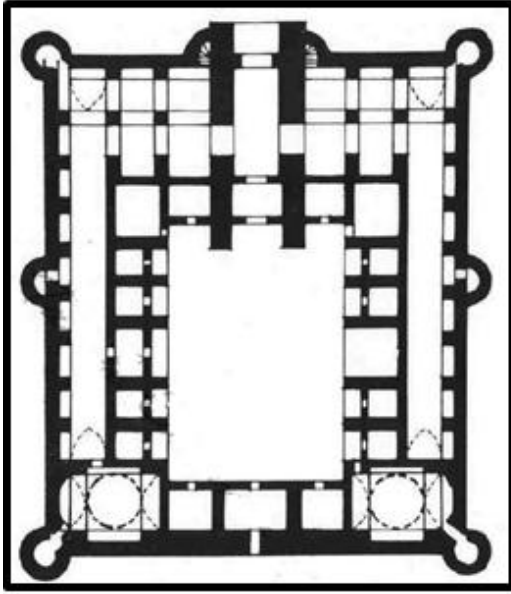
Yavuz, kapalı kısım ve avluyu referans alan tipolojilere birkaç sebeple karşı çıkmaktadır. Birincisi, Erdmann'ın tipolojisinde “avlu han” olarak anılan yapıların sadece bir örneğinin (Evdır Han) gerçek anlamda bu tipi temsil ettiğini, diğer örneklerde barınak kısımlarının bulunduğunu, sadece alışılmışın dışında uygulandığını belirtir. İkincisi, Anadolu Selçuklu hanlarının sadece yarısında avlu bulunması nedeniyle, avlunun ortak müşterek olarak kabul edilemeyeceğidir¹⁶⁵. Bunların haricinde, araştırmacılar tarafından prototip kabul edilen “sultan han” yani kapalı kısmı ve avlusu bulunan yapılarda, avluda simetri unsurunun bulunmayışı, avlunun tasarımdaki başlangıç noktası olmayışı gibi önermeler de yazarın dikkat çektiği diğer hususlardır.

Öncelikle, avluda simetri unsurunun bulunmaması, avlunun ilk tasarımdaki varlığını ya da tasarımdaki rolünü gölgeleyecek bir sorun olmamalıdır. Ayrıca tüm örnekler içerisinde, avlu biriminin bulunduğu örnekler kapalı kısımdan sonra inşa edilseler dahi genel planda bütünlük teşkil etmektedir. Bunun yanı sıra tüm örnekler içerisinde avlu biriminin bulunduğu örnekler, nicelik bakımından en yoğun gurubu oluşturmaktadır. Bu sebeplerle, avlunun yapıdaki varlığının, tipolojide göz ardı edilmemesi gerekmektedir. Zaten bu tipolojinin oluşmasında avlunun olmadığı örnekler, başlı başına bir tip oluşturmaktadır.

Alara Han'ı tanıttığı eserde öncelikle Erdmann'ın tipolojisini veren Yavuz, Alara, Eshab-ı Kehf ve Mama Hatun kervansaraylarının ayrı bir grup oluşturduklarını öne sürmektedir. Bu yapıların konumlarını, inşa tarihlerini ve plan özelliklerini karşılaştırdıktan sonra, tipin Anadolu dışındaki örnekleri konusunda, Taş Rabat ve Senchas'taki ribatı öne sürmektedir¹⁶⁶. Ancak, bu yapıların mimari kimlikleri, fonksiyonları, inşa tarihleri ve plan özellikleri bakımından yazarın da kabul ettiği tutarsızlıklar, önermenin temellendirilmesi noktasında sorunlu gözükmemektedir.

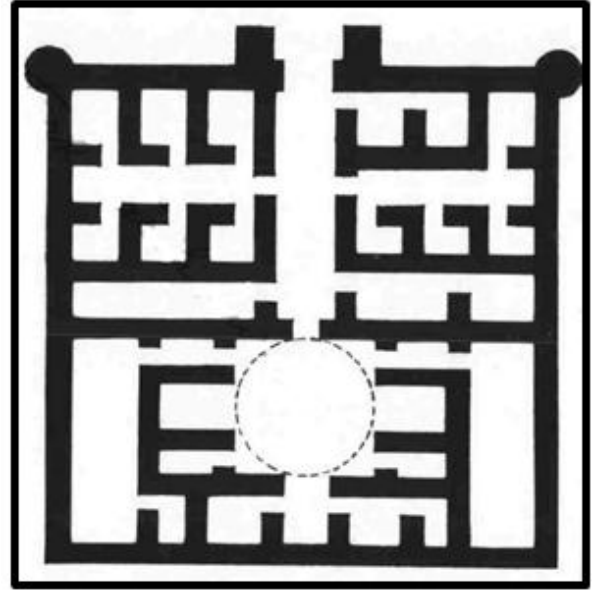
¹⁶⁵ Yavuz, 2006: 438.

¹⁶⁶ Yavuz, 1969: 458.

Çizim 3.1 Senchas'ta Ribat Planı

Kaynak: Müller'den s. 158

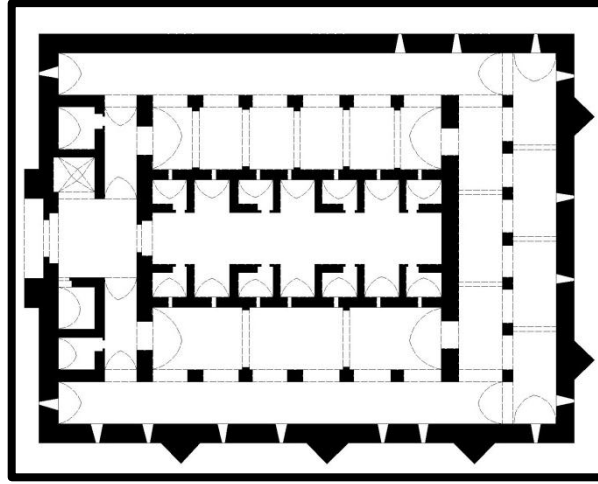

Çizim 3.2 Taş Rabat Planı

Kaynak: Strzygowsky'den s. 648

Yavuz, “Eş odaklı” ismiyle ortaya koyduğu yeni tipin özelliklerini aktardığı makalesinde; eş odaklı planın, içten dışa “1. Avlu, 2. odalar ve eyvanlar, 3. servis odaları ve ahırlar” sıralamasıyla teşekkül ettiğini ortaya koymaktadır¹⁶⁷. Bu üçlü tasarım şeması bağlamında incelenen yapılarda, bariz tutarsızlıklar izlenebilmektedir. Alara Han'ın mekân tasarımı avlu, girişin hemen önünde olup, yapının merkezi konumunda değildir. Olsa olsa medhal konumundadır. Koridor kısmının kapalı avlu şeklinde tanımlanması, tipin diğer örnekleri olarak gösterilen yapılardaki avlu anlayışına uymamaktadır. Odalar-eyvanlar ve bu düzenlemeyi üç yönde kuşatan servis odaları-ahırlar, ortadaki koridorun etrafında şekillenmiş gözükmemektedir. Avlunun bu düzenlemede yeri yoktur.

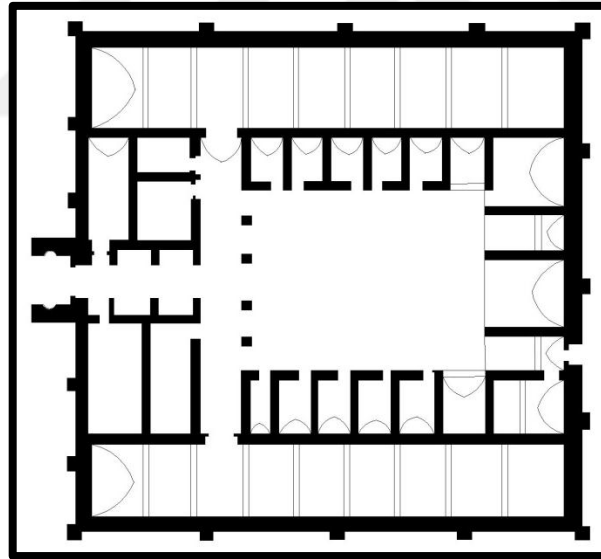
¹⁶⁷ Yavuz, 1976: 201.

Çizim 3.3 Alara Han Planı

Kaynak: Yavuz'dan s. 50

Tercan'daki Mama Hatun örneğinde avlu, yapının merkezi konumundadır. Avlu ve etrafında üç yönde sıralanan odalar-eyvanlar ile bu kümeyi üç yönde çevreleyen servis odaları-ahırlar eş odaklı tanımına uymaktadır.

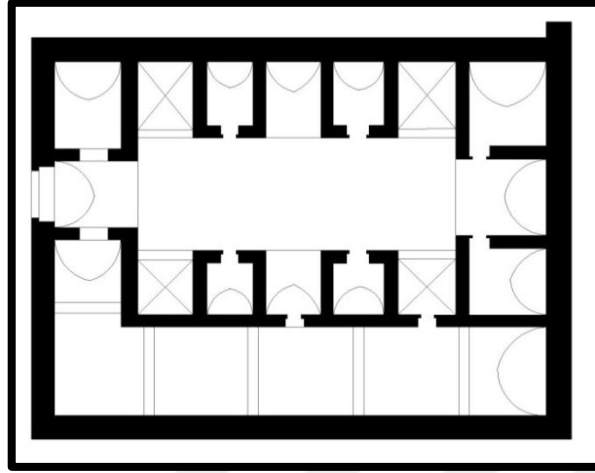

Çizim 3.4 Mama Hatun Kervansarayı Planı

Kaynak: Yavuz'dan s. 49

Afşin'deki Eshab-ı Kehf Han'da, avlu etrafında şekillenen odalar-eyvanlar bütünlük gösteren bir kümeyi oluşturmaktadır. Ancak, girişteki odalar dâhil iki yönde sıralanan servis odaları-ahırlar bu kümeyi kuşatmamaktadır. İki yönde kuşatmasının mümkün olması için, birbirinin karşılığı cephelerde bulunmaları gerekmektedir. “Eş odak” tanımından hareketle, odak noktaları aynı olan birimler öne sürülmelidir. Ayrıca üçlü gruplandırmanın bütün birimlerinde aynı yönelimin izlenebilmesi gerekmektedir. Çünkü kapalı kısım ve avlusu

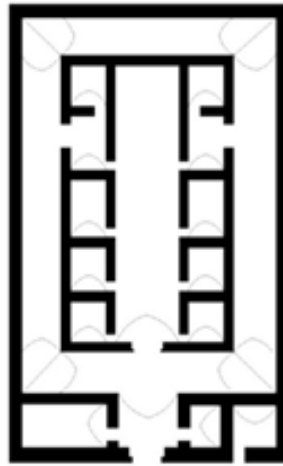
bulunan yapıların büyük çoğunluğunda, odalar-eyvanlar grubunun avlu etrafında sıralandığı izlenebilmektedir.

Çizim 3.5 Eshab-ı Khef Han Planı

Kaynak: Yavuz'dan s. 51

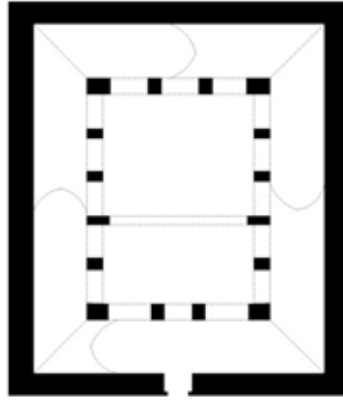
Yavuz, Mirçinge Han'ı tanıttığı yazıda, bu örneklerle yenilerini de eklemiştir¹⁶⁸. Bunlardan birbirlerine benzer plan şeması sergileyen Yerhan ve Mirçinge Han örneklerinde planın ortasında sekiler ve etrafını dört yönde çevreleyen ahırlar bulunmaktadır. İki örnekte de odalar ve avlu bulunmamaktadır. Sevserek Han ise kısmen Alara ve Eshab-ı Khef hanlara benzemekle birlikte yine avlusuz bir örnektir.

Çizim 3.6 Sevserek Han Planı

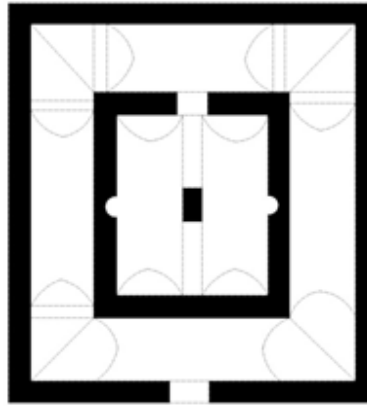
Kaynak: Yavuz'dan s. 50

¹⁶⁸ Yavuz, 1991: 48, 50-51.

Çizim 3.7 Mirçinge Han Planı

Kaynak: Yavuz'dan s. 47

Çizim 3.8 Yerhan Planı

Kaynak: Yavuz'dan s. 51

Yavuz'un konu ile ilgili araştırmaları kronolojik olarak incelendiğinde 1969 yılındaki çalışmasında “eşodaklı” tipinin ilk kıvılcımlarını attığı ve 1976 yılında bu tipi tüm yönleriyle ortaya koyduğu anlaşılmaktadır. Burada ulaştığı sonuçlar, sınıflandırmanın sorunlarını çözmemekle birlikte, yukarıda bahsedilen biçimsel tutarsızlıklar nedeniyle yeni sorunlara yol açmıştır. Bu sebeple 1995 yılında yayımladığı çalışmasında mekân-işlev ilişkisi temelinde yeni bir tipoloji önermiştir. Bu çalışmada kervansarayları “1. Yalnız barınak kısmı olanlar” ve “2. barınak ve servisleri olanlar” şeklinde iki gruba ayırmıştır¹⁶⁹. Bu iki grubun da aynı alt başlıklara bölünebileceğini belirtmiştir. Alt başlıkları belirleyen faktör, mekânların yapıdaki konumlandırılmalarıdır: “Mekânların yan yana veya dizilerek eklemlenmesi” ve “Mekânların iç içe halkalar halinde şekillendiği eş odaklı tasarım” gibi¹⁷⁰...

¹⁶⁹ Yavuz, 1995: 187.

¹⁷⁰ Yavuz, 2000: 254.

Tablo 3.26 Aşıl Tükel Yavuz Kervansaray Tipolojisi

1. YALNIZ BARINAK KISMI OLANLAR
1.1. Mekânları Yan Yana Dizilerek Eklemlenen
1.2. Mekânları İç İçe Halkalar Halinde Şekillenen
2. BARINAK VE SERVİSLERİ OLANLAR
1.1. Mekânları Yan Yana Dizilerek Eklemlenen
1.2. Mekânları İç İçe Halkalar Halinde Şekillenen

Mekân-işlev bağlamında yapılan bu sınıflandırmada, biçimsel özellikler bakımından bir genel görünüme ulaşılamamaktadır. Bu sebeple kavramsal düşünme eyleminden uzaklaşarak, sınıflandırmanın amacı karşılayamadığı sonucuna varılabilir. Ayrıca, konuya Sanat Tarihi araştırmaları çerçevesinde bakılacak olursa işlev bağlamında yapılacak bir sınıflandırma, öncelikle biçimle ilgilenen bu bilim dalının çalışma prensiplerine uygun görünmemektedir.

Yavuz'un tipoloji denemesinin sonucunda varılan birçok soru, sınıflandırmanın amacına ulaşması noktasında tereddüt oluşturmaktadır: Çünkü işlevi referans alan bir tipoloji, farklı yapılarda aynı gereksinimleri karşılayan birimlerin biçimsel farklılıklarını görmezden gelecektir. Örneğin, Alara Han'daki avlu anlayışıyla Sultan Han'daki aynı mıdır? Evdir Han'ın planında, ortada avlu ve dışında tamamen çevreleyen servis mekânları bulunurken, eş odaklı olmasına engel olan nedir? Bu soruların müspet cevaplarla karşılanamaması nedeniyle Yavuz'un tipolojisini kabul etmek mümkün görünmemektedir.

Yavuz'un kervansaray mimarisine getirdiği yeni yaklaşım, Sanat Tarihi araştırmalarında kabul görmüştür. Kendisinden sonra yapılan pek çok çalışmada eş odaklı tipin varlığı izlenebilmektedir. İnci Kuyulu'nun, Orta Asya ve Anadolu kervansaraylarının karşılaştırmalı analizini yaptığı yazısında, Erdmann ve Yavuz'un tipolojilerinden yararlandığı anlaşılmaktadır. Yazarın önerdiği tipoloji: "1. Avlulu", "2. Avlusuz", "3. Eş odaklı" şeklinde üç ana başlığa sahiptir. Birinci ana başlıkta ele alınan avlulu tip, "1.1. Kapalı ahır ve açık avlusu olanlar" ve "1.2. Avludan ibaret olanlar" olmak üzere iki alt başlığa açılmaktadır. Kapalı ahır ve açık avlusu olanlar alt başlığı ise avlu ve kapalı bölümlerin birbirlerine oranları doğrultusunda iki alt başlıkta bölümlendirilmiştir. İkinci ana başlıkta sınıflandırılan avlusuz tip; "2.1. Sadece ahır bölümünden oluşanlar" ve "2.2. Ahır bölümü ve önündeki mekândan oluşanlar" şeklinde iki alt başlığı barındırmaktadır¹⁷¹. Yazarın sınıflandırması bir ölçüde tutarlı görülebilir. Ancak, "Ahır bölümü ve önündeki mekândan oluşanlar" grubundaki yapılar incelendiğinde, bu ahır bölümünün önündeki mekânların bir tip oluşturacak derecede

¹⁷¹ Kuyulu, 1996: 69-78.

tasarıma etki etmediği anlaşılmaktadır. Ayrıca bu birimleri referans alan ayrı bir tip önerisi, “avlulu” ya da “eş odaklı” gruplarda da benzer birimlerin bulunması nedeniyle sınıflandırmada bir karmaşaya yol açmaktadır. Bu birimleri sadece bu yapı grubunda referans alıp, diğerlerinde görmezden gelmek sınıflandırmanın tutarlılığını zedelemektedir. Bunların haricinde, üçüncü grubu oluşturan eş odaklı örnekler, Yavuz’un önerisinde değerlendirildiği üzere bariz uyumsuzluklar arz etmektedir.

Bozkurt Ersoy, Yavuz ve Erdmann’dan alıntılanarak, hanların iki grupta ele alınabileceğini ileri sürmektedir: “1. Avlulu ya da avlusuz hanlar” ve “2. Sadece barınağı olan ya da barınak ve servis kısımları olan hanlar”. Bozkurt, daha sonra hanları planlarına göre dört başlıkta değerlendirilebileceğini savunur: “1. Avlulu hanlar” ya da başka deyişle, Kapalı kısımları ve servisleri olan hanlar, “2. Kapalı kısımdan oluşan hanlar”, “3. Eş odaklı hanlar”, “4. Mekânlarla çevrili avlu hanlar”¹⁷². Yazarın bu tutumu, konuya yeni bir bakış açısı getirmekten uzak görünmektedir.

İsmail Aytaç, Erdmann ve Yavuz’un tipolojisinden belirli birimleri ele alarak sınıflandırma yoluna gitmiştir. Avlu ve kapalı birimlerin varlığına göre oluşturulan tipolojide, birinci grup “1. Avlu ve barınağı olanlar”, ikinci grup “2. Sadece barınaktan ibaret olanlar”, üçüncü grup “3. Açık avlulular” ve dördüncü grup “4. Eş odaklılar” olarak aktarılmıştır. Birinci ana başlık, kapalı kısım ve avlunun kapladığı alan bakımından “1.1. Barınak ve avlu eşit genişlikte” ve “1.2. Barınağı avluya göre dar” şeklinde ikiye ayrılmıştır. Daha sonra bu alt başlıklardan birincisi “1.1.1. Genişlik ve uzunluk olarak eş değerde olanlar” ve “1.1.2. Sadece kapladığı genişlik eş değer olanlar” şeklinde ikiye ayrılmıştır. Sadece barınaktan ibaret olanlar şeklinde isimlendirilen ikinci ana başlık, üst örtülerinin tasarımına dayanarak –Erdmann’ın tipolojisinden hareketle- “2.1. Tek örtü altında olanlar”, “2.2. Çok bölüntülü örtüye sahip olanlar” ve “2.3. Orta aksın belirlenip kubbe ile vurgulandığı hanlar” şeklinde üç adet alt başlığa bölünmektedir¹⁷³.

Selçuklu dönemi kervansaraylarının katalogunu sunan Muhammed Görür, herhangi bir tipolojiyi tercih etmekten çok, önerilen tipolojileri aktarmakla yetinmiştir. Bu sebeple, grupların isimleri konusunda açık ve kapalı kısımda oluşan hanlara: “Klasik”, “Karma”, “Avlu+kapalı bölüm”; sadece kapalı bölüme sahip olanlara “kapalı”; sadece avlusu bulunanlara “avlu”; Yavuz’un önerisi olan tipe “eş odaklı” ve “münferit” şeklinde tanımlama yapmıştır¹⁷⁴.

¹⁷² Ersoy, 1996: 62.

¹⁷³ Aytaç, 2002: 861.

¹⁷⁴ Görür, 2007: 473-528.

Osman Eravşar, rehber niteliğinde hazırladığı eserinde özgün bir tipoloji vermeyip, Yavuz ve Erdmann'ın tipolojilerini aktarmakla yetinmiştir¹⁷⁵. Ancak yazar 2017 yılında yayımladığı başka bir eserinde bu iki tipolojinin birleştirilmiş bir versiyonunu kullanma yoluna gitmiştir¹⁷⁶. Üç grupta ele aldığı plan tiplerinden ilki “1. Kapalı mekânlı hanlar”dır. Bu başlık “1.1. Tek sahınlı”, “1.2. İki sahınlı”, “1.3. Üç sahınlı” ve “1.4. Transept” alt başlıklarına bölüntülenmiştir. Bu alt başlıklar oluşturulurken Çardak ve Hacı Hafız hanlarında uygulanan beş sahınlı tasarımın tipolojiye dahil edilmemesi dikkat çekmektedir. Ayrıca üç sahınlı şema tam anlamıyla bazilika formudur. Yazarın ikinci tip için kullandığı başlık “2. Kapalı mekan ve avludan oluşan hanlar” şeklindedir. Bu başlık “2.1. Barınak ve servis kısımları eş genişlikte olan hanlar”, “2.2. Servis bölümü barınak bölümünden geniş olan hanlar”, “2.3. Enlemesine aynı ölçüdeki hanlar”, alt başlıklarına ayrılmaktadır. Plan tasarımındaki geometrik farklılıkları yansıtmaktan öteye gitmeyen bu bölüntüleme, Erdmann'ın tipolojisinde değerlendirilmiştir. Eravşar üçüncü tip olarak “3. Merkezi mekânlı plan tipi” başlığını kullanmaktadır. Bu tip, “3.1. Merkezi mekanlı plan tipinde inşa edilen hanlar” ve “3.2. Eş odaklı hanlar” alt başlıklarına ayrılmaktadır. Eş odaklı hanlar içerisinde ele alınan örneklerin tasarımsal açıdan benzeşmeleri noktasındaki kusurlar Yavuz'un tipolojisinde ele alınmıştır. Merkezi mekanlı olarak tanımlanan tek örnek ise Evdir Han'dır. Tipin açıklaması ise dört eyvanlı plan tasarımı şeklinde yapılmaktadır. Türk Mimarisi'nde neredeyse tüm yapı türlerinde görülen bu uygulamanın “merkezi” olarak nitelendirilmesi tutarlı gözükmemektedir.

Tablo 3.27 Osman Eravşar Kervansaray Tipolojisi

1. KAPALI MEKANLI HANLAR
1.1. Tek Sahınlı
1.2. İki Sahınlı
1.3. Üç Sahınlı
1.4. Transept
2. KAPALI MEKAN VE AVLUDAN OLUŞAN HANLAR
2.1. Barınak ve Servis Kısımları Eş Genişlikte Olan Hanlar
2.2. Servis Bölümü Barınak Bölümünden Geniş Olan Hanlar
2.3. Enlemesine Aynı Ölçüdeki Hanlar
3. MERKEZİ MEKANLI PLAN TİPİ
3.1. Merkezi Mekanlı Plan Tipinde İnşa Edilen Hanlar
3.2. Eş Odaklı Hanlar

¹⁷⁵ Eravşar, 2011.

¹⁷⁶ Eravşar, 2017: 60-61.

Yeni Tipoloji

Anadolu Selçuklu kervansarayları ile ilgili çalışmaların ilk örneklerinden itibaren izlenebilen bir yönelim olarak Friedrich Sarre'nin avlu ve kapalı kısım üzerinden yaptığı tanımlamalar, diğer araştırmacılar tarafından da benimsenmiştir. Detaylarda farklılıklar olmasına rağmen bütün tipoloji denemelerinde bu eğilimi gözlemlemek mümkündür. Tabi ki Kurt Erdmann'ın çalışması ilk toplu katalog olması nedeniyle, bu alanda en çok ilgi gören ve atıf alan yayındır. Erdmann'ın öncülleri ve ardıllarında biçimsel özellikler bakımından farklı bir denemeye girişen tek araştırmacı, Ayşıl Tükel Yavuz olmuştur.

Boyutları ve verilen hizmetler açısından oldukça büyük yapılar olan kervansarayların, öncelikle iki ana birim olan kapalı bina ve avlu kısımları üzerinden değerlendirilmeleri tutarlı gözükmemektedir. Konu hakkında çalışmalar yapan bütün araştırmacıların ortak yönelimi de bunu desteklemektedir. Üretilcek olan tipolojinin bu temel üzerinde şekillenmesi, yöntemi belirleyen ilk unsuru karşılamaktadır. Bu ilk unsur, genel vaziyet planı olmalıdır.

İlk tartışma konusu olarak, genel plan tasarımına dayanan tipolojiyi reddeden tek araştırmacı olan Ayşıl Tükel Yavuz'un, mekân-işlev temelinde önerdiği tipolojiyi ele almakta fayda vardır. Müellifin konu ile ilgili çalışmaları kronolojik olarak incelendiğinde, erken tarihli çalışmalarında Erdmann'ın sınıflandırmasını kısmen kabul ettiğini görmek mümkündür. Ancak, Erdmann'ın "avlu hanlar" başlığında değerlendirdiği yapılardaki biçimsel uyumsuzluklar, Yavuz'un bu problemi çözmek konusunda yeni bir bakış açısı geliştirmesine yol açmıştır. "Eş odaklı" tanımıyla önerdiği yeni tip, iç çatışmalar barındırsa da yöntemsel açıdan oldukça tutarlıdır. Zaten Yavuz'un yayınından yaklaşık 10 yıl önce Suut Kemal Yetkin de Alara Han'ı tanımlarken benzer bir yöntem izlemiştir. Ancak Yavuz'un geç tarihli çalışmalarında planı referans alan tipolojiyi reddetmesi ve mekân-işlev temelinde ürettiği tipoloji önerisi, Anadolu Selçuklu Kervansaraylarını sınıflandırma noktasında, çok daha bariz bir nedenle kabul edilemez durumdadır. Sanat Tarihi araştırmalarının birincil araştırma konusu biçimdir. İnsan eliyle şekillendirilen sanat ürününün tanımını, tasvirini, sınıflandırmasını, eleştirisini, değerlendirmesini yapan ve böylelikle bilimsel bilgiyi geliştirmeyi amaçlayan bir bilim dalının, sınıflandırma noktasında biçimi görmezden gelmesi tutarlı bir yaklaşım olmaktan uzaktır. Tabi ki -Yavuz'un yaptığı gibi- biçim harici referanslarla üretilcek bir tipoloji çok farklı çıkarımların ve daha da çeşitlenen bir kavramanın önünü açacaktır. Ancak, bu referansların yapı tiplerini belirlemede kullanılması, tasarımın ve mimari karakterin anlaşılmasına hizmet etmemektedir.

Genel plan unsurlarına bağlı sınıflandırmada, avlu ve kapalı birimin varlığı-yokluğunu referans alan yöntemin tutarlılığı tartışılmıştır. Ancak, bu birimlerin kapladığı alanlar,

anıtsallıkları ve süsleme kompozisyonları, iki birimin tasarımı birbirlerinden üstün tutulmadıklarını ortaya koymaktadır. Özellikle kapalı kısmı ve avlusu bulunan hanlarda, kapalı birimlerin inşa tarihlerinin avlulardan daha önceki bir tarihi vermeleri, esas yapının kapalı birim olduğu, avlunun sonradan eklendiği düşüncelerine yol açmıştır. Aysıl Tükel Yavuz'un önerisinde vurgulanan bu durum, sınıflandırmada avlunun varlığına-yokluğuna dayalı bir yöntem izlenemeyeceği şeklinde açıklanmaktadır. Ayrıca Erdmann da avlunun varlığı-yokluğuna dayalı tipolojisinde, -ana başlıkları yetersiz görmüş olacak ki- avlu kısımlarındaki birimlerin çeşitliliği nedeniyle kapalı kısımlar üzerinden alt başlıklar üretmiştir. Yavuz'un önerisi ise avlu kısımlarının, kapalı kısımlar karşısında tasarımsal açıdan daha az değerli olduğu yargısını doğurmaktadır. Avlu ve kapalı kısımdan oluşan hanlarda kapalı kısımların avludan daha önce inşa edilmiş olmaları, birimlerin fonksiyonları çerçevesinde ele alındığında mantıklı görünmektedir. Bu durum bazı örneklerde kitabelerle de kanıtlanmaktadır. Ancak örneklerin tamamında aynı tarih farklılığı izlenememektedir. Ayrıca, tüm örneklerde kapalı kısımlar avludan daha önce inşa edilmiş olsalar dahi planlamada avlunun sonradan düşünüldüğü sonucuna ulaşamaz. Böylelikle tasarımsal açıdan avlunun kapalı kısımdan daha az değerli olduğu algısı kabul edilemez.

Bu sebeplerle avlu ve kapalı kısmın referans alındığı genel plan özelliklerine dayalı bir tipoloji, Anadolu Selçuklu dönemi kervansaraylarını sınıflandırmada ideal yöntem olarak önerilebilir. Günümüze ulaşabilen tüm yapılar incelendiğinde, oldukça yoğun bir şekilde uygulanan ve kervansarayların verdiği hizmetler göz önüne alındığında tüm ihtiyaçlara cevap veren, bunların haricinde tasarım ilkeleri bağlamında son derece bütüncül bir görsel anlatım sunan bir plan tipi dikkat çekmektedir. Dikdörtgen planlı bir bina ve organik bir bağla bu binaya eşlik eden avlu kısmından oluşan bu tasarım, Anadolu Selçuklu kervansaraylarının tasarımsal açıdan olgunluğa ulaşmış ve en fazla örnekle temsil edilen tipidir. Bu tipin klasik olarak adlandırılmasında nicelikleri kadar kronolojik gelişimleri de referans gösterilebilir niteliktedir. Çünkü bu tipin erken örneklerinde kapalı ve açık kısım eşit genişlikte birbirine bağlanırken, daha geç ve gelişmiş örneklerin tamamında avlu daha geniş bir hatla kapalı kısma bağlanmaktadır. Bu nedenle tipolojinin birinci grubunu temsil eden bu tipin isimlendirmesi noktasında "Klasik Plan" ibaresinin kullanılmasında sakınca görülmemelidir. Klasik terimine karşı öne sürülecek "kapalı ve açık planlı hanlar" tanımlaması, avlunun yapının merkezi konumda bulunduğu Kırkgöz, Kargı, Mama Hatun ve Eshab-ı Kehf hanlarının da bu tipte değerlendirilmesinin önünü açacaktır. İleride de açıklanacağı üzere bu yapıların tasarımı klasik planlılardan farklıdır. Tipolojide ikinci grup, yoğunluk bakımından da ikinci sırada bulunan, sadece kapalı binadan ibaret olan tiptir ve bu tipi isimlendirme

noktasında “Kapalı Plan” ibaresi uygun görünmektedir. Üçüncü grubu oluşturan kervansaraylar sayıca oldukça az görünmelerine rağmen yine de tasarım bakımından ortak değerlere sahip yapılardır. Bu grubu temsil eden örnekler, genişçe bir avlu etrafında konumlandırılmış birimlerden oluşmaktadır. Üçüncü grubun isimlendirilmesinde “Avlu Merkezli Plan” uygun görünmektedir.

Anadolu Selçuklu Kervansaraylarının sınıflandırmasında uygulanan bu üçlü yaklaşım, mekânı ve tasarımı anlamakta yeterli gözükmemektedir. Bu sebeple bahsedilen tiplerin alt başlıklarla desteklenmesi gerekmektedir. Kervansaray mimarisinde tipolojik sınıflandırmanın temellendirileceği ikincil referans noktası, kapalı kısımların plan tasarımı olmalıdır. Yukarıda bahsedilen ilk iki grubun plan tasarımları incelendiğinde kapalı hacimler, tasarım bütünlüğünün izlendiği kısımlardır. Bu sebeple tip oluşturma noktasında ayrıca değerlendirilmeleri gerekmektedir. Kervansaray mimarisindeki kapalı kısımlarda beş farklı mekân tasarımı izlenebilmektedir: “Transept”, “Bazilikal”¹⁷⁷, “Merkezi”, “Tek Sahınlı” ve “İki Sahınlı”. Klasik tip içerisinde transept ve bazilikal plan; Kapalı tip içerisinde transept, bazilikal, merkezi, tek sahınlı ve iki sahınlı plan görülebilmektedir. Bu alt başlıklar, Selçuklu Mimarisi’nin, mekân tasarımındaki gücünü ve sürekliliğini ortaya koymaktadır. Böylelikle bu tanımlamalar ilk iki tipin alt başlıkları olarak nitelendirilmelidir.

¹⁷⁷ “bazilikal” teriminin kullanımına dair sorun, camiler bölümünde tartışılmıştır. Aynı gerekçeler kervansaraylar için de geçerlidir.

Tablo 3.28 Anadolu Selçuklu Kervansarayları Klasik Bazilikal Tip Örnekleri

KLASİK BAZİLİKAL TİP	
YAPI ADI	TARİH
İBRAHİM ŞAH HAN	13. yy başı
ELİKESİK HAN*	13. yy başı
ARGIT HAN*	1201-02
ALTUNAPA HAN*	1202
KIZILÖREN HAN (KONYA-BEYŞEHİR)	1205-06
KURUÇEŞME HAN*	1207-10
DOKUZUN DERBENT HAN*	1210
ERENKAYA YIKIK HAN	1205-11
HEKİM HAN (MALATYA)	1218
PINARBAŞI HAN	1220 civarı
SARI HAN (KAYSERİ-MALATYA)*	1220
TOL HAN (SEYDİŞEHİR-ALANYA)	1220-37
KADIN HAN (KONYA)	1223
MÜBARİZEDDİN ERTOKUŞ HAN*	1223
NİKSAR YAKININDA HAN*	1224-25
HACI HAFIZ HAN	1225-35
ÇARDAK HAN (DENİZLİ)	1230
KAMEREDDİN HAN*	1237
TAHTOBA HAN	1238-46
PAŞA HAN	1238-46
ÇEKEREKSU HAN	1239-40
NURHAK ZİLLİ HAN*	13. yy 2. çeyrek
MİSLEROVASI HAN*	13. yy ilk yarısı
KAMEREDDİN HAN (ULUKIŞLA)	13. yy ilk yarısı
ÇİNGENE HAN (MALATYA)	13. yy ilk yarısı
HACILAR HAN	13. yy ilk yarısı
ÇAKALLI HAN (SAMSUN)	13. yy ilk yarısı
ÇANKIRI HOCA HASAN KÖYÜ	13. yy ortası
AK HAN (DENİZLİ)	1253-54
DURAK HAN	1266
KESİKKÖPRÜ HAN	1268
BURMA HAN (DİVRİĞİ-KEMAH)	13. yy
BAŞAKPINAR İSPİLE HAN	13. yy
(*) Avlu ve salon eş genişlikte	

Tablo 3.29 Anadolu Selçuklu Kervansarayları Klasik Transept Tip Örnekleri

KLASİK TRANSEPT TİP	
YAPI ADI	TARİH
DOĞALA HAN*	13. yy başı
AKBAŞ HAN*	1200 sonrası
DOLAY HAN (ÜRGÜP-EREĞLİ)	1210-20
ALAY HAN (AKSARAY-NEVŞEHİR)	13. yy 1. çeyreği
OBRUK HAN (KONYA-AKSARAY)	13. yy 1. çeyreği
AKSARAY SULTAN HAN	1229
TUZHİSAR SULTAN HAN	1230-34
AĞZIKARA HAN	1231-açık 1239/40
KARATAY HAN (KAYSERİ)	1236-açık 1240
ZAZADİN HAN	1236- açık 1237
HOROZLU HAN	1237-42
EĞİRDİR HAN	1237-38
SUSUZ HAN (BURDUR)	1237-46
SARI HAN (AVANOS-KAYSERİ)	1237-46_49
MAHPERİ HATUN HAN (TOKAT, PAZAR)	1237-38
İNCİR HAN	1238-39
SIRAÇAKIL HAN	1238-40
ÇİNÇİNLİ (CİMCİMLİ) SULTAN HAN	1239-40 sonrası
İSHAKLI HAN	1249
CIRGALAN HAN	13. yy ilk yarısı
EBU'L MÜCAHİT YUSUF HAN (AFYON, ÇAY)	1278-79

Tablo 3.30 Anadolu Selçuklu Kervansarayları Klasik Tip, Kapalı Kısımın Planı Tespit Edilemeyenler

KLASİK TİP	
YAPI ADI	TARİH
ÇAVLI (ÇOĞUL) HAN	13. yy 2. çeyrek
İBİPSE HAN	1237-47
YENİCE ÇİFTLİĞİ HAN	?
HANYERİ ÖRENİ HAN	?

Tablo 3.31 Anadolu Selçuklu Kervansarayları Kapalı Bazilikal Tip Örnekleri

KAPALI BAZİLİKAL TİP	
YAPI ADI	TARİH
BOR YAKININDA HAN	13. yy başı
EĞRET HAN	13. yy başı
ZALMANDA HAN	13. yy başı
ATABEY HAN	13. yy başı
TATVAN HAN	13. yy başı
DEVE HAN (ESKİŞEHİR, SEYİTGAZİ)	1210
ÇİFTLİK HAN	1238-40
EZİNEPAZAR HAN	1238-40
KURTTEPE HAN	13. yy 2. çeyrek
SEVDİLLİ HAN	13. yy 2. çeyrek
NURHAK HANI	13. yy 2. çeyrek
NURHAK ÇEVİRME HANI	13. yy 2. çeyrek
DİPLİ DUMLUCA HANI	13. yy 2. çeyrek
EYNİF TOL HANI	13. yy ilk yarısı
PAMUK HAN	1252 sonrası
IĞDIR ŞERAFEDDİN EJDER HAN	13. yy sonu
MAKIT (DENİZLİ) HAN	13. yy sonu
KALULAR HAN	13. yy
KURU HAN	13. yy

Tablo 3.32 Anadolu Selçuklu Kervansarayları Kapalı Transept Tip Örnekleri

KAPALI TRANSEPT TİP	
YAPI ADI	TARİH
ÖRESUN HAN	1235-42
KAYSERİ'DE HAN	1247-48
ZIVARIK HAN	?
KURUÇAY KISIĞINDAKİ HAN	?

Tablo 3.33 Anadolu Selçuklu Kervansarayları Kapalı Merkezi Tip Örnekleri

KAPALI MERKEZİ TİP	
YAPI ADI	TARİH
MİRÇİNĞE HAN	1230 civarı
ALARA HAN	1231-32
SEVSEREK HAN	13. yy ilk yarısı
YER HAN	13. yy ilk yarısı

Tablo 3.34 Anadolu Selçuklu Kervansarayları Kapalı Tek Sahınlı Tip Örnekleri

KAPALI TEK SAHINLI TİP	
YAPI ADI	TARİH
DEREBUCAK TOL HAN	13. yy başı
ŞARAPSA HAN	1237-38
KURU HAN 1	13. yy 2. çeyrek
KUBATLI HAN	13. yy 2. çeyrek
ORTAPAYAM HAN	13. yy ilk yarısı

Tablo 3.35 Anadolu Selçuklu Kervansarayları Kapalı İki Sahınlı Tip Örnekleri

KAPALI İKİ SAHINLI TİP	
YAPI ADI	TARİH
MELLEÇ HAN	13. yy 1. çeyrek
KOZAK HAN	14. yy başı
SERAVUL HAN	14. yy başı
KIZILÖREN KÜÇÜK HAN	?

Tablo 3.36 Anadolu Selçuklu Kervansarayları Avlu Merkezli Tip Örnekleri

AVLU MERKEZLİ TİP	
YAPI ADI	TARİH
ESHAB-I KEHF HAN	1210-25
EVDİR HAN	1215-19
ÇARMELİK HAN	1230 civarı
KARGI HAN	1236-46
KIRKGÖZ HAN	1236-46
MAMA HATUN KERVANSARAYI	13. yy sonu

Tablo 3.37 Murat Kalafat Kervansaray Tipolojisi

1. KLASİK PLAN
1.1. BAZİLİKAL
1.2. TRANSEPT
2. KAPALI PLAN
2.1. BAZİLİKAL
2.2. TRANSEPT
2.3. MERKEZİ
2.4. TEK SAHINLI
2.5. İKİ SAHINLI
3. AVLU MERKEZLİ PLAN

Tablo 3.38 Anadolu Selçuklu Kervansarayları Tiplere Göre Ayrılmış Planları

1. KLASİK											
Bazilikal											
Transept											
2. KAPALI											
Bazilikal											
Transept											
Merkezi											
İki Sahınlı											
Tek Sahınlı											
3. AVLU MERKEZLİ											

3.3. Anadolu Selçuklu Hamam Tipolojisi

Türk hamamları ile ilgili en erken tarihli çalışmalar 1850’li yıllardan itibaren özellikle İngiltere, İrlanda ve Fransa’da yapılmıştır¹⁷⁸. Bu çalışmaların çoğunluğu hamamların sağlık üzerindeki etkilerini ortaya koymakla birlikte mimari özellikleri hakkında da bilgiler içermektedir. Bu yıllarda konunun yoğun bir şekilde işlenmesinin özel sebebi ise özellikle İrlanda, İngiltere ve Fransa’nın büyük şehirlerinde yoğunlaşan girişimcilerin hamam konusunda bir kamuoyu yaratma çabasına; ayrıca Avrupalı seyyahların Türk hamamı hakkında anlatılarına ve Oryantalist ressamların Türk Hamamı konulu resimlerine bağlanabilir¹⁷⁹.

Bu çalışmalardan başka çeşitli seyyahlar eserlerinde bazı hamamları tanıtmışlardır. Bunlar kısa tanımlamalar olmakla birlikte bazı örneklerde plan ve cephe çizimlerine de rastlanmaktadır¹⁸⁰.

Türk Hamamlarını mimari çerçevede ele alarak araştıran ilk kapsamlı çalışma Heinrich Glück tarafından yapılmıştır. Müellif Osmanlı dönemi hamamlarını beş tipte değerlendirmektedir. Bunlardan birincisi “Dört eyvanlı kubbeli sıcaklık” (Beyazıt Hamamı), ikincisi “Sütunlu dört eyvanlı kubbeli sıcaklık” (eyvan duvarları yok edilerek sütunlarla destek sağlanır. Süleymaniye Hamamı), üçüncüsü “Sekiz sütunlu haçla ve eksedrarlarla genişletilmiş kare sıcaklık” (dört eyvanlı sıcaklık tipinin tüm duvarları kaldırılarak, eyvanlar duvarların gerisine çekilir. Cağaloğlu Hamamı), dördüncüsü “Üç eyvanlı kubbeli sıcaklık” (İstanbul Çukurçeşme), beşincisi “Eyvanlarla genişletilmiş çokgen sıcaklık” (Küçük Ayasofya Hamamı) şeklindedir¹⁸¹. Başka bir çalışmasında Glück, Türk hamamlarının diğer medeniyetlerdeki örneklerle nazaran homojen bir tip sunduğunu belirtmektedir. Bu tip için ise medreselerin plan şemasına benzerliğini öne sürerek “dört bölme çerçeveli kubbeli salon şekli/medrese tipi” tanımını kullanır¹⁸². Glück’ün sınıflandırmasındaki tiplerden ilk üçü aynı plan tipini yansıtmaktadır. Ayrı tipler olarak değerlendirilse dahi ikinci ve üçüncü tip birer örnek ile temsil edilmektedir. Ayrıca Osmanlı dönemi hamamlarının sayısı göz önüne alındığında tek örnek ile bir tip oluşturulamayacağı da açıktır. Dördüncü tip yine birinci tipin

¹⁷⁸ Türk Hamamları ile ilgili en erken tarihli çalışmalar için bkz. Urquhart, 1850: 18-88, Brereton, 1858. Diogene, 1858. Potter, 1859. Cummins, 1860. Photophilus 1860. Wells, 1860. Haughton, 1861. Anonim, 1861. Wilson, 1861. Balbirnie, 1864. Fife, 1865. Seeligmann, 1869. Depraz, 1869. Lippert, 1869. Miller, 1870. Balbirnie, 1871. Milton, 1873. Adams, 1881. Allsop, 1890. Jennings, 1912. Cosgrove, 1913.

¹⁷⁹ Victoria döneminde yaşanan Türk hamamı modası için bkz. Kandela, 2000: 70-74. Breathnach, 2004: 159-175. Avcıoğlu, 2012: 327-367.

¹⁸⁰ En erken tarihli yayın olarak Erlach, Budin’deki bir kaplıcanın plan ve cephe çizimlerini yayınlamıştır: Erlach, 1725: 124. Saladin ise Bursa Yeni Kaplıca’yı tanıtmaktadır: Saladin, 1907: 498-502.

¹⁸¹ Glück, 1921: 48-50.

¹⁸² Glück, 1927: 132-133.

eksiltilmiş versiyonu olarak değerlendirilmelidir. Tabi ki bu çalışma hamam tipolojisi bağlamında ilk örnektir. Bu sebeple iptidai bir değerlendirme sunması normal karşılanabilir.

Türk hamamlarını mimarlık ve sanat tarihi açısından inceleyen erken tarihli eserlerden biri de Karl Klinghardt'ın “Turkische Bader” adlı kitabıdır. Klinghardt, Türk hamamlarını “Eşdeğer mekânlar”, “Vurgulanmış sıcaklık (enine sıcaklıklı çift halvetli tip)”, “Merkezî sıcaklık (kare sıcaklık etrafında halvet hücreleri)”, “Vurgulanmış merkezî mekân” (dört eyvanlı tip ve yıldızvari tip), “Merkezi havuzlu mekân (Bizans orijinli)” şeklinde sınıflandırmaktadır. Yazarın buradaki tutumu zaman sınırlaması yapmadan ama çoğunlukla 16. yüzyıl örneklerinden hareketle Anadolu Türk Hamamları'nı sınıflandırmaya çalıştığı bir tipoloji denemesidir¹⁸³.

Diğer bir erken tarihli çalışma Kemal Ahmet Aru'ya aittir. Bu çalışmanın genel yapısı ve kullanılan ifadelerle bakıldığında Klinghardt'ın eserinin Türkçe çevirisi niteliğinde olduğu gözlemlenebilmektedir. Aru, kaynak belirtmemekle birlikte, bazı mimarların Türk hamamlarını gruplara ayırdığını aktarmaktadır. Buna göre; birinci grupta “en küçük hamamlar” bulunmaktadır. İkinci grupta “etkili bir alanı bulunan hamamlar”, üçüncü grupta “etrafına halvetler sıralanmış merkezi sıcaklıklı hamamlar”, dördüncü grupta “sıcaklığı daha etkili hamamlar”, beşinci grupta “sıcaklığın ortasında bir havuzu bulunanlar”, şeklinde diğer gruplar sıralanmaktadır¹⁸⁴.

Türk hamamları hakkında Sanat Tarihi araştırmacıları tarafından büyük çoğunlukla kabul edilen tipoloji, Semavi Eyice tarafından yapılmıştır. Eyice, tipoloji denemesini tamamen Osmanlı dönemi hamamlarının sıcaklık kısımlarının planlarını dikkate alarak yapmıştır. Bu tipoloji denemesinde hamamlar; “1. Haçvari dört eyvanlı köşe hücreli tip”, “2. Yıldızvari sıcaklıklı tip”, “3. Kare bir sıcaklık etrafında sıralanan halvet hücreli tip”, “4. Çok kubbeli sıcaklıklı tip”, “5. Ortası kubbeli, enine sıcaklıklı ve çifte halvetli tip”, “6. Soğukluk, sıcaklık ve halvet eş odalar halinde olan tip” şeklinde altı başlıkta sınıflandırılmıştır¹⁸⁵. Eyice'nin sınıflandırması Osmanlı dönemi hamamları için olsa da verdiği örnekler incelendiğinde tipolojide birtakım sorunlarla karşılaşmaktadır.

Eyice'nin tipolojisindeki birinci, ikinci ve beşinci tipin, tasarım şemalarındaki benzerlikler ve sayısal yoğunlukları bakımından yeterlilikleri kabul edilmelidir. Bu üç grupta verilen örnekler, Osmanlı döneminde inşa edilmiş hamamlar dikkate alındığında Türk hamam mimarisinin ana karakterini ortaya koyar niteliktedir. Birinci tip, Orta Asya'daki ilk örneklerden itibaren tüm yapı gruplarında Türk Mimarisinin genel karakterini ortaya koyan

¹⁸³ Klinghardt, 1927: 23-70.

¹⁸⁴ Aru, 1949: 52.

¹⁸⁵ Eyice, 1960: 108-115.

dört eyvanlı plan şemasının hamam mimarisindeki uyarlamasını temsil etmektedir. Bu sebeple Türk Hamam Mimarisi'nin ana tasarım şeması olarak nitelendirilmelidir. Bu tip, hamam mimarisinde en erken tarihli örneklerden itibaren 19. yüzyıla kadar en yaygın uygulanan plan tipi olmuştur. İkinci tip ise Türklerin Anadolu'ya girişinden sonra mimari bakımdan geliştirilebilir örnekleri kabul etmesinin ve ihtiyaçları doğrultusunda uyarlamasının sonucunda ortaya çıkmış bir tasarımı temsil etmektedir. Antik Roma'nın çok programlı gymnasiumlarından hareketle değiştirilen ve geliştirilen bir plan tipi olarak, Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde oldukça yoğun uygulama imkânını bulan plan olmuştur. Bu sebeple Türk Hamam Mimarisi'nin ikincil tipi olarak adlandırılması doğru olacaktır. Tipolojide beşinci tipte sınıflandırılan yapılar hem tasarım bütünlüğü hem de nicelik açısından tip olarak kabul edilebilir niteliktedir.

Eyice'nin önerisindeki üçüncü tipi oluşturan yapılar incelendiğinde tasarım farklılıkları göze çarpmaktadır. Bu başlıkta sıralanan yapıların tek ortak noktası, sıcaklığa hâkim durumda bir kubbeli mekâna sahip olmalarıdır. Bunun dışında neredeyse hiçbir ortak tasarım anlayışı izlenmemektedir.

Dördüncü tipte sadece iki tane yapı konumlandırılmıştır. Anadolu'da Türk Mimarisinin tüm örnekleri arasında yoğunluk bakımından en büyük gruplardan birini oluşturan yapı tipi hamamlardır. Bu yoğunluk karşısında Eyice'nin iki adet örnekle tip oluşturmaları bilimsel olarak kabul edilemez niteliktedir. Bu yöntem kullanılarak Osmanlı hamamlarının tüm örneklerinin dâhil edildiği bir tipoloji yapılacak olursa altı değil sayısız başlık açmak gerekecektir.

Altıncı tipte sınıflandırılan yapılar incelendiğinde önemli tasarım farklılıkları bulunmaktadır. Üstelik, bir örnek hariç diğer yapılar başlıkta tanımlanan nitelikleri karşılamamaktadır. Yine bu grupta değerlendirilen yapıların sayısı tip oluşturmak için yetersiz kalmaktadır.

Tablo 3.40 Eyice'nin Hamam Tipolojisindeki Sorunlu Başlıklarda Yer Alan Örneklerin Planları

3. KARE BİR SICAKLIK ETRAFINDA SIRALANAN HALVET HÜCRELİ TİP					
4. ÇOK KUBBELİ SICAKLIKLI TİP					
6. SOĞUKLUK, SICAKLIK VE HALVET EŞ ODALAR HALİNDE OLAN TİP					

Bu bilgiler ışığında, Eyice'nin Osmanlı dönemi hamamlarını sınıflandırdığı tipolojisinde; “Haçvari dört eyvanlı köşe hücreli tip”, “Yıldızvari sıcaklıklı tip” ve “Enine sıcaklıklı çifte halvethücreli tip” olmak üzere üç tip kabul edilebilir görünmektedir. Tabi ki Osmanlı döneminde inşa edilmiş hamamların sayısı, Eyice'nin tipolojide ele aldığı örneklerden çok daha fazladır. Osmanlı hamamlarının tipolojisini tam anlamıyla oluşturabilmek için bütün örneklerin ele alınarak değerlendirilmesi, bu bakımdan önemli görünmektedir.

Türk hamam mimarisi bağlamında, çeşitli kent monografilerinde Eyice'nin tipolojisinin temel alındığı izlenebilmektedir¹⁸⁶. Bu durum Eyice dışında ciddi bir tipoloji yapılmamış olmasına bağlanabilir. Bu çalışmalarda tarih sınırlaması olmamakla birlikte, kent monografileri olmaları nedeniyle, tipoloji bağlamında değerlendirme sunmamaktadırlar.

Hamam tipolojisi üzerine çalışmaları bulunan -A. Saim Ülgen ve E. Kanetaki gibi- diğer araştırmacılar ise Eyice'nin yöntemini benimseyerek yorumlamışlardır. A. Saim Ülgen Türk hamamlarının plan ve kütle bakımından “anıtsal kütleli ve simetrik planlı”, “gelişmemiş veya simetrik olmayanlar” şeklinde iki gruba ayrılabilceğini belirtmektedir. Yazar, sadece Klasik Dönem Osmanlı hamamlarının sıcaklık kısımlarının tasarımına bakarak bir tipoloji denemesi önermektedir: “kare”, “dikdörtgen”, “T şekli”, “yonca yaprağı ya da yıldızvari”, “çapraz şekli”, “çokgen, dairesel”. Ayrıca halvethücre sayılarına göre; “tek”, “çift”, “dört” ya da

¹⁸⁶ Çal, 1988: 103-123. Denктаş, 1999: 217-241. Denктаş, 2000: 274-283. Özbek, 2004: 191-228. Eravşar, 2004: 127-131. Topçu, 2013.

“çok” halvetli şeklinde bir gruplandırma yapılabileceğini öne sürmektedir¹⁸⁷. Ülgen’in sınıflandırmasında tasarımın geometrik kodları referans alınmakla birlikte, Osmanlı dönemi hamamlarını sınıflandırmaktadır. Geometrik kodların, plan tasarımını ve mekânı anlamakta yeterli olmaması da tipolojinin amacını karşılamamasına neden olmaktadır. Ayrıca hamamlarla ilgili literatür incelendiğinde, Ülgen’in tipolojisinin Sanat ve Mimarlık Tarihi çevrelerinde kabul gördüğünü söylemek güçtür.

Yunanistan’daki Osmanlı hamamlarını inceleyen Kanetaki, monografik bir çalışma yapmış olmakla birlikte tipoloji araştırmalarına da girmiştir. Yunanistan’daki Osmanlı hamamlarını, Klinghardt, Glück ve Eyice’nin tipolojilerini göz önünde bulundurarak sınıflandırmıştır. Buna göre “haçvari dört eyvanlı köşe hücreli tip”, “T planlı tip”, “ortası kubbeli enine sıcaklıklı çifte halvetli tip”, “kare bir sıcaklık etrafında sıralanan halvet hücreli tip” ve “yıldızvari sıcaklıklı tip” olmak üzere beş adet başlık önermektedir¹⁸⁸. Burada sıralanan başlıkların biri hariç Eyice’nin tipolojisi tekrarlanmaktadır. Eyice tipolojisinin dışında kalan ve “T planlı” olarak adlandırılan tip ise “haçvari dört eyvanlı köşe hücreli” tipin eksiltilmiş versiyonudur.

Buraya kadar incelenen kaynaklar çoğunlukla Osmanlı dönemi hamamlarını konu edinmektedir. Anadolu’da Selçuklu döneminde inşa edilmiş olan hamamlar hakkında en kapsamlı çalışma -hatta bütüncül olarak inceleyen tek çalışma- Yılmaz Önge tarafından yapılmıştır. Önge, 12-13. yüzyıllarda inşa edilmiş Türk hamamlarını öncelikle kullanılan suyun niteliğine göre; doğal sıcak su ile çalışan kaplıcalar ve yapay ısıtılan su ile çalışan hamamlar olarak ikiye ayırmaktadır. Konumları itibarıyla köşk, saray, han, tekke hamamları gibi az sayıda kişinin kullanımına hizmet eden küçük ölçekli hamamların “özel hamamlar” başlığıyla ayrı bir grupta değerlendirilmesi gerektiğini öne sürmektedir. Önge’ye göre “halk hamamları” ya da “genel hamamlar” olarak adlandırılacak diğer bir grup ise tek ya da çifte hamamlar olarak alt başlıklara ayrılabilir¹⁸⁹.

Böylelikle, hamamları öncelikle suyun niteliğine göre “doğal sıcak su ile çalışanlar” ve “ısıtılmış su ile çalışanlar” şeklinde; sonrasında hizmet verilen gruba göre “genel” ve “özel” olmak üzere gruplandırıp, genel hamamları da “tek” ve “çift” şeklinde alt başlıklara ayırmaktadır.

Eserde sıcaklık kısmının genel özelliklerinin aktarıldığı bölümde, “kubbeyle örtülü merkezi mekân etrafında aksiyal konumlandırılmış eyvan ve halvet hücrelerinden oluşan plan tipi” vurgulanmaktadır. Bu tipin haricindeki uygulamalar, sonraki yüzyıllarda tekrarlanmaları

¹⁸⁷ Ülgen, 1987: 177-178.

¹⁸⁸ Kanetaki, 2004: 81-110.

¹⁸⁹ Önge, 1995: 10-11.

itibariyle ayrı tipler olarak sıralanmaktadır. İkinci tip olarak, “aynı merkezi mekânda, radyal konumlandırılmış nişlerle oluşturulan tip” verilmektedir. Üçüncü tip olarak tek örneği Kayseri Sultan Hamamı’nda görülen, “tek eyvanla genişletilmiş merkezi mekân etrafında sıralanan halvetlerden oluşan plan tipi” önerilmektedir. Dördüncü tipe örnek oluşturan tek yapı olan Tokat Pervane Hamamı’nın kadınlar kısmının planı, “iki yandan simetrik birer eyvanla genişletilmiş merkezi kubbeli mekân” kompozisyonuna sahiptir¹⁹⁰.

Önge, 12-13. yüzyıllarda inşa edilen hamamların plan tiplerinin sonraki dönemlerde tekrarlanması nedeniyle bu örneklerin Türk hamamlarının tasnifinde değerlendirilmesini önermektedir¹⁹¹. Burada yazar, Anadolu Selçuklu hamamları bağlamında bir tipolojiden ziyade Türk hamam mimarisinin genel tipolojisine dâhil edilebilecek tipleri tanımlama yoluna gitmektedir. Yazarın tüm çalışmaları incelendiğinde, Eyice’nin tipolojisini benimsediği sonucuna varılabilir. Ancak, Mimar Sinan’ın inşa ettiği hamamları konu edinen çalışmasında sıcaklık kısmını aktarırken, “aksiyal eyvanlı köşe halvetli merkezi sıcaklık” ve “kubbeli mekân etrafında radyal sıralanan eyvan ve halvet hücreli sıcaklık” tiplerini özellikle vurgulayıp daha sonra Eyice’nin tipolojisini vermektedir¹⁹². Buradan anlaşılan odur ki Önge, vurguladığı iki tipi Türk hamamlarının plan tasarımında esas kabul etmekte, diğer uygulamaları üstü kapalı da olsa münferit olarak değerlendirmektedir.

“Kubbeyle örtülü merkezi mekân etrafında aksiyal konumlandırılmış eyvan ve halvet hücrelerinden oluşan plan tipi” ve “aynı merkezi mekânda, radyal konumlandırılmış nişlerle oluşturulan tip” dışında kalan uygulamalar Anadolu Selçuklu örnekleri için tip oluşturmak konusunda problemlili görülebilir. Çünkü sınıflandırmanın amacı belirli bir grubu, ortak özelliklerine göre bir başlık altında toplayarak, kavramsal düşünmenin yolunu açmaktır. Bu nedenle önerilen tipler içerisinde tek örnekten ibaret olanların ayrı tipler olarak değerlendirilmesi tipoloji yöntemleri bakımından sakıncalı görünmektedir. Ancak Önge’nin tek örneğini sunduğu “iki yandan simetrik birer eyvanla genişletilmiş merkezi kubbeli mekân” tipinde değerlendirilen üç adet daha yapı tespit edilmiştir. Böylelikle tutarlı bir başlık olduğu kabul edilebilir. Diğer bir tek örnek barındıran “tek eyvanla genişletilmiş merkezi mekân etrafında sıralanan halvetlerden oluşan plan tipi” sonraki dönemlerde tekrarlanacak tasarımların ilk örneği olarak değerlendirilmiş ve ayrı bir tip olarak sınıflandırılmıştır. Ancak detaylı bir araştırma sonucunda Osmanlı döneminde Kayseri Sultan Hamamı’nın plan tipinde değerlendirilebilecek tek örnek (Eminönü Haseki Hamamı) tespit edilmiştir. Dolayısıyla Önge’nin arketip olarak önerdiği bu tipi kabul etmek mümkün görünmemektedir.

¹⁹⁰ Önge, 1995: 25-26.

¹⁹¹ Önge, 1995: 26.

¹⁹² Önge, 1988: 409-410.

Burada karşıt argümanlar öne sürülebilir. Anadolu Selçuklu dönemine tarihlenen hamamların sayısı göz önüne alındığında tek örnekten oluşan bu tip, tasarım farklılığını ortaya koymaktadır. Ayrıca, Anadolu’da mimari ve sanatsal uygulamalar bağlamında Selçuklu geleneğinin devam ettiği pek çok örnek bulunmaktadır. Siyasi düzenin farklılık göstermesi ya da hâkimiyet sahalarının zaman içerisinde değişmesi, kültürel ve sanatsal geleneğin kökten değişimi anlamına gelmemektedir. Anadolu Selçuklu Devleti siyasi olarak devam etmese dahi Anadolu halen bir Türk yurtdur. Bu sebeple, Selçuklu sonrası mimari uygulamalarda tekrarları izlenebilen tiplerin, arketip olarak değerlendirilmesi gerekmektedir. Ancak sonuç olarak bahsedilen tip, sonraki dönemlerde tekrarlanmadığından dolayı arketip olarak da değerlendirilmesi mümkün değildir.

Buradaki esas problem, Anadolu Selçuklu döneminde inşa edilmiş hamamların, diğer yapı türleriyle karşılaştırıldığında, nicelik bakımından oldukça az örnekle günümüze ulaşmış olmalarından kaynaklanmaktadır. Örneğin toplamda 100 adet yapı içerisinde 5 adet örnekle tip oluşturulabilirken %5 oranı tutarlı görünmektedir. Çünkü belirli bir sıklık frekansına ulaşılmaktadır. Ancak 24 yapı içerisinde yaklaşık aynı oranı veren bir adet örnekle tip oluşturulamamaktadır. Ayrıca tipoloji çalışmalarının temel prensiplerinden “tasnif edilemeyenlerin dışlanması” ilkesi ikinci öneriyi bertaraf etmektedir. Böylelikle, ilk öneride sunulan ve tek örneği bulunan plan tiplerini arketip olarak değerlendirmek, tipoloji kriterlerini esnetmeyecek bir yola gidilmesini sağlayacaktır.

Yeni Tipoloji

Hamam tipolojisi üzerine, araştırmacıların genel eğilimleri incelendiğinde, hizmet alıcıları üzerinden, sıcaklık kısmının plan tasarımından ve tek ya da çifte hamam olarak inşa edilmelerinden hareketle sınıflandırma yaptıkları izlenebilmektedir. Burada, üzerinde düşünülmesi gereken birkaç soru ortaya çıkmaktadır: Tipoloji, yapıyı oluşturan birimlerin plan tasarımlarına göre yapılabilir mi? (Kare soyunmalık, dikdörtgen soğukluk, kare sıcaklık, dikdörtgen külhan, dikdörtgen su deposu...). Mekanların sıralanışına göre yapılabilir mi? (Aynı aks üzerinde art arda sıralanan mekanlar, dikdörtgen ada içerisinde konumlandırılmış mekanlar...). Bu soruların ışığında yeni bir tipoloji oluşturmaya çalışmak, bir kaos ortamı yaratmaktan öteye gitmemektedir. Kavramsal düşünmeyi ortadan kaldıracak kadar başlık üretmekle birlikte, mimari gelişimin izlenebilmesine de bir katkı yapmamaktadır.

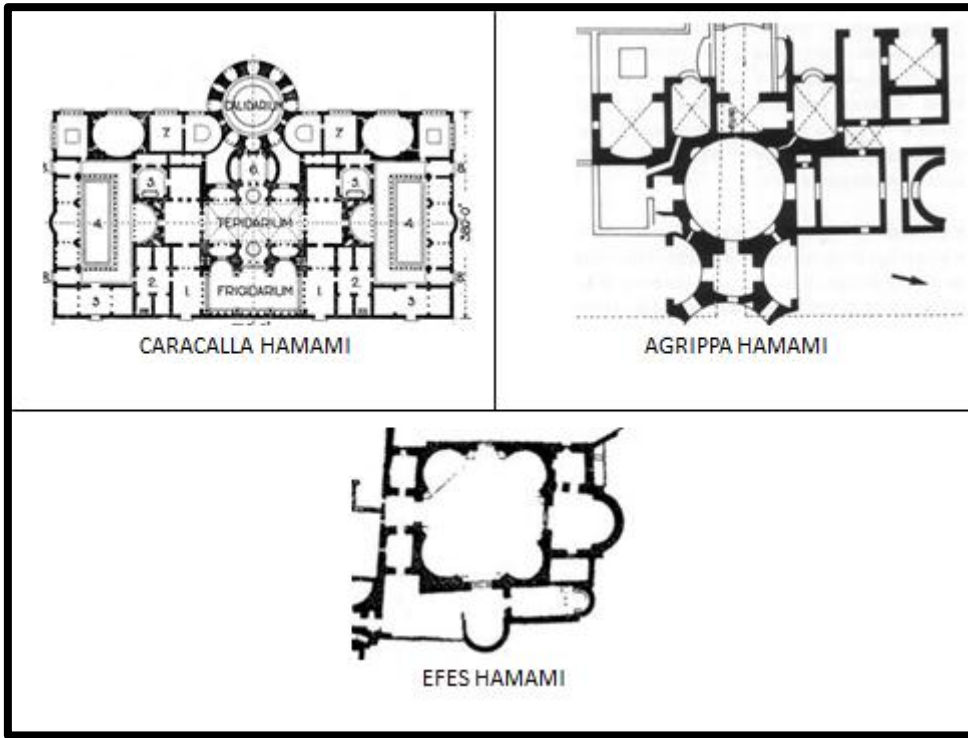
Anadolu Selçuklu dönemine tarihlenen hamamların tipolojisi noktasında Sanat ve Mimarlık Tarihi araştırmacılarının uzlaştığı referans tutarlı gözükmemektedir. Bu referans, Glück’ten itibaren tüm araştırmacıların önerdiği, sıcaklık kısmının plan tasarımıdır.

Sınıflandırmanın bu birim üzerinden yapılmasının ana sebebi, tasarım farklılığının ve mimari gelişimin, sıcaklık kısmında net bir şekilde izlenebilmesidir. Soyunmalık, aralık ve soğukluk kısımlarında görülen eksiltmeli yaklaşımın bu bölümde uygulanamaz oluşu, yani bir hamamın olmazsa olmaz birimini teşkil etmesi, sıcaklık kısımlarının daha özenli bir mimari yaklaşımı yansıtmaya yol açmaktadır. Bunların yanı sıra hamam mimarisinde en son inşa edilen bölüm olan soyunmalık kısımlarında bir plan birliği izlenememektedir. Üstelik bu kısımlar zaman içerisinde çok fazla değişikliğe maruz kalmışlardır. Soğukluk kısımları da tipoloji için sağlam ipuçları vermemektedir. Bu sebeplerle tipolojinin, sıcaklık kısmının tasarımına bakılarak yapılması doğru olacaktır.

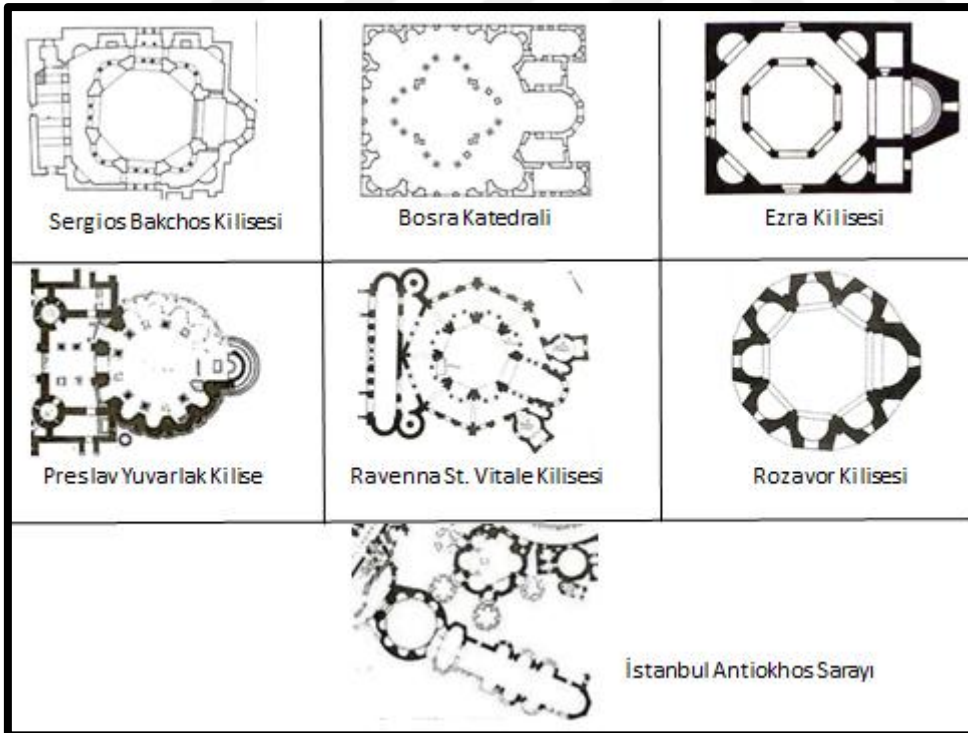
Anadolu Selçuklu döneminden günümüze gelebilen 26 adet hamam tespit edilmiştir. Bu yapılar içerisinde üç tanesi (Kayseri Tekgöz, Ilgın Sahip Ata, Kütahya Yoncalı) kaplıca, iki tanesi (Tuzhisar Sultan Han, Kayseri Karatay Han) başka bir yapının bünyesinde bulunmaları sebebiyle tasnif dışı bırakılmıştır. Kaplıcaların tasnif dışı bırakılmasının sebebi, bu yapıların kullanım amaçları ışığında açıklanabilir. Çünkü kaplıcalarda uygulanan havuz kısmı, standart hamam gereksinimlerinin dışında kalmaktadır. Böylelikle hamam mimarisinin sıcaklık kısmının tasarımını oluşturan merkez ve halvet birimleri göz ardı edilmiştir. Tasarım farklılığının sebebi de tam olarak budur. Bu sebeple de kaplıcaların, hamam mimarisi içerisinde değerlendirilmesi doğru olmayacaktır. Tasnif dışı bırakılan diğer iki örnek, kervansarayların bünyesinde inşa edilmişlerdir. Bu örnekler tabi ki hamam fonksiyonunda tasarlanmışlardır. Ancak, bağlı bulundukları yapıların zorunlu sınırları bu örneklerin tasarımına direkt etki etmiştir. Böylelikle oldukça eksiltmeli bir yaklaşımla inşa edilmişlerdir. Bu sebeple tasnif dışı bırakılmışlardır.

Geri kalan 21 adet yapı içerisinde üç tanesi çifte hamam olarak inşa edilmişlerdir. Böylelikle elde edilen 24 adet örnek değerlendirmeye alınmıştır. Bunlardan 12 tanesi “Dört Eyvanlı Köşe Halvet Hücreli” başlığında (Tip 1) sınıflandırılmıştır. Bu tasarımın hem Türk mimarisinin esas plan tipi olması hem nicelik bakımından çoğunluğu arz etmesi, Anadolu Selçuklu dönemi hamamlarının birinci tipi olarak önerilmesini tutarlı kılmaktadır. İki adet örnek “Yıldızvari Tip” başlığında (Tip 2) sınıflandırılmıştır. Bu başlık altında bulunan sadece iki adet yapı olması, nicelik bakımından bir yetersizlik olarak algılanabilir. Ancak bu plan tipi İslam-Roma-Bizans hamamlarının plan şemasına uyarak, bir mimari geleneğin devamını ortaya koymaktadır.

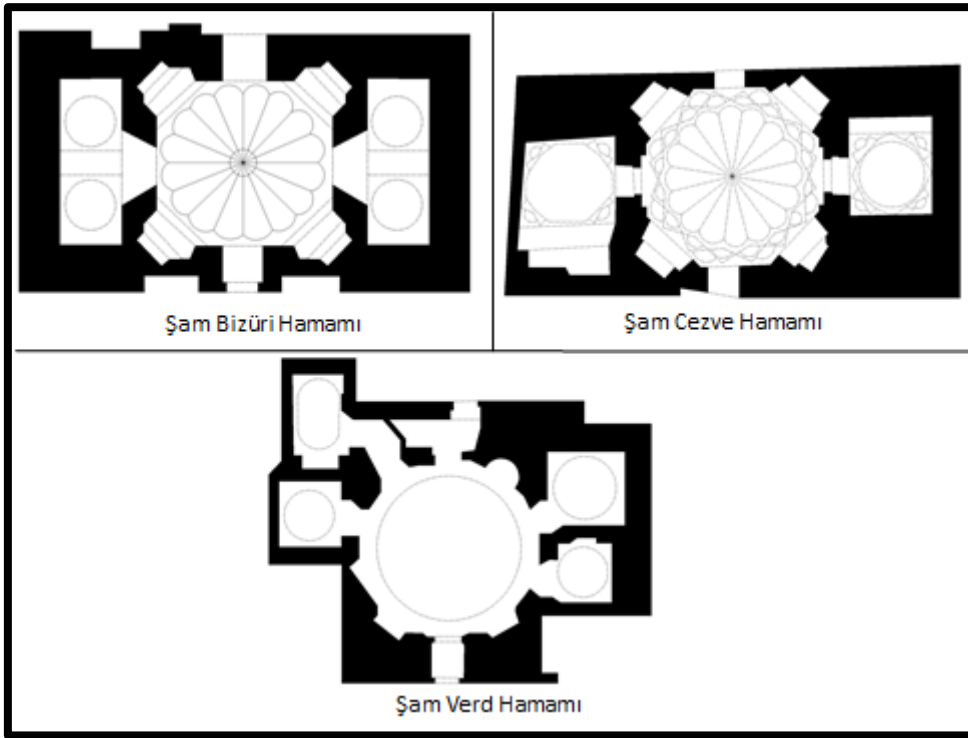
Tablo 3.41 Yıldızvari Tip Hamamların Roma-Bizans Öncüllerinin Planları

Tablo 3.42 Yıldızvari Tip Hamamlar İçin Bizans Dönemi Kilise-Saray Örneklerinin Planları

Tablo 3.43 Yıldızvari Tip Hamamların İslam Coğrafyası Örneklerinin Planları

Bununla birlikte Selçuklu sonrasında da bu plan tipi çeşitli varyasyonlarla uygulanmış ve Osmanlı döneminde en çok uygulanan plan tasarımlarından biri olmuştur. Kısacası bu plan tipi hem bir geleneğin devamı, hem de kendinden sonra gelen güçlü bir grubun öncüsü konumundadır. Ayrıca anıtsallığı ve geniş programlı tasarımı da prestij durumunu arttırmaktadır. Bu sebeplerle Anadolu Selçuklu dönemi hamamlarının ikinci tipi olarak değerlendirilmesi uygun görünmektedir. Dört adet örnek “Enine Sıcaklıklı Çift Halvetli Tip” başlığında (Tip 3) sınıflandırılmıştır. Altı adet örnek herhangi bir plan bütünlüğü içerisinde değerlendirilemeyen münferit tasarımlar olarak ele alınmıştır. Tipoloji çalışmalarında “tasnif edilemeyenlerin dışlanması” ilkesi kullanılmakla birlikte, münferit örneklerin sayısının büyük bir oran oluşturması, sınıflandırmanın tutarlılığına şüphe düşürmektedir. Ancak münferit örnekler kendi içerisinde irdelendiğinde bu sorun ortadan kalkmaktadır. Bu yapıların dört tanesi (Kayseri Birlik Hamamı, Alanya İç Kale Hamamı, Alara Kale Hamamı, Aksaray Ağzıkarahan Köyü Hamamı) sınırlı sayıda bir gruba hizmet vermek üzere inşa edilmişlerdir. Münferit tiplerin yarısından fazlasını oluşturan bu yapıların ölçüleri ve tasarımları incelendiğinde, sınırlı bir gruba hizmet veren hamamların tasarımında, ekonomik ve eksiltmeli bir tavır izlendiği anlaşılmaktadır. Böylelikle, bu dört adet yapı haricinde münferit örnekler başlığı altında “genel hamamlar” olarak nitelendirilebilecek sadece iki adet örnek (Kayseri Sultan Hamamı, Antalya Yivli Minare Hamamı) bulunmaktadır.

Tablo 3.44 Anadolu Selçuklu Dönemi Hamamları Dört Eyvanlı Köşe Halvet Hücreli Tip Örnekleri

DÖRT EYVANLI KÖŞE HALVET HÜCRELİ TİP			
YAPI ADI	ERKEKLER KISMI	KADINLAR KISMI	TARİH
Ani Menuçehr Hamamı	Tip 1		1064-1110
Mardin Sitti Radviyye Hamamı	Tip 1		1176-85
Uluborlu Balta Bey Hamamı	Tip 1		1179-80
Divriği Bekir Çavuş Hamamı	Tip 1		1228 (?)
Kayseri Hunat Hamamı	Tip 1	Tip 1 varyasyon	1238 öncesi
Konya Sahip Ata Hamamı	Tip 1	Tip 1	1258-79
Kastamonu Ferenkşah Hamamı	Tip 1		1260
Tokat Pervane Hamamı	Tip 1	Tip 3	1275
Mardin Yenikapı Hamamı	Tip 1		1258-86
Beyşehir Eşrefoğlu Hamamı	Tip 1		1295-96

Tablo 3.45 Anadolu Selçuklu Dönemi Hamamları Yıldızvari Tip Örnekleri

YILDIZVARI TİP			
YAPI ADI	ERKEKLER KISMI	KADINLAR KISMI	TARİH
Kayseri Külük Hamamı	Tip 2		1184-85
Kastamonu Vakıf Hamamı	Tip 2		1284-92

Tablo 3.46 Anadolu Selçuklu Dönemi Hamamları Enine Sıcaklıklı Çift Halvetli Tip Örnekleri

ENİNE SICAKLIKLI ÇİFT HALVETLİ TİP			
YAPI ADI	ERKEKLER KISMI	KADINLAR KISMI	TARİH
Niksar Yeni Hamam	Tip 3		12. yy ortası
Uluborlu Karabey Hamamı	Tip 3		1240
Tokat Pervane Hamamı (Kadınlar)	Tip 1	Tip 3	1275
Antalya Balık Pazarı Hamamı	Tip 3		13. yy

Tablo 3.47 Anadolu Selçuklu Dönemi Hamamları Münferit Örnekler

MÜNFERİT ÖRNEKLER			
YAPI ADI	ERKEKLER KISMI	KADINLAR KISMI	TARİH
Kayseri Birlik Hamamı	Münferit		12. yy
Alanya İç Kale Hamamı	Münferit		13. yy başı
Kayseri Sultan Hamamı	Münferit		13. yy başı
Alara Kale Hamamı	Münferit		1224-1225
Antalya Yivli Minare Hamamı	Münferit		13. yy 1. çeyr.
Aksaray Ağzıkarahan Köyü Hamamı	Münferit		13. yy ilk yarısı

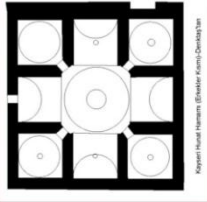
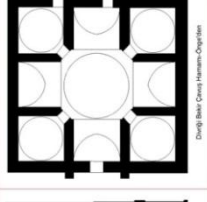
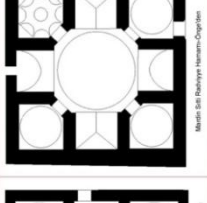
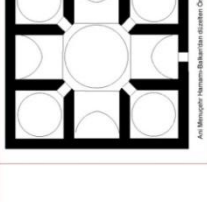
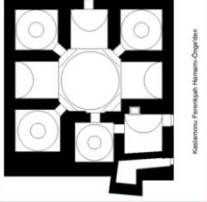
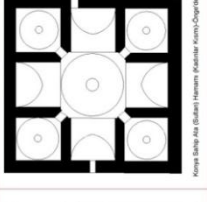
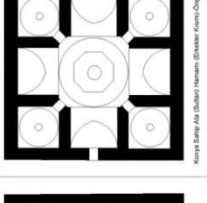
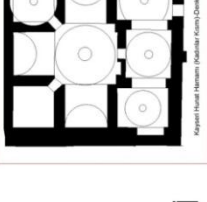
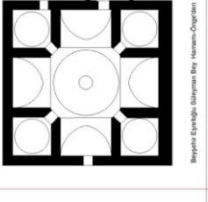
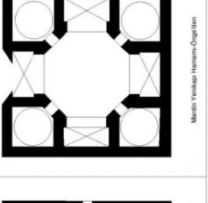
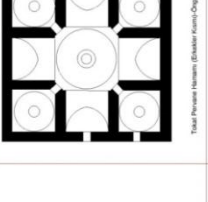
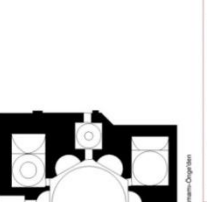
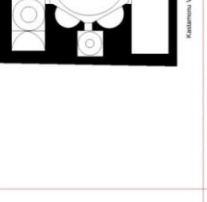
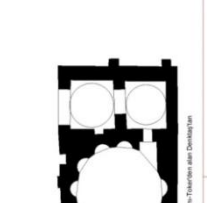
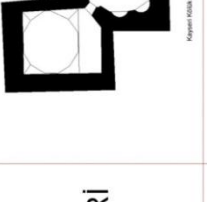
Tablo 3.48 Anadolu Selçuklu Dönemi Hamamları Tasnif Dışı Örnekler

TASNİF DIŞI ÖRNEKLER			
YAPI ADI	ERKEKLER KISMI	KADINLAR KISMI	TARİH
Kütahya Yoncalı Kaplıca	Tasnif Dışı		1233
Kayseri Tekgöz Kaplıcası	Tasnif Dışı		13. yy
Konya İlgın Sahip Ata Kaplıcası	Tasnif Dışı		1267
Tuzhisar Sultan Han Hamamı	Tasnif Dışı		1232-1236
Kayseri Karatay Han Hamamı	Tasnif Dışı		1240-1241

Tablo 3.49 Anadolu Selçuklu Hamamlarının Tiplere Göre Ayrılanmış Planları

TİP 1 DÖRT EYVANLI KÖŞE HALVETLİ					
TİP 2 YILDIZVARI					
TİP 3 ENİNE SICAKLIKLİ ÇİFT HALVETLİ					
MÜNFERİT					
TASNİF DIŞI					

Tablo 3.50 Anadolu Selçuklu Hamamlarının Sıcaklık Kısımlarının Planları

TİP 1 DÖRT EYVANLI KÖŞE HALVETLİ		Kayısı İnad Hamamı (Eskişehir-Konya-Çankaya)
		Doğu İske Çirak Hamamı-Oğuzhan
		Mardin Süli Paşası Hamamı-Oğuzhan
		Arslanbey Hamamı-Bakırköy-Eskişehir-Oğuzhan
TİP 2 YILDIZVARI		Kayısı İnad Hamamı (Eskişehir-Konya-Çankaya)
		Konya Süleyman Paşası Hamamı-Eskişehir-Konya-Çankaya
		Konya Süleyman Paşası Hamamı-Eskişehir-Konya-Çankaya
		Tokat Pazarı Hamamı-Eskişehir-Konya-Çankaya
TİP 3 ENİNE SICAKLIKLI ÇİFT HALVETLİ		Uzunlu, Baki Bey Hamamı-Oğuzhan
		Bayındır Eskişahı, Süleyman Bey Hamamı-Oğuzhan
		Mardin Yıldızoğlu Hamamı-Oğuzhan
		Kayısı İnad Hamamı (Eskişehir-Konya-Çankaya)
TİP 3 ENİNE SICAKLIKLI ÇİFT HALVETLİ		Kayısı İnad Hamamı (Eskişehir-Konya-Çankaya)
		Kayısı İnad Hamamı (Eskişehir-Konya-Çankaya)
		Uzunlu, Karaman Hamamı-Oğuzhan
		Uzunlu, Karaman Hamamı-Oğuzhan

3.4. Anadolu Selçuklu Türbe Tipolojisi

Anadolu Selçuklu mimari mirası içerisinde türbeler üzerine yapılmış pek çok bilimsel araştırma mevcuttur. Bu araştırmalardan genel düzeyde kapsayıcı ve tüm örnekleri ele alanlar ise Oluş Arık, Ülkü Ülküsal Bates, Orhan Cezmi Tuncer ve Hakkı Önköl tarafından yapılmışlardır. Bu çalışmalar, türbelerin tanıtılması ve değerlendirilmesi bağlamında oldukça önemli birer kaynak konumundadır. Ancak, türbelerin tipolojik sınıflandırmalarında farklı yöüngeler üzerinde bulundukları anlaşılmaktadır.

Oluş Arık, “Erken Devir Anadolu Türk Mimarisinde Türbe Biçimleri” adlı makalesinde¹⁹³, genel tasarımdaki yatay ve düşey hatların baskınlığına binaen bir bölümlenme uygulamıştır. Yazarın sınıflandırmada kullandığı yöntem; yapının dışarıdan algılanışı şeklinde açıklanabilir. Dolayısıyla, yapının gövde kısmı ve üst örtüsünün formunu, sınıflandırmada esas almaktadır.

“Düşey hatların ağır bastığı türbeler” ana başlığı sekiz alt başlığa ayrılmıştır. Birinci grupta “çokgen prizma gövdeli piramidal külahlı” örnekler; beşgen, altıgen, sekizgen, ongen ve onikigen şeklinde alt başlıkları içermektedir. İkinci grupta, “Bir medrese bölmesini işgal edip, kümbet gibi oturtulmuş gövde sistemi olanlar”; üçüncü grupta, “Kare prizma gövdeliler” sınıflandırılmıştır. Dördüncü grupta, “Kübik gövde üzerinde poligonal tanbur ve piramidal külahlılar” şeklinde sınıflandırılan örnekler, “Gövdenin üst köşelerinden, dıştan tromplarla tanbura geçilenler” ve “Kübik gövdenin üst köşeleri pahlanarak poligonal tanbur ve piramidal külâha geçilenler” alt başlıklarına ayrılmaktadır. Beşinci grupta “Kübik gövde üzerine bir kubbesi olan türbeler”, altıncı grupta “Silindirik gövdeli konik külahlı olanlar”, yedinci grupta “Prizmal gövdenin, yukarda silindirik yapıya dönüştüğü konik külahlı türbeler”, sekizinci grupta “Kübik bir gövde üzerine kümbet şeklinde ikinci bir gövde gibi örtü sistemi olanlar” yer almaktadır. “Yatay Hatların Ağır Bastığı Türbeler” ana başlığı, “Gövdesi tek bir eyvandan ibaret olan türbeler” ve “Dikdörtgen planlı, baldaken tarzında türbeler” alt başlıklarına bölümlenmiştir. Yazarın “Münferit tipler” şeklinde tanımladığı örneklerde ise sadece “Kümbet-eyvan birleşiminden oluşanlar” dâhil edilmiştir.

¹⁹³ Arık, 1969: 57-119.

Tablo 3.51 Oluş Arık Türbe Tipolojisi

1. DÜŞEY HATLARIN AĞIR BASTIĞI TÜRBELER
1.1. POLİGONAL PRİZMA GÖVDELİ, PİRAMİDAL KÜLAHLI TÜRBELER
1.1.1. Sekizgen prizmal gövdeli, piramidal külahlı
1.1.2. Ongen prizmal gövde, ongen piramidal külahlı
1.1.3. Onikigen prizmal gövde, onikigen piramidal külahlı
1.1.4. Altıgen prizmal gövdeli
1.1.5. Beşgen prizmal gövdeli
1.2. BİR MEDRESE BÖLMESİNİ İŞGAL EDİP, KÜMBET GİBİ OTURTULMUŞ GÖVDE SİSTEMİ OLANLAR
1.3. KARE PRİZMA GÖVDELİ OLANLAR
1.4. KÜBİK GÖVDE ÜZERİNDE POLİGONAL TANBUR VE PİRAMİDAL KÜLAHLI OLANLAR
1.4.1. Gövdenin Üst Köşelerinden, Dıştan Tromplarla Tanbura Geçilenler
1.4.2. Kübik Gövdenin Üst Köşeleri Pahlanarak Poligonal Tanbur Ve Piramidal Külâha Geçilenler
1.5. KÜBİK GÖVDE ÜZERİNE BİR KUBBESİ OLAN TÜRBELER
1.6. SİLİNDİRİK GÖVDELİ KONİK KÜLAHLI OLANLAR
1.7. PRİZMAL GÖVDENİN, YUKARDA SİLİNDİRİK YAPIYA DÖNÜŞTÜĞÜ KONİK KÜLAHLI TÜRBELER
1.8. KÜBİK GÖVDE ÜZERİNE KÜMBET ŞEKLİNDE İKİNCİ BİR GÖVDE GİBİ ÖRTÜ SİSTEMİ OLANLAR
2. YATAY HATLARIN AĞIR BASTIĞI TÜRBELER
2.1. GÖVDESİ TEK BİR EYVANDAN İBARET OLAN TÜRBELER
2.2. DİKDÖRTGEN PLANLI, BALDAKEN TARZINDA TÜRBELER
3. MÜNFERİT BAZI TİPLER
3.1. KÜMBET-EYVAN BİRLEŞİMİ

Arık’ın tipolojisindeki sorunlu kısımlar başlıklar üzerinden tek tek ele alınacak olursa;

“1. Düşey Hatların Ağır Bastığı Türbeler” ana başlığındaki “1.1. Poligonal Prizma Gövdeli, Piramidal Külahlı Türbeler”, gövde formuna göre düzenlenmiş alt başlıkları içermektedir. Bu alt başlıklar arasında “ongen gövdeliler” tek örnek barındırmaktadır. “Altıgen” ve “beşgen” örneklerin tamamı ise Beylikler Döneminde inşa edilmiştir.

“1.2. Bir Medrese Bölmesini İşgal Edip, Kümbet Gibi Oturtulmuş Gövde Sistemi Olanlar” başlığında, Sivas ve Kayseri darüşşifalarındaki türbeler tanıtılmıştır. Burada yapının konumlandırılması, tasarım ilkelerini belirleyecek bir referans olarak ele alınmıştır. Arık’ın sınıflandırmada kullandığı yöntem ise gövdenin tasarım karakteridir. Sadece bu başlık için sınıflandırmada referans noktasını değiştirme yoluna gidilmektedir.

“1.3. Kare Prizma Gövdeli Olanlar”, “1.4. Kübik Gövde Üzerinde Poligonal Tanbur ve Piramidal Külahlı Olanlar”, “1.5. Kübik Gövdesi Üzerinde Bir Kubbesi Olanlar” şeklinde oluşturulan gruplarda, genel form itibariyle bütünlük teşkil eden tasarım, genellikle üst örtülerindeki detaylarla bölüntüye uğratılmış ve farklı gruplar olarak sınıflandırılmıştır. Ayrıca, “1.4. Kübik Gövde Üzerinde Poligonal Tanbur ve Piramidal Külahlı Olanlar” başlığı, tekrar bir bölüntüye uğratarak bu kısmın daha da karmaşılaşmasına sebebiyet verilmiştir.

“1.7. Prizmal Gövdenin, Yukarda Silindirik Yapıya Dönüştüğü Konik Külahlı Türbeler” başlığında sınıflandırılan örneklerin tamamı onikigen gövdeli kümbetlerdir. Bu yapıların tamamında, onikigen cepheyi oluşturan kemerler ile külâh arasındaki geçişi sağlayan bir kasnak olarak değerlendirilmesi gereken silindirik kısım, cephenin çokgen karakterini değiştirmemektedir. Böylelikle ayrı bir tip olarak değerlendirilmemelidir.

“1.8. Kübik Gövde Üzerine Kümbet Şeklinde İkinci Bir Gövde Gibi Örtü Sistemi Olanlar” başlığında değerlendirilen yapılar içerisinde sınıflandırılan örnekler Amasya Gökmedrese Cami Türbesi, Sivas Güdük Minare, Konya Mevlana Türbesi, Akşehir Seyyid Mahmud Hayrani Türbesi’dir. Bunlar içerisinde Mevlana ve Hayrani türbelerinin ikinci gövde olarak sunulan kısımları sonradan eklenmiştir. Güdük Minare ise Beylikler Dönemi yapılarından. Sadece Gökmedrese Cami Türbesi bu tipte değerlendirilebilecek bir örnek konumundadır. Ancak tek bir örnekle tip oluşturmak bilimsel yöntem açısından oldukça sakıncalıdır.

Tipolojideki ikinci ana başlık olan “2. Yatay Hatların Ağır Bastığı Türbeler” ana başlığı Anadolu Selçuklu örnekleriyle sınırlandırıldığında, değerlendirilebilecek örnekler, “2.1. Eyvan Türbeler” ile sınırlıdır. Çünkü bu tipin içerisindeki diğer alt başlık olan “2.2. Baldaken Türbeler” için Anadolu Selçuklu örneği bulunmamaktadır¹⁹⁴. Ayrıca eyvan türbelerin bu ana başlıkta sınıflandırılması çok da mümkün görünmemektedir. Çünkü eyvan türbeler arasında, Gömeç Hatun ve Emir Yavtaş gibi örneklerde dikey hatta baskın karakter gözlemlenirken, diğer örneklerde yatay-dikey eşitliği izlenebilmektedir. Bunların dışında yatay karakter gösteren dikdörtgen ve kare planlı türbelerin sayısı hiç de az değildir. Alanya Akşebe, Tokat Sümbül Baba, Akşehir Seyyid Mahmud Hayrani türbeleri gibi toplamda 13 örneği bulunan bu yapılar, sadece bu başlıkta değil, tipolojinin hiçbir yerinde değerlendirilmemiştir.

¹⁹⁴ Baldaken olarak adlandırılan, genellikle dört ayak üzerinde kubbeyle sonuçlanan ve kemer aralıkları boş bırakılan mimari biçim, Anadolu Selçuklu geleneğinde örneklerini izleyebildiğimiz bir tasarımdır. Ancak bu örnekler sadece kervansarayların köşk mescit kısımlarında karşımıza çıkmaktadır. Bununla birlikte Anadolu Selçuklu dönemine tarihlenen türbeler içerisinde bu forma rastlanmamaktadır. Böylece Oluş Arık’ın tipolojisinde tanıtılan baldaken türbeler, Anadolu Selçuklu türbe geleneği dışında kaldığından, burada değerlendirmeye alınmamalıdır.

Arık'ın tipolojisindeki genel karakter incelendiğinde, makalenin adından da anlaşılacağı üzere, Anadolu Selçuklu ile sınırlı kalınmamış; Beylikler Dönemi'ne tarihlenen yapılar da tipolojiye dâhil edilmiştir. Bu sebeple tam anlamıyla Anadolu Selçuklu türbe tipolojisi olarak değerlendirilmemelidir. Kaldı ki yazarın böyle bir iddiası da bulunmamaktadır. Ayrıca, eserde tanıtılan yapılar Anadolu Selçuklu Türbeleri'nin tamamını da kapsamamaktadır. Tabi ki Anadolu Selçuklu Devleti'nin siyasi varlığının son bulmasının ardından yaşanan süreçte mimarlık ürünlerinde Selçuklu geleneği devam etmiştir. Beylikler döneminde inşa edilen yapılar içerisinde, Anadolu Selçuklu döneminde denenmiş ve sonradan yaygın olarak kullanılmış tiplerin değerlendirilmesi doğru kabul edilebilir. Ancak bu durum tek başına Selçuklu tiplerinin içerisinde değerlendirmeyi gerekçelendirememektedir. Belki de bu grupla ilgili olarak “Geç Selçuklu” ibaresinin düşünülüp tartışılması gerekmektedir.

Oluş Arık'ın sınıflandırmada kullandığı yöntem, türbe mimarisini algılayış biçimini yansıtmaktadır. Yazarın tipolojiyi dayandığı referans, yapının gövde kısmı ve üst örtüsünün tasarımıdır. Bu tipolojide alt başlıklarda çeşitli problemler bulunmakla birlikte tipolojideki genel referans tutarlı görünmektedir. Düşey hatların ağır bastığı örnekler incelendiğinde, bu yapıların tamamının kümbet formunda inşa edildikleri anlaşılmaktadır. Böylece, yazarın kümbet formunu başlı başına bir tip olarak değerlendirildiği sonucuna ulaşılabilmektedir. Alt başlıklardan bağımsız olarak bu ana başlığı doğru kabul etmek gerekmektedir. Ancak bu gruptaki yapıların tasarım özellikleri bakımından “kümbet” olarak değerlendirilip sınıflandırılması daha doğru olacaktır. Bu grubun alt başlıklarında ise tam bir karmaşa izlenebilmektedir. Tüm alt başlıklar, tipolojinin esas amacı olan "bilgiyi sınıflandırarak kavramsal düşünmede kolaylık sağlamak" düsturuna aykırılık teşkil etmektedir. Ayrıca, az sayıda örnek barındıran fazlaca başlık bulunması "tasnif edilemeyenlerin dışlanması" ilkesine uygun değildir. Yatay hatların ağır bastığı örnekler içerisinde yer alan eyvan türbeler, tasarım ilkeleri ve oranları nedeniyle bu grupta değerlendirilmemesi gerekmektedir. Tüm bu sayılanların haricinde Arık'ın gövde formuna dayalı tipolojisinde kullandığı başlıklar bir tipe değil karaktere atıf yapmaktadır. Sadece dikey ya da yatay karakterli oluşu bir yapıyı tip olarak değerlendirmenin önünü açamaz. Böylelikle tipolojinin en başında hatalı kurgulandığı sonucu ortaya çıkmaktadır.

Ülkü. Ü. Bates, 1970 yılında tamamladığı doktora tezinde 12-14. yüzyıllar arasında Anadolu'da inşa edilmiş türbeleri konu edinmektedir. Bates, sınıflandırmada yöntem bakımından gövde kısmının tasarımını esas almaktadır.

Bates'in sınıflandırmasında birinci tip “Çokgen Türbeler”, ikinci tip “Silindirik Türbeler”, üçüncü tip “Kare Türbeler”, dördüncü tip “Eyvan Tipi Türbeler”, beşinci tip

“Dikdörtgen Türbeler”, altıncı tip “Kuşatma Duvarlı Türbeler”, yedinci tip “Ekli Türbeler” (Başka bir yapının bünyesinde bulunanlar), sekizinci tip “Bir Yapının Merkezi Olarak Cenaze Odası” başlıklarıyla sıralanmaktadır. Birinci grup, “sekizgen”, “onikigen” ve “ongen” alt başlıklarına bölünmektedir. Yedinci grubu oluşturan örnekler; “Yapının bünyesinde bir oda şeklinde olanlar” ve “Yapıya ekli bir birim olanlar” şeklinde alt başlıklara ayrılmaktadır¹⁹⁵.

Tablo 3.52 Ülkü Ü. Bates Türbe Tipolojisi

1. POLİGONAL TÜRBELER
1.1. Sekizgen
1.2. Onikigen
1.3. Onaltıgen
2. SİLİNDİRİK TÜRBELER
3. KARE TÜRBELER
4. EYVAN TİPİ TÜRBELER
5. DİKDÖRTGEN TÜRBELER
6. KUŞATMA DUVARLI TÜRBELER
7. EKLİ TÜRBELER
7.1. Dahil Olduğu Yapının Bir Odasını ya da Birimini İşgal Eden Türbeler
7.2. Dahil Olduğu Yapının Dışında Eklemlenmiş Türbeler
8. BİR YAPININ MERKEZİ KONUMUNDA CENAZE ODASI

Bates’in gövde formunu esas aldığı tipolojisindeki ilk iki grup tutarlı görünmektedir. Ancak, üçüncü tipte değerlendirilen “Kare Türbeler”, form bakımından sorun barındırmaktadır. Çünkü dikey hatta baskın yapısıyla kümbet karakteri gösteren yapılar da; yatay-dikey eşitlikle kübik bir türbe karakteri gösteren yapılar da bu grupta değerlendirilebilmektedir. Bu sebeple tasarım farkının bu denli bariz olduğu örnekler ayrı tipler olarak değerlendirilmelidir.

Altıncı tipte değerlendirilen iki adet örnek Tercan Mama Hatun Türbesi ve Kayseri Köşk Hankahı içerisinde bulunan kümbettir. Öncelikle, Köşk Hankahı’ndaki kümbet, kuşatma duvarlı değildir; hankah olarak hizmet veren bir yapının avlusuna inşa edilmiştir¹⁹⁶. Bu nedenle, bu grupta değerlendirilmesi mümkün değildir. Ayrıca örnekler kabul edilse dahi, tüm türbe yapılarının sayısı göz önüne alındığında iki adet örnekle bir grup oluşturmak, bilimsel tavırla bağdaşmamaktadır.

¹⁹⁵ Bates, 1970: 374-401.

¹⁹⁶ Yapının işlevi hakkında bkz. Çayırdağ, 2002: 259-281.

Yedinci tipte değerlendirilen örnekler yapının konumlandırılmasını referans almaktadır. Ayrıca bu başlık kendi içinde de tutarsızlıklar barındırmaktadır. Birinci alt başlıkta yapının içerisinde bir oda şeklinde uygulanan türbeler, tasarım yönünden türbe karakteri taşımaktan uzaktır. Bu grup içerisinde üst örtüde kümbet formunu yansıtan uygulamalar olsa dahi, bazı örneklerin ilk tasarımında türbe fonksiyonu bulunmamaktadır; bağlı bulundukları yapının bir odası türbeye dönüştürülmüştür. İlk tasarımda türbe fonksiyonuyla düzenlenenlerin ise ayrı bir tip olarak değerlendirilmesi; sınıflandırmada ikincil bir referansın kullanılması anlamına gelir ki bu durum tipolojinin tutarlılığını zedelemektedir. İkinci alt başlıkta ele alınan örnekler, başka yapıya ekli birimler halinde türbelerdir. Ancak mimari karakter bakımından bağımsız konumlandırılmış türbe örneklerinden herhangi bir farkları bulunmamaktadır.

Sekizinci tipte, bir yapının merkezinde cenaze odası olarak düzenlenen örnekler sınıflandırılmaktadır. Bu tipte değerlendirilen örnekler, tekke, zaviye, dergah ya da hankah gibi bir dini kuruluşun merkezini oluşturan mezarlardır. Burada bahsedilen merkezîlik, cenaze odasının fiziksel olarak başka bir yapının ortasında bulunmasıyla ilgili değildir. Bir tarikat kuruluşunun özü-çekirdeği olarak nitelendirilebilecek kült olma durumudur¹⁹⁷. Bu başlığın oluşturulmasında kullanılan yöntem, tipolojinin esas referansı olan yapının gövde formu değildir. Bu sebeple tipolojinin tutarlılığını sekteye uğratmaktadır.

Bates'e göre; minareler hariç tutulursa, türbe mimarisindeki genel tasarım, Selçuklu Mimarisi'nin yatay hatlardaki baskınlığına karşı durmaktadır. Yazar burada “monumental sculptured construction” şeklinde bir tanımlama yaparak, türbe yapılarına “mimari” ile “anıt-heykel” kavramını birleştiren bir algıyla yaklaşmaktadır¹⁹⁸. Bates'in tipolojisi sadece yöntemsel açıdan değerlendirilecek olursa; birinci, ikinci, dördüncü ve beşinci ana başlıklar kabul edilebilir niteliktedir. Bu sınıflandırmada yer alan ilk beş grupta yöntem bakımından, yapının gövde kısmının formu referans alınırken son üç grupta başka özellikler referans alınmaktadır. Bu sebeple tipolojinin maksadını karşılamadığı sonucuna ulaşılabilmektedir.

Orhan Cezmi Tuncer, Anadolu Kümbetleri isimli üç ciltlik eserinde¹⁹⁹, Anadolu Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı dönemlerinde inşa edilmiş olan, sadece kümbet formundaki türbeleri ele almıştır. Yazarın burada uyguladığı yöntem, yapıların alt ve üst katlarının hem iç hem dış planlarının geometrik kodlara göre bölümlenmesine dayanmaktadır.

¹⁹⁷ Bates, 1970: 400.

¹⁹⁸ Bates, 1970: 372.

¹⁹⁹ Tuncer, 1986-1991-1992.

Tablo 3.53 Orhan Cezmi Tuncer Türbe Tipolojisi

ALT KAT DIŞ PLAN	ALT KAT İÇ PLAN	ÜST KAT DIŞ PLAN	ÜST KAT İÇ PLAN
KARE PLANLILAR	KARE PLANLILAR	SEKİZGEN PLANLILAR	SEKİZGEN PLANLILAR
SEKİZGEN OTURTMALIKLILAR	DİKDÖRTGEN PLANLILAR	KARE PLANLILAR	KARE PLANLILAR
ALT KATI OLMAYANLAR	SEKİZGEN PLANLILAR	ONGEN GÖVDELİ	DİKDÖRTGEN PLANLILAR
	HAÇ PLANLILAR	ONİKİGEN GÖVDELİ	SİLİNDİRİK GÖVDELİ
	DAİRE PLANLILAR	ONALTİGEN GÖVDELİ	ONİKİGEN GÖVDELİ
		SİLİNDİRİK GÖVDELİ	ONGEN PLANLI
		DAİRESEL DİLİMLİ GÖVDELİ	DİLİMLİ

Kümbetler için kısmen tutarlı görünen bu tipolojide, alt başlıkların sayısı kavramsal düşünmeyi zor hale getirmektedir. Ancak daha öncelikli olarak tipolojinin yöntemsel sorunları bulunmaktadır. Burada uygulanan yöntem, kümbetlerin alt ve üst katlarının geometrik referanslarla ele alınıp sınıflandırılmasıdır. Geometrik referansların araştırmayı çeşitli sonuçlara götürmesi mümkündür. Ancak, bir mimari ürünü tanımlamak için yeterli değildir.

Tuncer'in tipolojisindeki bir diğer problem alt katın tasarımında iç ve dış planın referans olarak kullanılmasıdır. Bilindiği üzere kümbetlerin cenazelik katları zemin kotunun altında yer almaktadır. Dolayısıyla algılanabilir değildir. “Algılanamayan bir mekân nasıl değerlendirilebilir” sorusunun cevapsız kalması, bu şekilde bir sınıflandırmayı amaçsız kılmaktadır. Buna kısmen benzeyen bir durum üst kat iç plan için de geçerlidir. İleride anlatılacağı üzere kümbetler, genel tasarım ilkeleri bakımından anıt fonksiyonu baskın mimari uygulamalardır. Çünkü tasarımın detaylandırıldığı ve süsleme-kitabe kompozisyonlarının bulunduğu kısımlar bu yapıların dış cepheleridir. Tabi ki dış cephelerinde herhangi bir düzenleme barındırmayan örnekler de mevcuttur. Ancak mekânın içerisinde geçirilmesi öngörülen sürenin kısıtlılığı türbe mimarisini diğer mimari türlerden ayıran bir durumdur. Bu sebeple türbeleri ve özellikle kümbetleri mekânsal analizden uzak durarak değerlendirmek, yapının karakterini ortaya koymak açısından tutarlı bir yöntem olacaktır. Böylelikle “üst kat iç plan” da sınıflandırmada esas alınacak referanslardan birisi olmamalıdır. Bahsedilen tüm bu referanslar, “algılanabilirlik” prensibinin haricinde değerlendirilse kümbet tipolojisi için geçerli olabilecekleri anlaşılmaktadır.

Tuncer'in tipolojisinin yöntemsel sorunları bir tarafa bırakılırsa bazı alt başlıklarda sadece birer tane örnek olması "tasnif edilemeyenlerin dışlanması" ilkesine aykırıdır. Bunların

haricinde, Anadolu Selçuklu Türbeleri içerisinde, tek başına eyvan formunda olanlar ve dikdörtgen planlı örnekler, böyle bir tipolojik sınıflandırmaya uygun görünmemektedir. Kısacası, bu tipoloji sadece kümbetlerin sınıflandırılması için kısmen uygun olsa da, türbeler sadece planla izah edilebilecek anıtlar değildir. Tuncer'in bu sınıflandırması bir tipoloji denemesinden ziyade geometrik kodlar çerçevesinde oluşturulmuş bir tablo mahiyetindedir.

Hakkı Önkal'ın, Anadolu Selçuklu Türbeleri adlı eseri²⁰⁰, hem tarihsel sınırlama hem de türbe örneklerinin büyük çoğunluğunu ele alması bakımından kapsamlı bir tipoloji denemesi olarak değerlendirilebilir. Önkal'ın tipolojide referans aldığı nokta, yapıların genel mimari formlarıdır. Yazarın kurguladığı altı adet ana başlıktan birincisi olan “Kümbetler”, gövde kısmının tasarımına göre, “Poligonal”, “Silindirik”, “Dilimli”, Kübik” şeklinde bölüntüye uğratılmıştır. Ayrıca poligonal gövdeliler alt başlığı, cephe sayısına göre “sekiz”, “on”, “oniki” kenarlılar şeklinde alt başlıklara ayrılmıştır. Ana başlıklardan ikincisi “Eyvan tipi türbeler”, üçüncüsü “Dikdörtgen planlı türbeler”, dördüncüsü “Kümbetle eyvanın terkiinden meydana gelenler”, beşincisi “Bir medrese veya caminin bünyesine dâhil bulunan türbeler”, altıncısı “Münferit planlı türbeler” şeklinde sıralanmaktadır. Beşinci ana başlık, “Dâhil olduğu yapının çatısı üzerinde ikinci bir gövdeye sahip türbeler” ve “Dâhil olduğu yapının bir hacmini işgal eden türbeler” alt başlıklarına ayrılmaktadır.

Tablo 3.54 Hakkı Önkal Türbe Tipolojisi

1. KÜMBETLER
1.1. POLİGONAL GÖVDELİLER
1.1.1. Sekiz kenarlı
1.1.2. On kenarlı
1.1.3. On iki kenarlı
1.2. SİLİNDİRİK GÖVDELİLER
1.3. DİLİMLİ GÖVDELİLER
1.4. KÜBİK GÖVDELİLER
2. EYVAN TİPİ TÜRBELER
3. DİKDÖRTGEN PLANLI TÜRBELER
4. KÜMBETLE EYVANIN TERKİBİNDEN MEYDANA GELENLER
5. BİR MEDRESE VEYA CAMİNİN BÜNYESİNE DÂHİL BULUNAN TÜRBELER
5.1. DÂHİL OLDUĞU YAPININ ÇATISI ÜZERİNDE İKİNCİ BİR GÖVDEYE SAHİP TÜRBELER
5.2. DÂHİL OLDUĞU YAPININ BİR HACMİNİ İŞGÂL EDEN TÜRBELER
6. MÜNFERİT PLANLI TÜRBELER

²⁰⁰ Önkal, 1996.

Önkal'ın tipolojisinde öncelikle “1. Kümbetler” başlığı altındaki sınıflandırmasında hatalar bulunmaktadır. “1.1. Poligonal gövdeliler” alt başlığı içerisinde “on kenarlılar” alt başlığında sadece bir örnek olması, “1.3. Dilimli gövdeli kümbetler” başlığında ise herhangi bir örnek bulunmaması bu gruptaki problemler olarak izlenebilmektedir. “4. Kümbet-eyvan birleşiminden meydana gelenler” alt başlığında ele alınan örnekler incelendiğinde, değerlendirme yanlışlığı yapıldığı anlaşılmaktadır. Buradaki örneklerin hiçbirinin form bakımından birbirine benzememesi bir yana, bazı örnekler kümbet formunu, bazı örnekler ise eyvan formunu karşılamamaktadır. Bu sebeple bu başlığın varlığı tipolojinin sağlığını zedelemektedir.

Önkal'ın tipolojisinde diğer bir sorun, “5. Bir medrese veya caminin bünyesine dâhil bulunanlar” başlığındadır. Yazar tipolojide genel mimari formu esas almasına rağmen, bu başlıkta konumlandırmayı tercih etmiştir. Sınıflandırma yöntemi değişkenler üzerine kurulsada, yapının konumlandırıldığı yer, mimari tipi açıklayan ya da tanımlayan bir referans olarak görülmemelidir. Tabi ki konumlandırma, mimari tasarımın niteliklerini belirleyen öğelerden biridir. Ancak toplu sınıflandırma eyleminde iki başlığa aynı anda uyan örnekler ortaya çıkacaktır. Dolayısıyla, Konya Mevlana ya da Sahip Ata türbelerinde olduğu gibi, kümbet-eyvan birleşiminden oluşanlar gurubundaki yapılar bu başlığa da uymaktadır. Kısacası, başka bir yapının bünyesinde bulunması, farklı bir mimari tipte değerlendirilmesi için geçerli olmamalıdır.

Diğer tipoloji denemelerine nazaran Önkal'ın tipolojisi yöntem bakımından bilimsel temellere oturmasına rağmen, bahsedilen sorunlardan dolayı kabul edilebilir değildir. İlk üç tip, alt başlıklarından bağımsız olarak, bilimsel yöntem bakımından tutarlıdır. Dördüncü tip olarak sunulan örneklerde bütünlük bulunması halinde kabul edilebilir bir tip olması mümkündür, ancak örnekler bariz bir ortaklık sunmamaktadır. Diğer başlıklar herhangi bir tipe işaret etmemektedir. Bu sebeple tipolojinin tutarlılığı ortadan kalkmış ve bu tipoloji üzerinden yapılacak değerlendirmelerde yanlışlıklar ortaya çıkmasının önü açılmıştır.

Yeni Tipoloji

Anadolu Selçuklu türbelerinin tipolojik sınıflandırmasını yapmak, diğer yapı gruplarına göre biraz daha karmaşık görünmektedir. Zira bu yapı türünde, hem planlamada hem de detaylarda görülen çeşitlilik ve günümüze ulaşabilen yapıların sayıca fazlalığı, örneklerin ortak zeminde toplanmasını zorlaştırmaktadır. Ancak, konu ile ilgili değerlendirmeleri bulunan araştırmacıların eserleri incelendiğinde, Tuncer haricindekilerin tamamının gövde formunu esas aldığı anlaşılmaktadır.

Türbe tipolojisi denemesinin başlangıcında, grupları oluşturan ortak özelliklere bakmadan önce, yapı tipini mekânsal, strüktürel ve işlevsel yönden doğru değerlendirmek gerekir. Türbeler diğer mimarlık ürünleri ile kıyaslandığında anıt fonksiyonu daha ağır basmaktadır. Mimarının mekân özelliklerinin deneyimlenmesi, türbeler için ikinci planda kalmaktadır. Çünkü bu yapı gurubunun ziyaretgâh işlevi, bir insanın mekân içerisinde harcadığı ortalama sürenin, diğer yapı tiplerine nazaran daha kısa olmasını sağlamaktadır. Tabi ki yapının işlevi ziyaretgâh odaklıdır. Ancak inşa amaçları arasında anıt yaratmak isteğinin oynadığı rol, gerek süsleme gerekse planlamada izlenebilmektedir. Anıt ya da kentsel imge konumundaki bu yapıların arz ettiği genel görünüme dayalı mimari formlarına bakılarak yapılacak tipoloji, bahsedilen tutarsızlıkları ve hatalı sınıflandırmayı bertaraf edecektir.

Tüm bu bilgiler ışığında yapılan incelemeler sonucunda Anadolu Selçuklu türbeleri, üç ana grupta değerlendirilebilmektedir. Gövde formlarına göre yapılan sınıflandırmada, birinci grubu oluşturan örnekler “Kümbetler” başlığı altında toplanmalıdır. Kümbet kelimesinin kökeni, Farsça kubbe karşılığı olan “gumbad” kelimesine dayanmaktadır²⁰¹. Türkçe sözlükte de “kubbe” ve “damı koni veya piramit biçiminde olan, yuvarlak veya köşeli yapı” şeklinde açıklanmaktadır²⁰². Ancak burada kullanılan kümbet kelimesi, başlı başına bir formu işaret etmektedir. Sanat Tarihi bilim alanında ortak kabul gördüğü üzere kümbet kavramının zihnen karşılığı: dikey yönelişli; dörtgen, çokgen ya da silindirik gövdeli; külah ya da kubbe örtülü gömü yapısıdır. Konu göstergebilim açısından ele alındığında da aynı kavramayı savunmak mümkündür. Şöyle ki: gösterilen (yani kümbet formu yapının kavramsal varlığı), gösterge (kümbet kelimesi) ile karşılanmaktadır. Kısacası, bu bilim dalında kümbet kelimesi ile karşılaşan herhangi birinin zihninde çağrışan kavramsal görüntü, yukarıda bahsedilen kümbet tanımını karşılamaktadır.

Kümbetler ana başlığı, “Çokgen”, “Dörtgen”, ve “Silindirik”, şeklinde oluşturulan alt başlıklara ayrılabilir. Çokgen gövdeli örnekler cephe sayısına göre “sekizgen”, “ongen”, “onikigen” ve “onaltıgen” alt başlıklarına bölünebilmektedir. Ancak genel görünüş açısından bu alt başlıkların birbirlerinden farkı olmadığı anlaşılmaktadır. Bu sebeple böyle bir bölüntülemeye gerek duyulmamıştır. Dörtgen gövdeli kümbetlerin kavramsal çerçevede, çokgenler içerisinde değerlendirilmesi gerekmektedir. Ancak, çokgen gövdeliler tipini oluşturan sekiz ve daha fazla cepheye sahip olan örnekler genel görünüş açısından benzerlik

²⁰¹ Pehlevi sözlüğünde “gumbad” karşılığı olarak “kubbe” ve “ateş tapınağı” kullanılmıştır. MacKenzie, 1986: 38. Çeşitli sözlüklerde sadece kubbe karşılığı verilmektedir. Wollaston, 1882: 307 ve 402. Doctor, 1882: 164. Haim, 1991: 862. Johnson, 1852: 1046. Steingass, 1963: 1098. Ödekan, 1997: 1078.

²⁰² <http://www.tdk.gov.tr> (erişim tarihi: 10.05.2019).

göstermekteyken, dörtgen gövdeliler diğerlerinden bariz bir biçimde ayrılmaktadır. Bu sebeple dört cepheli kümbetler çokgenler içerisinde değerlendirilmemiştir.

“Dörtgen” alt başlığında ele alınan kümbetler çeşitli yayınlarda genellikle “kübik” şeklinde tanımlanmaktadır. Bu tanımlama, grubu oluşturan tüm örnekler için geçerli değildir. Çünkü bu grup içerisinde Tokat Sefer Paşa ve Sivrihisar Hoca Yunus kümbetleri gibi az sayıda örnek kübik formlu iken, diğer örneklerin tamamı dikdörtgen prizma formu arz etmektedir. Bu sebeple kelime seçimi açısından “dörtgen” tanımlaması daha uygun görünmektedir.

Dörtgen kümbetler içerisinde değerlendirilen iki adet örnek tasarımları bakımından diğerlerinden farklı durumdadır. Amasya Gökmedrese Cami Türbesi ve Sivas 1. İzzeddin Keykavus Türbesi, dörtgen gövdeli kümbet karakteri sergilemekle birlikte, üst kısımda ikinci bir gövdeleri bulunmaktadır. Bu yapılar genellikle “üst üste iki gövdeli” şeklinde tanımlanmaktadırlar. Ancak sadece iki adet örnek bir tip oluşturmaya çalışmak tipolojinin amacını karşılamaktan uzak kalacaktır. Bu sebeple bu örnekler dörtgen kümbetlerin varyasyonu olarak değerlendirilmelidir.

Tipolojide ikinci tip, “Kare Planlı Türbeler” başlığında toplanabilmektedir. Burada, yatay karakterli, çoğunluğu kare ya da kareye yakın planlı yapılar sınıflandırılmaktadır. Bu grubu oluşturan toplamda 13 adet yapının planına ulaşılmıştır. İsimlendirme bakımından dörtgen kümbetlerle benzerlik gösteren bu tasarımın en önemli farkı yatay karakter sergilemeleridir. Yukarıda bahsedildiği üzere dörtgen kümbetler dikey karakterli ve üst örtüleri kubbe ya da külah örtülü yapılardır. Kare planlı türbeler ise üst örtü konusunda çeşitlilik sunsalar da tamamı yatay karakterli tasarıma sahiptir. Bu sebeple ayrı bir tip olarak değerlendirilmeleri doğru olacaktır.

Üçüncü tip, tek bir eyvandan ibaret olan “Eyvan Türbeler”dir. Bu tipin temel özelliği, dikdörtgen kuruluşlu tek bir odadan ibaret yapının bir cephesinin yüksek bir kemerle açık bırakılmasıdır. Bu grupta değerlendirilen örnekler kütle ve mekân bağlamında birbirlerine oldukça benzemektedir. Özellikle yapıların yükseklikleri ve dikdörtgen planlı oluşları, bu eş biçimliliğin algılanmasında birincil rol oynamaktadır. Bu bağlamda, eyvan tasarımına sahip olmakla birlikte yatay ve dikey hatlarda genel görünüme uymayan örnekler bu grupta değerlendirilmemelidir. Bu duruma örnek oluşturan yapılar: Karaman Saadeddin Ali Türbesi, Tokat Murad Sevdakar Türbesi ve Niksar Hacı Çıkrık Türbesi şeklinde sıralanabilir.

Dördüncü grupta yukarıdaki tiplerin hiç birine uymayan örnekler sıralanmaktadır. Münferit örnekler olarak değerlendirilen bu grupta yer alan en çarpıcı örneklerden biri Tercan'daki Mama Hatun Türbesi'dir. Yapının merkezi kümbet formlu olmasına rağmen,

kuşatma duvarının varlığı tasarıma özgün bir karakter kazandırmaktadır. Bu sebeple münferit bir örnek olarak değerlendirilmiştir. Mama Hatun Türbesi, Anadolu'daki örnekler içerisinde, hatta Türk-İslam türbeleri içerisinde plan bakımından başka bir örneği bulunmamakla birlikte; Türk mimari gelenekleri içerisinde önemli bir konumdadır. En erken MÖ 3000 yıllarına tarihlenen Afanesyeva Kültürüne ait kurgan tipi mezarların kaynaklık ettiği bu plan şeması, kronolojik olarak Göktürkler devrine kadar hemen her çağda örnekler vermiştir²⁰³. Bu bakımdan Anadolu Türk Mimarisi'nin kaynaklarının Türkistan'da aranması gerekliliğini bariz biçimde ortaya koyan son derece güçlü bir eser konumundadır. Münferit olarak sınıflandırılan bir diğer örnek, Amasya Torumtay Türbesi'dir. Torumtay Türbesi'nin tasarımı, birkaç yönden eyvan türbelerle örtüşmektedir. Yatay dikdörtgen prizma formundaki yapı öncelikle anıtsal boyutları ile öne çıkmaktadır. Bu prizmatik yapının uzun kenarlarında konumlandırılmış payandalar, eyvan türbelerde uygulananlarla karşılaştırılabilir. Fakat buradaki payandalar 185 santimetre kalınlığında bir duvarı desteklemektedir ki böylece payandaların sadece cephe tasarımını detaylandıran süsleyici öğeler olarak tasarlandığı sonucuna ulaşılabılır. Yine de bu yapı hem plan-mekân tasarımı hem de cephe tasarımı bakımından eyvan türbelerle oldukça benzer bir düzenlemeye sahiptir. Ancak özellikle giriş cephesinin tasarımı tamamen farklı bir anlayışı yansıtmaktadır. Çünkü eyvan türbelerde kısa kenarlardan birinde cepheyi kaplayan kemerli açıklık bulunurken, bu yapıda üst örtüyü de aşan bir cephe kuruluşu uygulanmıştır. Tüm bu özellikler, yapıyı münferit bir örnek olarak sınıflandırmayı zorunlu kılmaktadır.

Anadolu Selçuklu dönemine tarihlenen türbeler içerisinde tipolojik sınıflandırma dışında bırakılan örnekler de bulunmaktadır. Bu örneklerin tamamında başka bir binanın bir odası türbe olarak kullanılmaktadır. Bu durumda olan ve tasnife giren örnekler olmasına rağmen bu yapıların tasnif dışı bırakılmasına gerekçe oluşturan unsur, inşalarında türbe fonksiyonunun düşünülmemiş olmalarıdır. Kısacası, türbe tasarımına işaret eden üst örtü, ikinci kat ya da cephe uygulamalarının izlenebildiği Divriği Ahmed Şah, Kayseri Gevher Nesibe, Sivas 1. İzzeddin Keykavus gibi örnekler dörtgen kümbetler başlığında değerlendirilirken; tasnif dışı bırakılan örneklerde herhangi bir türbe karakteri bulunmamaktadır. Tasnif dışında tutulan Konya Mevlana Türbesi'nin ise özel bir durumu bulunmaktadır. Türbe ve bağlı bulunduğu hankâh inşa edildikleri dönemden itibaren oldukça fazla değişikliğe uğramışlardır. Bu sebeple ilk yapı hakkında kesin bir yargıya varmak mümkün görünmemektedir²⁰⁴.

²⁰³ Çoruhlu, 2016: 451-461.

²⁰⁴ Haluk Karamağaralı, yapının ilk inşası hakkında çıkarımlarını, çağdaşlarının tasarım karakterini referans alan bir yaklaşımla yapmaktadır. Karamağaralı, 1966: 38-42. Bu çıkarımlar tutarlı görünse de Eflaki'nin aktardığı bir anekdot, konuya şüpheyle yaklaşmayı zorunlu kılmaktadır. Bu anekdotta, Muineddin Pervane'nin Bahaeddin Veled için bir türbe inşa ettirmek istemesi üzerine: "Mademki senin yapacağın kubbe feleklerin kubbesinden

Tablo 3.55 Murat Kalafat Türbe Tipolojisi

1. KÜMBETLER
1.1. ÇOKGEN GÖVDELİLER
1.2. DÖRTGEN GÖVDELİLER
1.3. SİLİNDİRİK GÖVDELİLER
2. KARE PLANLI TÜRBELER
3. EYVAN TÜRBELER
4. MÜNFERİT ÖRNEKLER

Tablo 3.56 Anadolu Selçuklu Türbeleri Çokgen Kümbet Örnekleri

KÜMBETLER (Çokgen)	
YAPI ADI	TARİH
KEMAH SANCAKTAR KÜMBETİ	?
SİVAS ABDÜLVEHHAB GAZİ KÜMBETİ	12. yy ortası
NİKSAR KULAK KÜMBETİ	1170'ler
ERZURUM EMİR SALTUK KÜMBETİ	1190 civarı
KONYA 2. KILIÇ ARSLAN KÜMBETİ	1178-92
ERZURUM MEHDİ ABBAS KÜMBETİ	12. yy 4. çeyrek
KAYSERİ HASBEK KÜMBETİ	1184-85 sonrası
KAYSERİ HAN CAMİ (Emir Cemaleddin) KÜMBETİ	1188-89
DİVRİĞİ SİTTE MELİK KÜMBETİ	1194
DİVRİĞİ KAMERÜDDİN KÜMBETİ	1196
KAYSERİ ANONİM KÜMBET	12. yy sonu 13. yy başı
KAYSERİ ANONİM KÜMBET 2	13. yy 1. çeyrek
KONYA 1. İZZEDDİN KEYKAVUS KÜMBETİ	1219
AFYON BOYALI KÖY KUREYŞ BABA KÜMBETİ	13. yy başı
AKSARAY SELİME KÖY, SELİME SULTAN KÜMBETİ	13. yy 1. çeyrek
KEMAH MENGÜCEK GAZİ KÜMBETİ	13. yy 1. çeyrek
NİKSAR KIRKKIZLAR KÜMBETİ	1220'ler
ISPARTA ATABEY ERTOKUŞ KÜMBETİ	1224 hemen öncesi
KONYA TACÜL VEZİR KÜMBETİ	1239-40

daha güzel olmayacaktır, o halde bırak da onun mezarı bu gök kubbesiyle kalsın” söyleminden, Mevlana’nın üzeri kapalı bir türbe yapısına karşı negatif bir tutum benimsediği anlaşılmaktadır. Ahmed Eflaki, 1964: 549. Yine Eflaki, türbenin inşasını üstlenen Alemeddin Kayser’in, Muineddin Pervane ve Gürcü Hatun’dan maddi yardım gördüğünü de aktarmaktadır. Ahmed Eflaki, 1974: 202-203. Mevlana’nın türbe inşasıyla ilgili görüşü bilinmesine rağmen, öldükten hemen sonra inşa edilen türbenin, üzeri kapalı bir yapı olması kabul edilebilir bir durum olmasa gerek. Özellikle türbe inşasında maddi rolü olan Pervane’nin üstü kapalı bir türbe yapılması konusuna itiraz etmiş olması gerekir. Türbenin sonraki onarımlar ve eklemelerle geldiği noktaya bakıldığında, ilk halinin tasarımsal niteliklerini kavramak da mümkün gözükmemektedir. Bu sebeple bu yapıyı tasnif dışı tutmak daha doğru olacaktır.

AMASYA HALİFET GAZİ KÜMBETİ	1209-10
HARPUT MANSUR BABA KÜMBETİ	13. yy 2. çeyrek
KONYA KARA ASLAN KÜMBETİ	13. yy 2. çeyrek
SİVAS ŞAHNE KÜMBETİ	1231
AMASYA BURMALI MİNARE CAMİ KÜMBETİ	1237-46
DİVRİĞİ KEMANKEŞ KÜMBETİ	1240-41
KAYSERİ ÇİFTE KÜMBET	1247-48
KAYSERİ LALA MUSLİHİDDİN KÜMBETİ	13 yy 3. çeyrek
AKSARAY KILIÇ ARSLAN KÜMBETİ	13. yy 1. çeyrek
TUNCELİ MAZGİRT ELTİ HATUN KÜMBETİ	1252-53
KAYSERİ AVGUNLU MEDRESE KÜMBETİ	13. yy ilk yarısı
KONYA DOĞANHİSAR KUZUCU SULTAN KÜMBETİ	13. yy ikinci yarısı
KAYSERİ HUNAT HATUN KÜMBETİ	1260-70
KONYA ILGIN ŞEYH BEDREDDİN KÜMBETİ	1286-87
AKSARAY BEKAR KÖYÜ BEKAR SULTAN KÜMBETİ	13. yy 3. çeyrek
ESKİŞEHİR SEYİTGAZİ, KÜMBET KÖYÜ KÜMBETİ	13. yy ikinci yarısı
KIRŞEHİR MELİKGAZİ KÜMBETİ	13. yy 3. çeyrek
KONYA KESİKBAŞ KÜMBETİ	13. yy ikinci yarısı
ERZURUM ANONİM KÜMBET-(ÜÇ KÜMBETLER)	14. yy başı
KONYA SEYFEDDİN KARA SUNGUR KÜMBETİ	1270 civarı
KONYA KALENDER BABA KÜMBETİ	1274-85
KONYA ATEŞBAZ-I VELİ KÜMBETİ	1285
KAYSERİ DÖNER KÜMBET	1285 civarı
KIRŞEHİR FATMA HATUN KÜMBETİ	1287-88
ERZURUM HATUNİYE MEDRESESİ KÜMBET	1291 civarı
KONYA EMİR NUREDDİN KÜMBETİ	13. yy ikinci yarısı
KASTAMONU KARANLIK EVLİYA KÜMBETİ	13. yy 4. çeyrek
KEMAH GÖZCÜ BABA KÜMBETİ	13. yy sonu
KAYSERİ DEVELİ DEV ALİ KÜMBETİ	13. yy sonu
KONYA ULAŞ BABA KÜMBETİ	13. yy sonu 14. yy başı
KAYSERİ HACİP ÇAVLI KÜMBETİ	14. yy 1. çeyrek
AFYON EBER KÖYÜ ESİRÜDDİN EBHERİ KÜMBETİ	14. yy 1. çeyrek
ERZURUM EMİR SADREDDİN (KARANLIK) KÜMBETİ	1308
ERZURUM GÜMÜŞLÜ KÜMBET	14. yy 1. çeyrek
ERZURUM YAKUTİYE KÜMBETİ	1310
ERZURUM HORASAN MİCİNGİRT KÜMBETİ	14. yy 1. çeyrek
KONYA BEYŞEHİR EŞREFOĞLU SÜLEYMAN BEY	1301
NİĞDE HÜDAVEND HATUN KÜMBETİ	1312-13

Tablo 3.57 Anadolu Selçuklu Türbeleri Dörtgen Kümbet Örnekleri

KÜMBETLER (Dörtgen)	
YAPI ADI	TARİH
KAYSERİ PINARBAŞI MELİKGAZİ KÜMBETİ	12. yy 4. çeyrek
KAYSERİ GEVHER NESİBE HATUN KÜMBETİ	1205-11
DİYARBAKIR SULTAN ŞÜCAEDDİN KÜMBETİ	1208-09
SİVAS 1. İZZEDDİN KEYKAVUS KÜMBETİ	1220
KONYA HOCA FAKİH KÜMBETİ	1221-22
AHLAT ŞEYH NECMEDDİN KÜMBETİ	1222-23
DİVRİĞİ AHMED ŞAH KÜMBETİ	1228-29
TOKAT EBUL KASIM ALİ TUSİ KÜMBETİ	1233-34
KONYA ŞEYH HASAN-I RUMİ KÜMBETİ	13. yy ilk yarısı
TOKAT SEFER PAŞA KÜMBETİ	1251-52
AMASYA GÖKMEDRESE CAMİ KÜMBETİ	1266-67
KIRŞEHİR CACABEY KÜMBETİ	1272-73
AFYON ÇAY YUSUF B. YAKUB KÜMBETİ	1278-79
KONYA SAHİB ATA KÜMBETİ	1283 yenileme
ESKİŞEHİR SİVRİHİSAR HOCA YUNUS KÜMBETİ	13. yy sonu
KONYA SİYAVUŞ KÜMBETİ	13. yy 4. çeyrek
KONYA ŞEYH OSMAN-I RUMİ KÜMBETİ	13. yy sonu
KAYSERİ ALACA KÜMBET	13. yy sonu
KONYA HOCA CİHAN KÜMBETİ	?

Tablo 3.58 Anadolu Selçuklu Türbeleri Silindirik Kümbet Örnekleri

KÜMBETLER (Silindirik)	
YAPI ADI	TARİH
AHLAT HASAN PADİŞAH KÜMBETİ	1275 civarı
AHLAT HÜSEYİN TİMUR KÜMBETİ	1279-80
AHLAT BUGATAY AKA KÜMBETİ	1281
AHLAT USTA ŞAGİRD KÜMBETİ	1285 olabilir
MUŞ GÜROYMAK KALENDER BABA KÜMBETİ	1290
AHLAT HASAN PADİŞAH YANINDA YIKIK KÜMBET	13. yy 4. Çeyreği
AHLAT YARIM KÜMBET	13. yy 4. Çeyreği

Tablo 3.59 Anadolu Selçuklu Türbeleri Kare Planlı Türbe Örnekleri

KARE PLANLI TÜRBELER	
YAPI ADI	TARİH
ÇANKIRI EMİR KARATEKİN TÜRBESİ	1106 sonrası
ERZURUM 2. ANONİM TÜRBE (Üç Kümbetler)	13. yy 1. çeyrek
ANTALYA ŞEYH ŞÜCAEDDİN TÜRBESİ	1238-39
KONYA EHVADÜDDİN KİRMANİ TÜRBESİ	13. yy ortası
ANTALYA AHİ YUSUF TÜRBESİ	13. yy 2. çeyrek
AKŞEHİR SEYYİD MAHMUD HAYRANİ TÜRBESİ	1268-69 civarı
TOKAT SÜMBÜL BABA TÜRBESİ	1291-92 civarı
DEVELİ SEYİD ŞERİF TÜRBESİ	1295-96
TOKAT ANONİM TÜRBE	13. yy ikinci yarısı
TOKAT MURAD SEVDAKAR TÜRBESİ	13. yy ikinci yarısı
TOKAT ŞEYH MEKNUN TÜRBESİ	13. yy sonu
TURHAL MEHMED DEDE TÜRBESİ	1305 civarı
ALANYA AKŞEBE SULTAN TÜRBESİ	?

Tablo 3.60 Anadolu Selçuklu Türbeleri Eyvan Türbe Örnekleri

EYVAN TÜRBELER	
YAPI ADI	TARİH
KAYSERİ BATTAL GAZİ TÜRBESİ	12. yy ikinci yarısı
ESKİŞEHİR SEYİTGAZİ ÜMMÜHAN HATUN TÜRBESİ	1207-08
KONYA BEDREDDİN GEVHERTAŞ TÜRBESİ	13. yy ortası
KONYA ŞEKER-FÜRÜŞ TÜRBESİ	13. yy ortası
AKŞEHİR EMİR YAVTAŞ TÜRBESİ	1255-65 civarı
AFYON İHSANİYE AKVİRAN, SAYA BABA TÜRBESİ	13. yy ikinci yarısı
AFYON İHSANİYE HERDENA BAHAR BABA TÜRBESİ	13. yy ikinci yarısı
AFYON SİNCANLI BOYALIKÖY EYVAN TÜRBE	13. yy ikinci yarısı
KASTAMONU AŞIKLI SULTAN TÜRBESİ	13. yy 4. çeyrek
KONYA TAVUS BABA TÜRBESİ	13. yy sonu
KAYSERİ BEŞPARMAK TÜRBESİ	13 yy sonu 14 yy başı
KONYA GÖMEÇ HATUN TÜRBESİ	13. yy sonu 14. yy başı
KONYA MEVLANA DERGÂHI ANONİM TÜRBE 2	?

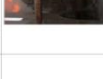
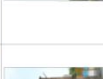
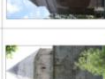
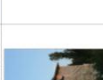
Tablo 3.61 Anadolu Selçuklu Türbeleri Münferit Örnekler

MÜNFERİT ÖRNEKLER	
YAPI ADI	TARİH
KEMAH BEHRAM ŞAH TÜRBEŞİ	12. yy sonu 13. yy başı
KAYSERİ PINARBAŞI SANCAKTAR TÜRBEŞİ	1237-46
KARAMAN SADEDDİN ALİ TÜRBEŞİ	1247-48
TERCAN MAMA HATUN TÜRBEŞİ	1245 civarı
AMASYA TORUMTAY TÜRBEŞİ	1278-79

Tablo 3.62 Anadolu Selçuklu Türbeleri Sınıflandırma Dışında Tutulan Örnekler

TASNİF DIŞI	
YAPI ADI	TARİH
NİKSAR HACI ÇIKRIK TÜRBEŞİ	1182-83
NİKSAR SUNGURİYE TÜRBEŞİ	12. yy ikinci yarısı
ÇANKIRI CEMALEDDİN FERRUH TÜRBEŞİ	1242-43
KONYA BEYHEKİM TÜRBEŞİ	13. yy 3. çeyrek
KONYA MEVLANA TÜRBEŞİ	1274 civarı
HARPUT ARAP BABA TÜRBEŞİ	1279-80
KONYA TAHİR İLE ZÜHRE TÜRBEŞİ	13. yy sonu

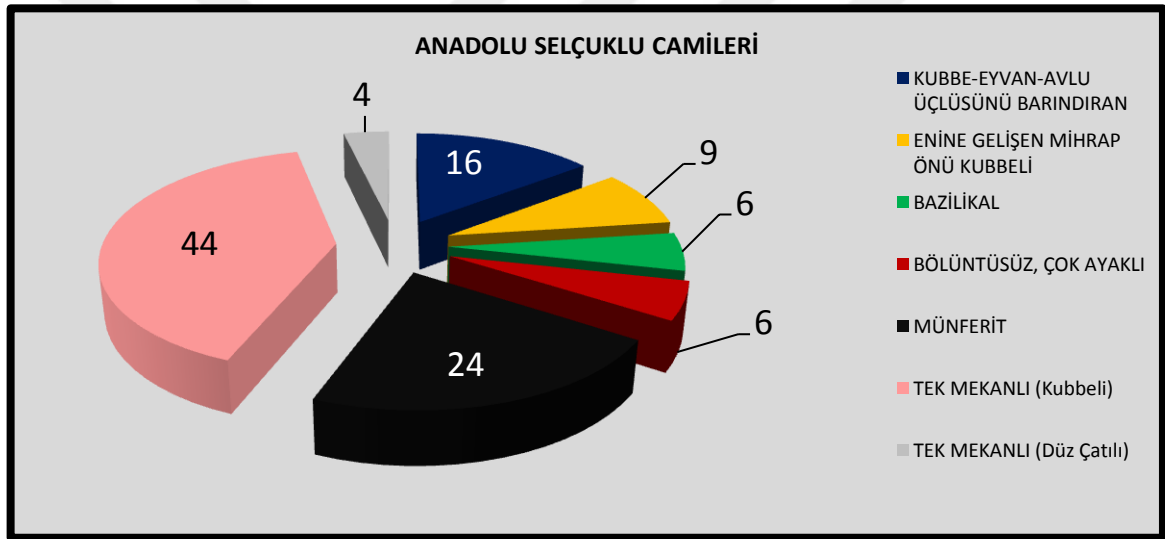
Tablo 3.64 Anadolu Selçuklu Türbelerinin Tiplere Göre Ayrılanmış Fotoğrafları

1. KÜMBETLER	1.1. ÇOKGEN GÖVDELER								
									
									
									
									
									
									
									
									
									
1. KÜMBETLER	1.2. DÖRTGEN GÖVDELER								
									
									
									
									
									
									
									
									
									
2. DÖRTGEN TÜRBELE	1.3. SİLİNDİRİK GÖVDELER								
3. EYVAN TÜRBELE	MÜNFERİT ÖRNEKLER								

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM DEĞERLENDİRME

4.1. Camiler

Anadolu Selçuklu döneminde inşa edilmiş camiler içerisinde 109 adet örneğin planlarına ulaşılmıştır. Bu 109 adet örnekten 16 adedi “kubbe-eyvan-avlu üçlüsünü barındıran”, dokuz adedi “enine gelişen mihrap önü kubbeli”, altı adedi “bazilikal”, altı adedi “bölüntüsüz çok ayaklı”, 48 adedi “tek mekanlı” tipte değerlendirilmiştir. 24 adet örnek, tasarım açısından tekrarlanmayan münferit plana sahiptir. Tek mekanlı örnekler içerisinde 44 adedi kubbeli, dört adedi düz çatılı tasarıma sahiptir.

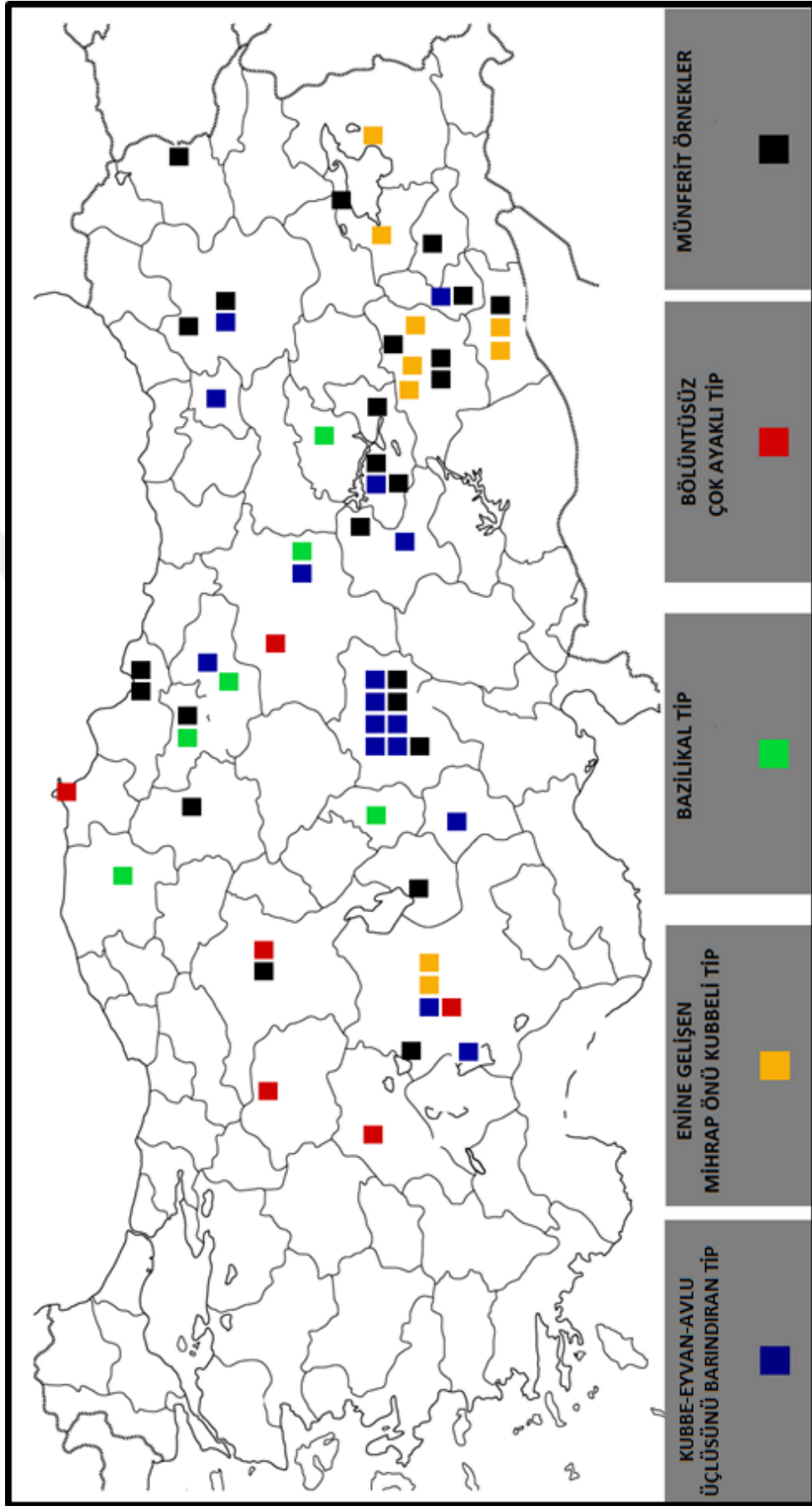

Grafik 4.1 Anadolu Selçuklu Camilerinin Tiplere Göre Dağılımı

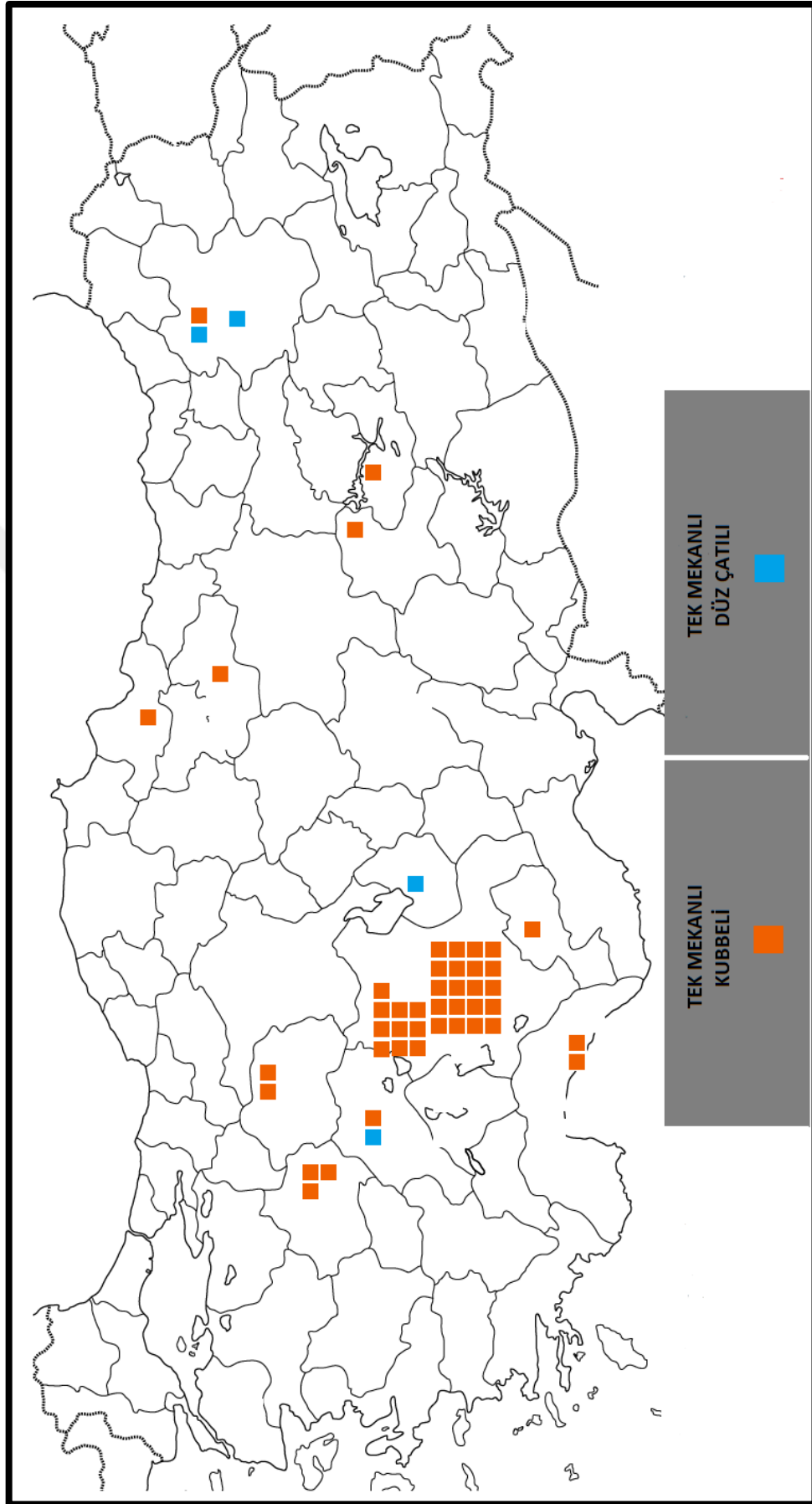
Anadolu Selçuklu camilerinin coğrafi dağılımları hakkında şehir bazında bir değerlendirme yapılacak olursa; Kayseri, Konya, Diyarbakır ve Mardin, geniş programlı yapıların en fazla yoğunluğun görüldüğü yerlerdir. Bu yapılar içerisinde belirli tiplerde homojen bir dağılımdan söz edilebilirken, bazı tiplerde aynı durum izlenememektedir. “Kubbe-Eyvan-Avlu Üçlüsünü BarındıranTip”, Kayseri ve Konya’da yoğunlaşmakla birlikte, diğer bölgelerde de homojen bir dağılımla uygulanmıştır. Mardin ve Diyarbakır’da en fazla örneği bulunan “Enine gelişen mihrap önü kubbeli tip”, Güneydoğu Anadolu bölgesinde yoğunluk gösterirken, diğer bölgelerde uygulanmamıştır. İç Anadolu’nun kuzey kesiminde örnekleri izlenebilen “Bazilikal tip” de coğrafi dağılım bakımından heterojen özellik göstermektedir. Aynı özellik İç Anadolu’nun kuzey ve batı kesimlerinde örnekleri bulunan “Bölüntüsüz çok ayaklı tip” için de geçerlidir. “Münferit” başlığında ele alınan örnekler ise

homojen bir dağılımla Selçuklu coğrafyasında yayılmış durumdadır. “Tek mekanlı” başlığında sınıflandırılan küçük boyutlu mahalle mescitlerinin coğrafi dağılımında Konya ve Akşehir tüm örneklerin yaklaşık %85’ini barındırmaktadır. Kütahya, Alanya, Afyon ve Sivrihisar’da görülen kısmi bir yoğunlukla birlikte bu yapı tipi çok az örnekle diğer Selçuklu coğrafyasına yayılmış durumdadır. Güneydoğu Anadolu Bölgesinde ise hiçbir örnek bulunmamaktadır.

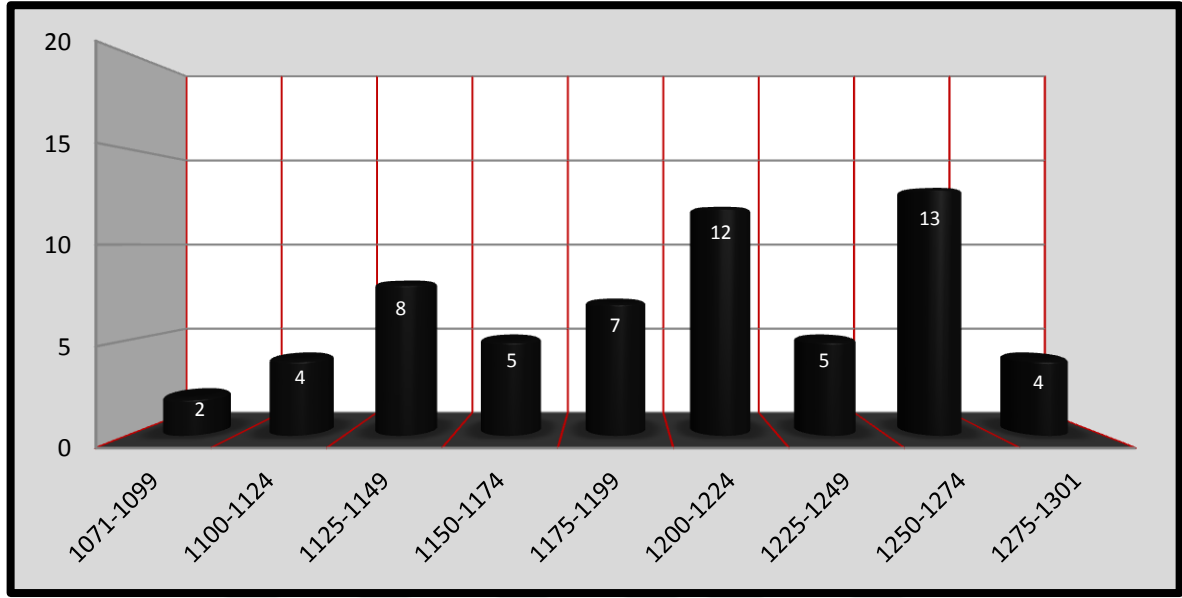

Harita 4.1 Anadolu Selçuklu Camileri Tiplerin Coğrafi Dağılımı

Harita 4.2 Anadolu Selçuklu Tek Mekânlı Camilerinin Coğrafi Dağılımı

Anadolu Selçuklu geniş programlı camilerinin kronolojik gelişimleri incelendiğinde Anadolu’da ilk olarak inşa edilen 1072 tarihli Ani Menuçehr Camisi’nden başlayarak, ilerleyen tarihlerde bu sayının hızla arttığı ve özellikle 13. yüzyılın ilk üç çeyreğinde, tüm zamanlara göre %50 yoğunlukla en üst noktaya çıktığı söylenebilir.

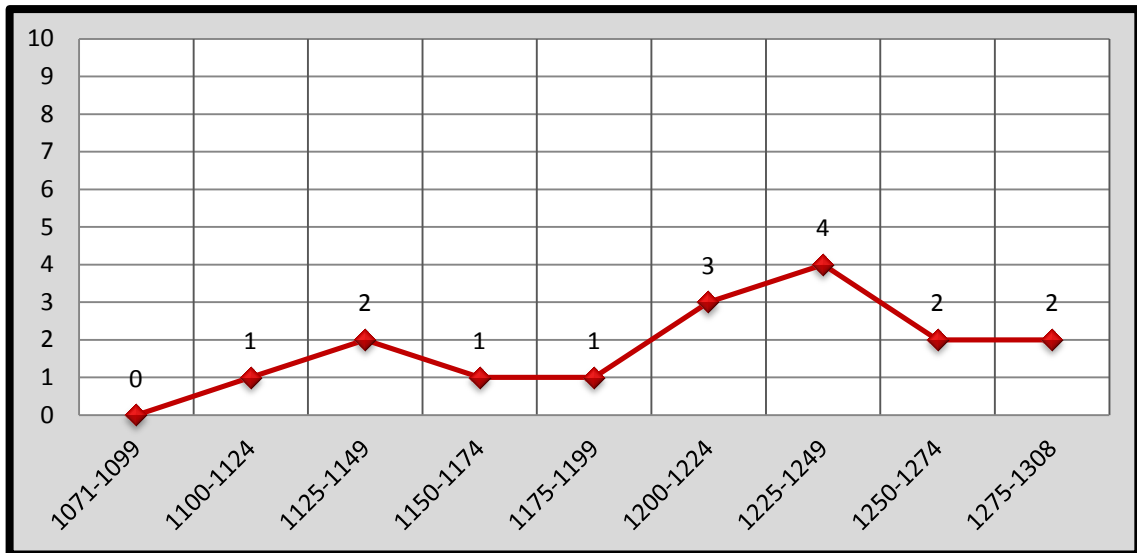

Grafik 4.2 Anadolu Selçuklu Camileri Kronolojik Dağılım

Anadolu Selçuklu Camileri içerisinde “Kubbe-eyvan-avlu üçlüsünü barındıran tip”, 12. yüzyılın ilk çeyreğinden başlayarak 13. yüzyılın son çeyreğine kadar süren yaklaşık 200 yıllık bir zaman diliminde örnekler vermektedir. Dolayısıyla Türklerin Anadolu’ya girişinden başlayarak Selçuklu saltanatının sonuna kadar geçen süre içerisinde her dönemde uygulanan tip olduğu anlaşılmaktadır. 12. yüzyılın birinci çeyreğinde bir adet, ikinci çeyreğinde 2 adet, üçüncü çeyreğinde bir adet, dördüncü çeyreğinde bir adet; 13. yüzyılın birinci çeyreğinde üç adet, ikinci çeyreğinde dört adet, üçüncü çeyreğinde iki adet, dördüncü çeyreğinde iki adet örneklerle temsil edilmektedir. Tipin en yoğun olarak uygulandığı tarih aralığı, 13. yüzyılın ilk iki çeyreğidir.

Bu tipten ilgili en dikkat çekici konu, avlu biriminin son derece küçültülerek iç avlu formatında uygulanmış olmasıdır. Tipin kaynağı olarak gösterilen İsfahan, Ardistan ve Zevvare Ulu camilerinde son derece geniş bir avlu tasarımı görülmektedir. Anadolu’daki örneklerde avlunun küçültülmüş olmasının nedenleri coğrafya ve iklim koşullarına bağlanabilir. Ancak, İran coğrafyası ile Anadolu arasında sıcaklık ve yağış bakımından çok bariz bir fark bulunmamaktadır. Ayrıca, Anadolu Selçuklu camileri içerisinde başka tiplerde de (örneğin: Sivas Ulu, Mardin Ulu, Diyarbakır Ulu camileri) geniş avluya sahip örnekler bulunmaktadır. İç avlu uygulaması ile ilgili bir diğer sorun, yapının kış koşullarında ısınması ile ilgilidir. Yukarıda bahsedilen geniş avlulu örneklerde harim kısmı avludan fiziksel olarak

ayrılmış durumdadır. Ancak iç avlu uygulaması yapının merkezinde konumlandırıldığı için böyle bir ayırım söz konusu değildir. Bu açıklıkların ahşap fenerlerle kapatılmış olabileceği²⁰⁵ akla yatkın görünse de bu çözüm bir soruya daha yol açmaktadır; İç avlunun fonksiyonu nedir? Bu soru karşısında akla gelen ilk cevap, yaz aylarında ortam ısınısını düşürmektir. Bilindiği üzere taş malzeme ısı yalıtımı konusunda oldukça dirençlidir. Dolayısıyla içerideki ısıyla dışarıdaki ısı arasında geçirgenliği oldukça azdır. Özellikle yaz aylarında ortalama sıcaklığın 30 dereceyi geçmediği Kayseri, Sivas, Erzurum gibi şehirlerde bu yapıların, ergonomik sıcaklık değerlerinin üzerinde bir ortam ısınısına ulaşması düşünülemez. Kısacası iç avlunun fonksiyonunun, “yapıyı soğutmak” olması mümkün görünmemektedir. Aydınlatma faktörü bir öneri olarak sunulabilir. Ancak, Anadolu Selçuklu Mimarisi’nde pek çok farklı yapı türünde uygulanan bir yöntem olarak aydınlık fenerleri bu amaca hizmet etmektedir. Dolayısıyla aydınlık feneri yerine avlunun, aydınlatma unsuru olarak tercih edilmesi tutarlı bir görüş olmaktan uzaktır. Daha makul bir öneri olarak havalandırma fonksiyonu sunulabilir. İşlevsellik düşüncesinden uzaklaşarak bu birimlerin karakterleri ele alındığında; kışın ısınmada yol açtığı zorluk, yazın soğutmada işlevsiz oluşu, aydınlatma ve havalandırma fonksiyonlarının da oldukça zorlama birer öneri olması nedeniyle, bahsedilen iç avluların varlık sebebini sadece tasarım sürekliliğinde aramak gerekmektedir. Anadolu Selçuklu mimarlarının, Büyük Selçuklu’dan itibaren tasarım pratiğinde bulunan avlu anlayışını, geleneğin yorumlanmış bir devamı niteliğinde tekrar tekrar ele alışı, şimdilik sadece mimari hafıza ile açıklanabilmektedir.

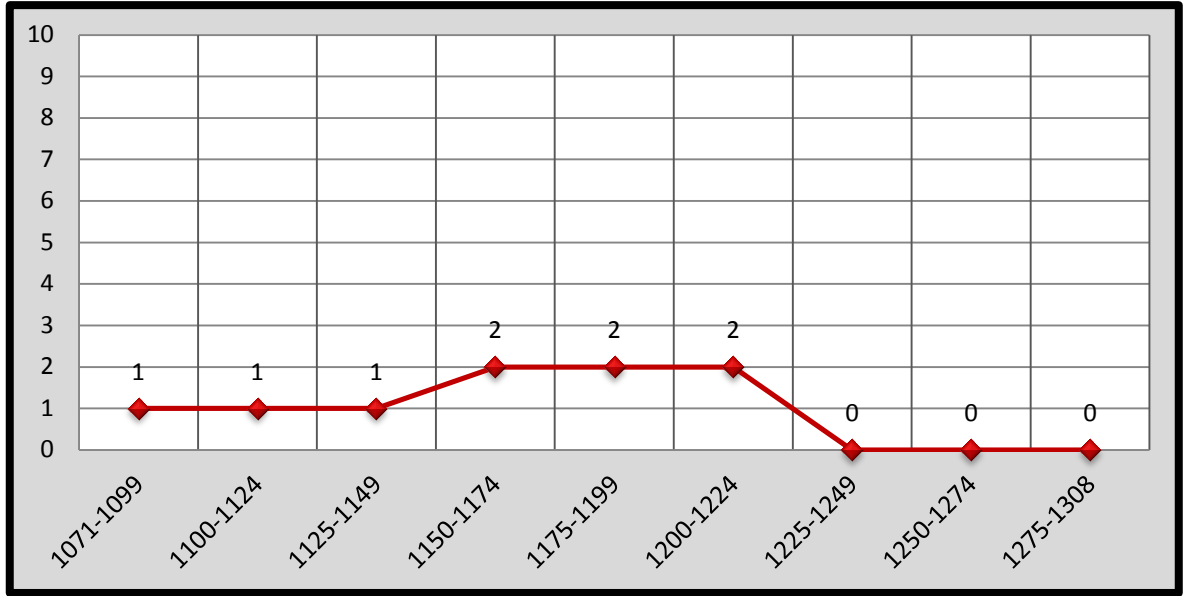

Grafik 4.3 Kubbe-Eyvan-Avlu Üçlüsünü Barındıran Tip Kronolojik Dağılım

²⁰⁵ Kuban, 2002: 145.

Enine gelişen mihrap önü kubbeli tip, 11. yüzyılın son çeyreğinden, 13. yüzyılın ilk çeyreğine kadar yaklaşık yüz yıllık bir zaman diliminde örnekler vermektedir. Bir adet örnek 11. yüzyılın son çeyreğine; bir adet örnek 12. yüzyılın ilk çeyreğine, bir adet örnek ikinci çeyreğine, iki adet örnek üçüncü çeyreğine, iki adet örnek son çeyreğine; iki adet örnek 13. yüzyılın ilk çeyreğine tarihlendirilmektedir. Tipin en çok uygulandığı tarih aralığı 12. yüzyılın ikinci yarısı olmakla birlikte; Anadolu Selçuklu Mimarisi'nde camiler dahil olmak üzere en yoğun mimari üretimin gerçekleştiği 13. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren bu tipin örneklerine rastlanmamaktadır. Bu ters orantı, enine gelişen mihrap önü kubbeli tipin, erken dönemde sıklıkla uygulandığını, Anadolu Selçuklu Mimarisi'nin olgunluğa ulaştığı dönemde ise tercih edilmediğini göstermektedir.

Bu tip Türk camilerinin mimari evrimi içerisinde oldukça önemli bir konumda bulunmaktadır. Bahsedilen mimari evrimin basamaklarından ilkinin Leşker-i Bazar, Talhatan Baba ve Kışlak Hazara Diggaran camileri oluşturmaktadır. Diggaran'da kare, Leşker-i Bazar ve Talhatan Baba'da enine gelişen mekânda merkezilik algısını yaratan unsur, mihrap aksındaki kubbenin baskınlığıdır. Bu tasarımlar cami mimarisinde henüz çok yeni bir şemaya sahip olmalarından dolayı, Büyük Selçuklu anıtsal örneklerinde tercih edilmemiş olmalıdır. Ya da daha yüksek bir ihtimalle, Büyük Selçuklu mimarlarının hafızasında dört eyvanlı şema daha güçlü bir konumda olmalıdır. Dört eyvanlı şemada dahi mihrap önü kubbesi, yapıdaki baskın unsurlardan birisi olmuştur. Selçuklular Anadolu'ya girmeleriyle hemen hemen aynı dönemde Şam'ın yönetimini de ele geçirmişlerdir. Dolayısıyla Ümeyye Camisi'nin mimari etkileşim sahası içerisinde kendi pratiklerini uygulayan Türk mimarların, Güneydoğu Anadolu'da bu tasarımın kubbeli versiyonunu denemeleri son derece doğaldır. Enine gelişen mihrap önü kubbeli camilerde kubbenin tüm yapıyı kuşatan bir unsur olmadığı açıktır. Ancak diğer bölümlerden kopuk, ayrımlanmış bir alan da değildir. Özellikle 1152-57 yıllarına tarihlenen ve 13 metreyi aşan kubbe çapıyla Silvan Ulu Camisi'nde uygulanan bu kubbe anlayışı, Selçuklu döneminde en son 1220 Konya Alaeddin Camisi'nde, daha sonra 1366 tarihli Manisa Ulu Camisi'nde tekrarlanmış; 1437-47 tarihli Edirne Üç Şerefeli Cami ile merkezi mekâna geçiş sağlanmıştır. Dolayısıyla, Klasik Dönem Osmanlı camilerindeki merkezi mekân anlayışının ilk örnekleri olarak gösterilen Talhatan Baba ve Diggaran camileri ile kronolojik ve coğrafi bağın tam olarak kurulabilmesi adına bu tip oldukça önemli bir konumdadır.

Grafik 4.4 Enine Gelişen Mihrap Önü Kubbeli Tip Kronolojik Dağılım

Bazilikal tipte değerlendirilen örnekler 12. yüzyılın son çeyreğinden başlayarak 13. yüzyılın üçüncü çeyreğine kadar örnekler vermektedir. Bir adet örnek 12. yüzyılın son çeyreğine; bir adet örnek 13. yüzyılın ikinci çeyreğine, dört adet örnek üçüncü çeyreğine tarihlendirilmektedir. Tipin en yoğun uygulandığı tarih aralığı 13. yüzyılın üçüncü çeyreğidir.

Bu tipin isimlendirilmesiyle ilgili tartışmak gerekmektedir. Anadolu Selçuklu Mimarisi araştırmalarında mihraba dik uzanan dikdörtgen planlı ve üç sahnı tasarıma sahip camiler, “bazilikal” olarak tanımlanmaktadır. Bu tanımlama kısmen doğru görünmektedir. Ancak bazilika mimarisinin kronolojik gelişim çizgisi üzerinde bu camilerin konumunu tespit etmek, benzerlik ve farklılıklarını ortaya koymak, “bazilikal” olarak tanımlanan camilerin mimari karakterinin anlaşılması konusunda gerekli görünmektedir.

Bazilikal olarak isimlendirilen camileri tanımlayan iki referans bulunmaktadır: Birincisi, mihrap duvarına derinlemesine yönelen dikdörtgen plan; ikincisi, yan sahnılara nazaran daha geniş ve yüksek tutulmuş orta sahnı. Anadolu Selçuklu camileri içerisinde bu tipi karşılayan yapılar bulunmaktadır. Ancak araştırmacılar tarafından bu isimle tanımlanan yapılar incelendiğinde, -birkaç örnek hariç- çok daha baskın bir karakteri sergiledikleri anlaşılmaktadır. Çünkü bu yapılarda orta sahnı genellikle “mihrap önü kubbesi-eyvan varyasyonu-iç avlu” üçlüsünü ihtiva etmektedir.

Bu yapıların tasarımlarında hangisinin öncelendiğini belirlemek, yapının tipini belirlemekte başat rol oynamaktadır. Çünkü mihraba dikey yönelen dikdörtgen bir mekân ihtiyacı öncelendiğinde, “Anadolu’da mevcut bulunan bazilika tasarımı alınmış ve bahsedilen orta sahnı üçlüsü monte edilmiştir” şeklinde bir sonuç çıkmaktadır. Dolayısıyla bu yapıların

orijinini Anadolu’da Selçuklu öncesinde uygulanan mimari geleneğe dayandırmak zarureti doğmaktadır. Ancak “kubbe-eyvan-avlu” üçlüsünün öncelenmesi, bu camilerin orijinini Büyük Selçuklu’daki arketiplerinde bulmayı sağlamaktadır. Bu iki farklı sonuç da Türk Sanatının eğilimleri bakımından tutarlı kabul edilmelidir. Özellikle Selçuklu uygarlığının “yabancı” kültürlerle etkileşimi göz önüne alındığında ilk sonuç daha makul görünmektedir. Ancak mimari evrimin organik bağları ortaya koyulduğunda ikinci sonuç öne çıkmaktadır.

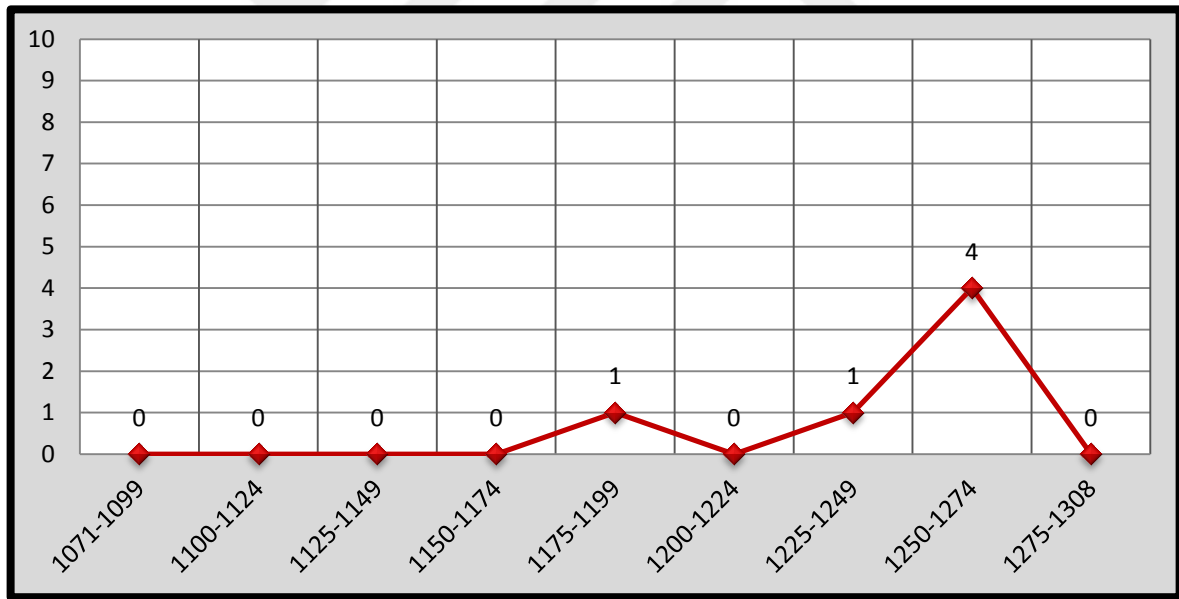
Anadolu Selçuklu dönemi camilerinin tamamında mihrap duvarı doğrultusunda enine ya da derinlemesine bir dikdörtgen şema karşımıza çıkmaktadır. Enine ya da derinlemesine tasarım fark etmeksizin büyük çoğunluğunda (geniş programlı örnekler içerisinde oran 16/61) tercih edilen unsur ise mihrap önü kubbesi-eyvan varyasyonu-iç avlu üçlüsüdür. Büyük Selçuklu dönemi ulu camilerinde ilk örneklerini gördüğümüz bu “üçlü”, tamamı anıtsal örneklerde bazen eksiltmelerle uygulanmıştır. Dolayısıyla bu üçlünün cami tasarımında öncelendiğini öne sürmek yanlış olmayacaktır. Birbiri ardına sıralanan birimlerin oluşturduğu hacim, dikey bir karakter sergilediği için, tasarımda mecburiyet doğurmuş ve üçlünün dikey karakteri, yapının enine değil derinlemesine gelişmesinin önünü açmıştır. Bu sebeple kubbe-eyvan-avlu üçlüsünün vurguladığı orta sahnın, yan sahnılarla genişletilmiş ve mihraba dikey yönelişli dikdörtgen bir harim elde edilmiştir. Geniş ve yüksek orta sahnın ile yan sahnılar, bazilika planının nitelikleri ile kıyaslandığında benzerlik göstermektedir. Ancak orta sahnın yan sahnılarla geçiş yönünden ilişkisi farklılık arz etmektedir. Dolayısıyla bu yapıları bazilikal tipte sınıflandırmak Türk Mimarisi’nin gelişim çizgisini göz ardı etmek anlamına gelmektedir.

Bahsedilen yapı tipinin bazilika mimarisiyle aynı yörüngede olmadığına bir diğer göstergesi de sonuçta evrildikleri tasarımlardır. Bazilika tasarımı Doğu Roma’da kubbenin eklenmesiyle Ayasofya’ya giden bir gelişim göstermiştir. Avrupa Mimarisi’nde de haç planla eklemlenmiş ve Bramante’nin St. Pietro Kilisesi’ne ulaşmıştır. Türk Mimarisi’nde ise mihrap önü üçlüsünü barındıran Büyük Selçuklu geleneğini yansıtan örnekler Anadolu Selçuklu’dan sonra uygulanmamış; anıtsal cami mimarisi, Enine gelişen mihrap önü kubbeli tip aracılığıyla merkezi mekanlı yapılara evrilmiştir. Türk Mimarisi’nin, tapınak tasarımında Batı Mimarisinden ayrılan çizgisi, bu şekilde anlaşılabilir.

Bazilika mimarisi Roma çağından itibaren dünya mimarlık tarihinde her dönem uygulanmış ve evrimleşmiş bir tasarımdır. Bu tasarımın karakteristik özellikleri hemen her örnekte izlenebilmektedir: Dikdörtgen plan içerisinde dik uzanan sahnılar, sütunlarla birbirinden ayrılmaktadır. Orta sahnın yan sahnılardan daha geniş ve daha yüksek tutulmaktadır. Özellikle erken örneklerde bu oran 2/1 veya daha fazladır. Bazilikaların

Hristiyan niteliklere sahip olduğu dönemde ise orta sahnın yüksek bir tonozla veya merkezi kubbe ile örtülmüştür. Bu orta sahnın tonozu ya da kubbesi yapıda oldukça baskın bir karakter sergilemektedir. Yan sahnınlar ise orta sahna kıyasla tali birimler olarak düzenlenmektedir. Kısacası, Roma orijinli Hristiyan bazilikalarında hem genişlik, hem yükseklik, hem de mekân tasarımı açısından orta sahnın, yan sahnılara oldukça baskın durumdadır. Hatta alan araştırmacılarının tanımlamaları dikkatle incelenecek olursa, dini törenlerdeki işlevleri farklı olduğu için²⁰⁶ bu orta kısmın yan sahnılardan ayrı tutularak “naos” olarak isimlendirildiği görülmektedir.

Cami mimarisindeki orta sahnın yan sahnılara göre yüksekliği ve genişliği, bazilikal kiliselerdeki kadar dramatik değildir. Yan sahnınlar da tali birim karakteri göstermemektedir²⁰⁷. Bu sebeple Anadolu Selçuklu Mimarisinde cami tipleri içerisinde “bazilikal” tanımını kabul etmek güçleşmektedir. Ancak tipin isimlendirilmesi konusunda başka bir terimin üretilmesinde ve literatürde kabul görmesi konusundaki güçlükler nedeniyle şimdilik bu terimin kullanılmasında sakınca görülmemektedir.

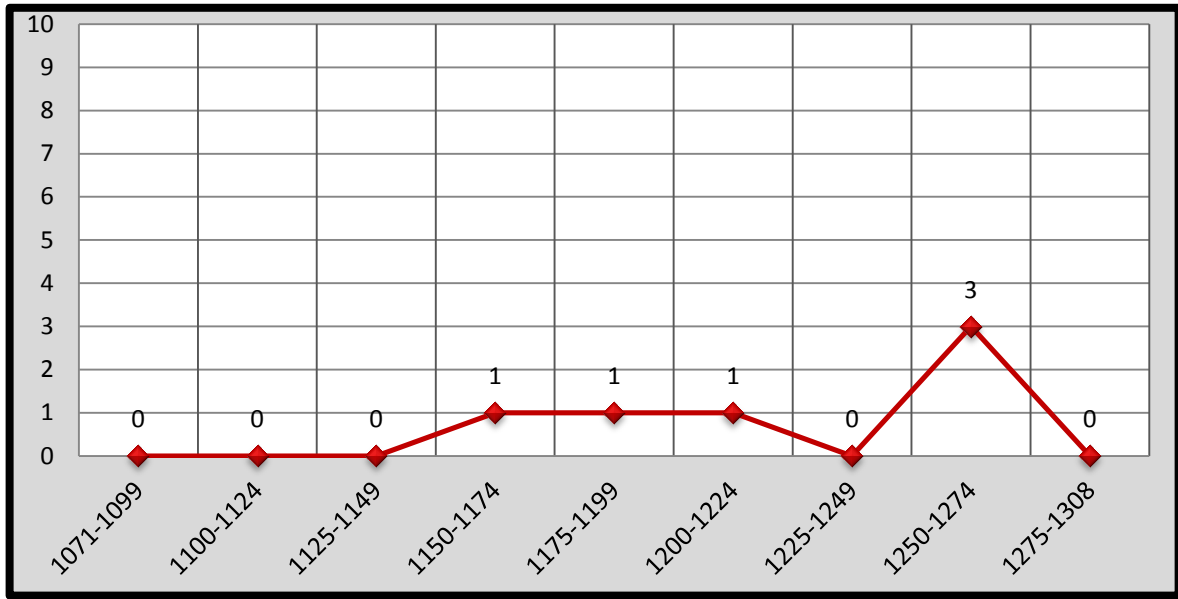
Grafik 4.5 Bazilikal Tip Kronolojik Dağılım

Bölüntüsüz çok ayaklı tipin temsilcileri 12. yüzyılın üçüncü çeyreğinden başlayarak 13. yüzyılın üçüncü çeyreğine kadar örnekler vermektedir. Bir adet örnek 12. yüzyılın üçüncü

²⁰⁶ Ceylan ve Erdoğan, 2019: 351-365.

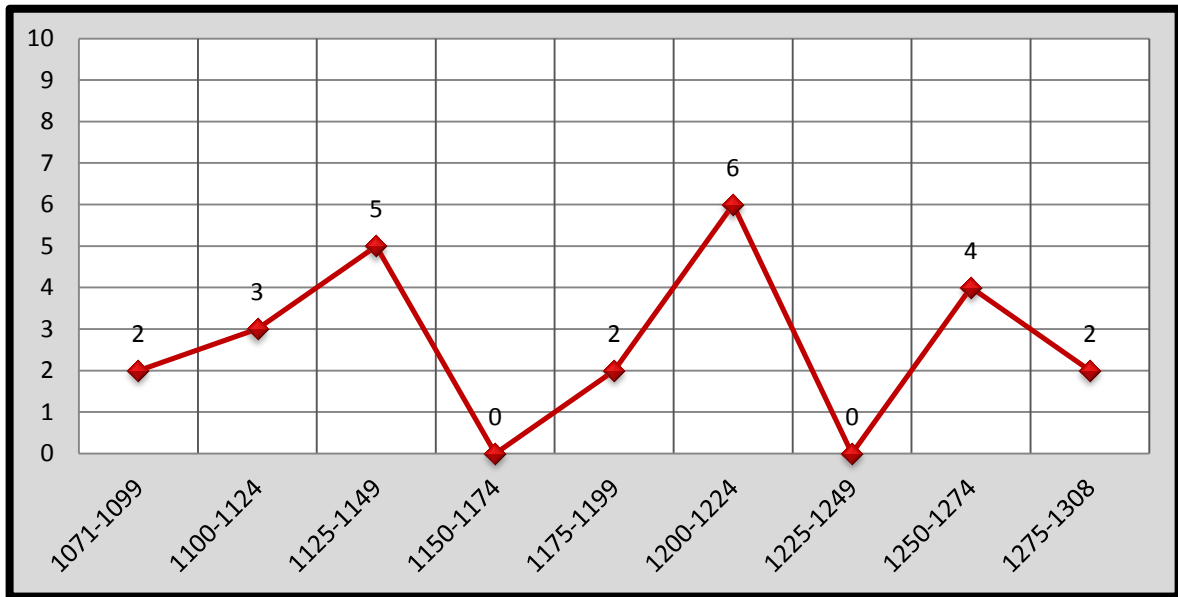
²⁰⁷ Kuban -aynı paragraf içerisinde tam aksini iddia etmekle birlikte- bu duruma dikkat çekmektedir: “Tasarım açısından camiler kiliseye benzedikleri için değil, yerel konstrüksiyon teknikleriyle inşa edildikleri ve bazı yöresel inşaat ayrıntıları, özellikle silmeleriyle yerel gelenekleri izledikleri için, bir taş yapı geleneğinin sürekliliğinin işaretleri vardır. Bunun Selçuklu çağı dini yapılarını tanımlamak için yeterli bir ölçüt olmadığı açıktır”. Bkz: Kuban, 2002: 152.

çeyreğine bir adet örnek son çeyreğine; bir adet örnek 13. yüzyılın ilk çeyreğine, üç adet örnek ise en yoğun üretimin gerçekleştiği 13. yüzyılın üçüncü çeyreğine tarihlendirilmektedir.

Grafik 4.6 Bölüntüsüz Çok Ayaklı Tip Kronolojik Dağılım

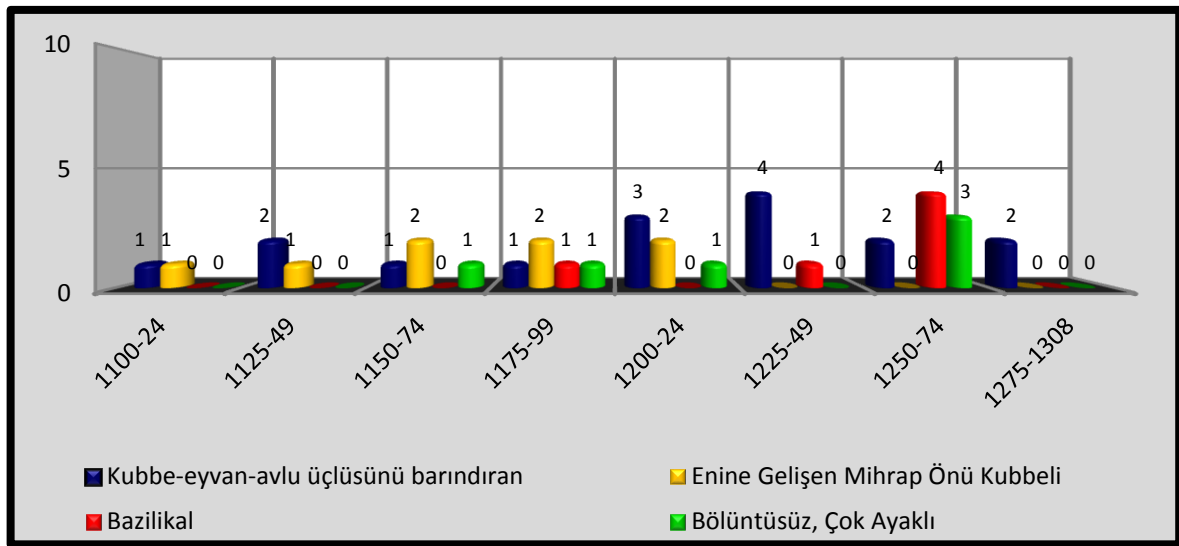
Münferit tasarıma sahip olan yapılar 11. yüzyılın son çeyreğinden 13. yüzyılın son çeyreğine kadar örnekler vermektedir. Bu yapılardan 11. yüzyılın son çeyreğine iki adet; 12. yüzyılın ilk çeyreğine üç, ikinci çeyreğine beş, son çeyreğine iki adet; 13. yüzyılın ilk çeyreğine altı, üçüncü çeyreğine dört, son çeyreğine iki adet örnek tarihlendirilmektedir²⁰⁸.

Grafik 4.7 Münferit Örnekler Kronolojik Dağılım

²⁰⁸ Bu grubu oluşturan örnekler bir “tip” olmadıkları için, sıklık referanslarının ve kronolojik dağılımlarının analizine gerek görülmemiştir.

Kronolojik dağılım bakımından son olarak; kubbe-eyvan-avlu üçlüsünü barındıran tipin her dönem örnekler verdiğini, ancak 13. yüzyılın ilk iki çeyreğinde yoğunlaştığı; enine gelişen mihrap önü kubbeli tipin erken dönemde yoğunlukla uygulandığı, ancak 13. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren temsil edilmediği; bazilikal ve bölüntüsüz çok ayaklı tiplerin ise 13. yüzyılın üçüncü çeyreğinde yoğun olarak uygulandıkları anlaşılmaktadır. Cami mimarisi hakkında bütün tipler bir arada ele alındığında en yoğun üretimin 13. yüzyılın ilk üç çeyreğinde gerçekleştiği tespit edilebilmektedir.

Grafik 4.8 Anadolu Selçuklu Cami Tiplerinin Tiplere Göre Kronolojik Dağılımı

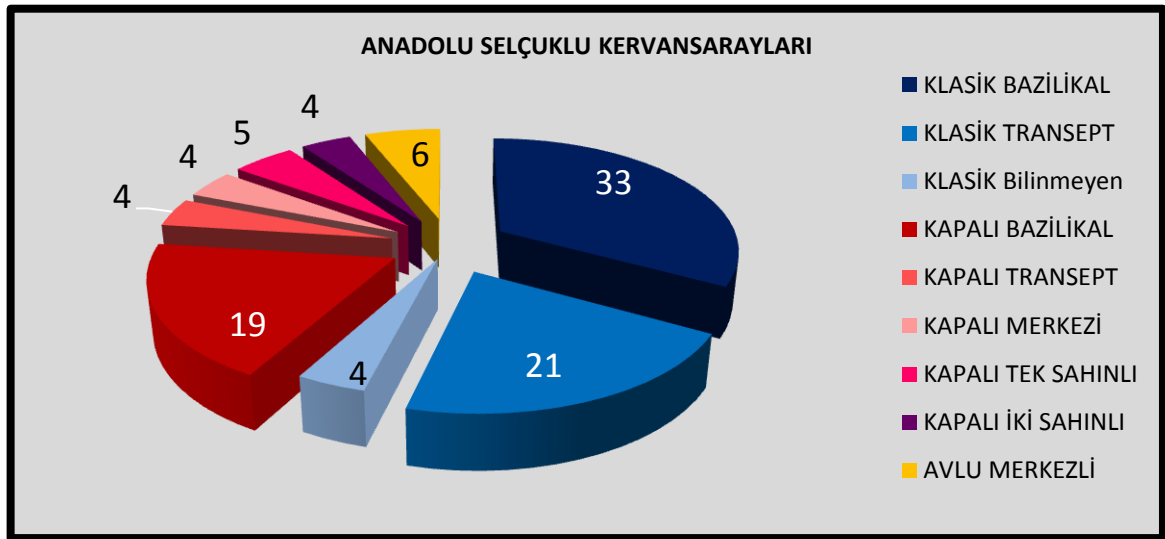
4.2. Kervansaraylar

Anadolu Selçuklu döneminde inşa edilmiş ve varlığı bilinen kervansarayların sayısı oldukça fazla olmasına rağmen, planları tespit edilebilen 100 adet yapıya ulaşılmıştır. Bu 100 kervansaraydan 58 tanesi “klasik”, 36 tanesi “kapalı”, altı tanesi “avlu merkezli” plan tipinde inşa edilmişlerdir. 58 adet klasik planlı örnekten 33 tanesi “bazilikal”, 21 tanesi “transept” mekân tasarımı yansıtmaktadır. Dört adet yapının kapalı kısım planı tespit edilememiştir. 36 adet kapalı planlı kervansaraydan 19 tanesi “bazilikal”, dört tanesi “transept”, beş tanesi “tek sahınlı”, dört tanesi “iki sahınlı”, dört tanesi “merkezi” planlıdır.

Tüm bu çeşitlilik içerisinde klasik tipte de kapalı tipte de barınak kısımlarının aynı tasarım anlayışıyla uygulandığı izlenebilmektedir. İki tip içerisinde de bazilikal örnekler, çok büyük oranda üç sahınlı inşa edilmişlerdir. Klasik bazilikal tipteki 33 örnekten iki tanesi, kapalı bazilikal tipteki 19 örnekten bir tanesi beş sahınlıdır. Yani toplamda 52 adet örnekten sadece üç tanesi beş sahınlı inşa edilmiştir. Benzer bir tasarım bütünlüğü transeptli örneklerde de izlenebilmektedir: Klasik transept örneklerde dikey sahnın iki yanındaki yatay sahnın

uzun duvarları, alçak birer sütunun taşıdığı iki kemerle boşaltılmıştır. Bu tipteki toplam 21 adet yapının içerisinde buna aykırılık teşkil eden üç adet örnekte (Tokat Mahperi Hatun, Sıraçakıl, Cırgalan) yatay sahinler tek kemerle oluşturulmuştur. Çift kemerle oluşturulan yatay sahinlerin bulunduğu hanlarda, içteki kemerler çoğunlukla sekilerin üzerinde, dıştaki kemerler yapıyı çevreleyen ve hayvanların bulunduğu alanın üzerinde yer almaktadır. Böylece hem sekiler hem de hayvanların bulunduğu alan kendi içlerinde bağlantı sağlamaktadır.

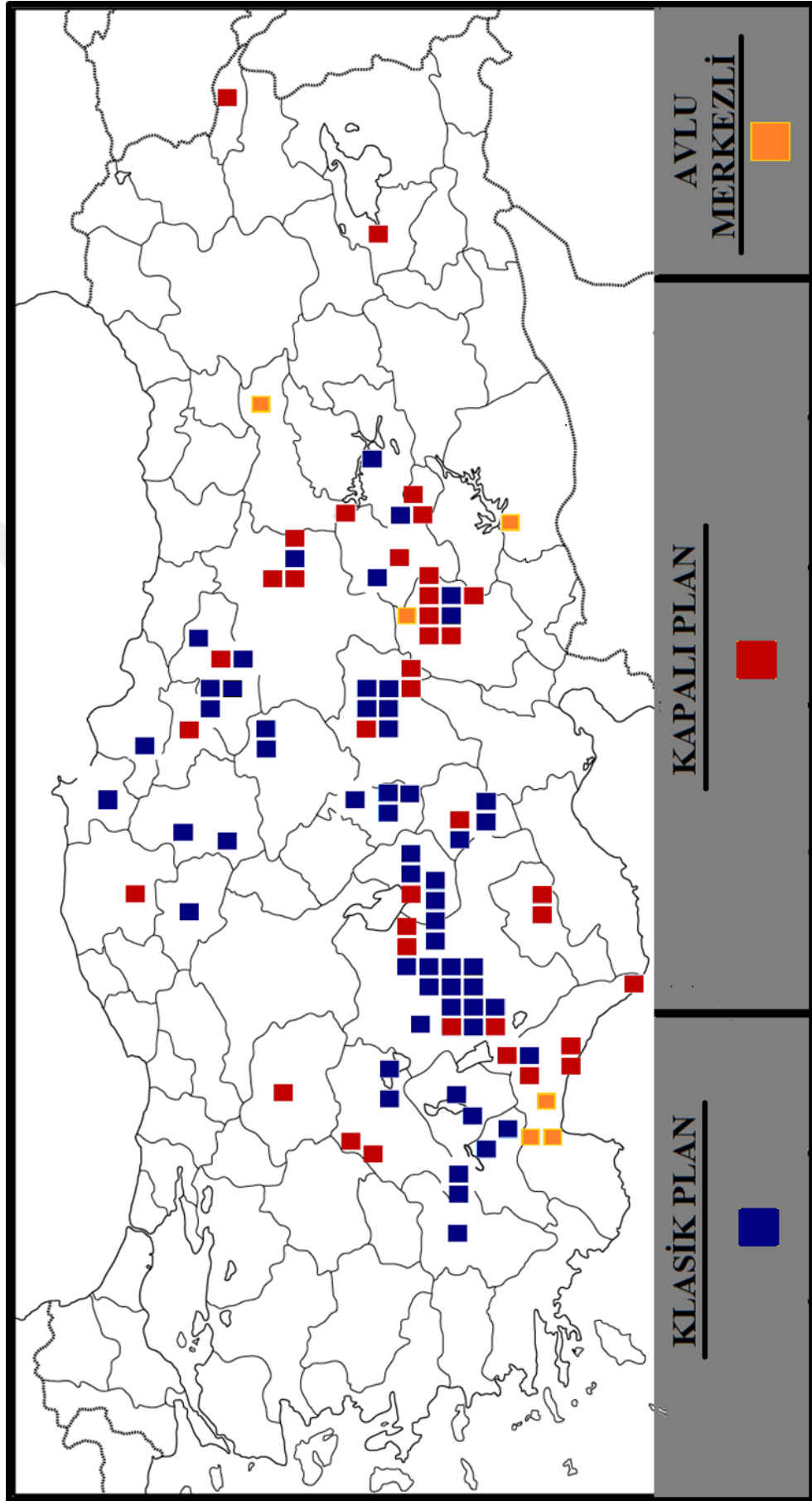
Kervansaray mimarisinde örnekler yoğun olarak bazilikal planlı tasarlanmıştır. Ancak mekân kurgusu, strüktür ve üst örtüdeki detaylar gibi özellikler bakımından transeptli tipin daha olgun bir mimari anlayışı sunduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca kervansarayların kapalı kısımlarında, sekiler ve koridorların verdiği hizmetler bağlamında transept tip, bazilikal tipe nazaran daha fonksiyonel bir tasarımı yansıtmaktadır. Çünkü transeptli tasarımda sekilerin bulunduğu alana hem iki dış yandan hem de ortadan bağlantı sağlanabilmektedir. Böylece, bu tipin hem planlama hem de fonksiyonellik bağlamında bazilikal tipe göre daha gelişmiş bir tasarımı yansıttığı söylenebilmektedir. Bu durum, tiplerin kronolojik sıralamalarında izlenebilmektedir. 13. yüzyılın ilk çeyreğinde transept örnekler (beş adet), bazilikal örneklere (21 adet) oranla oldukça az sayıda uygulanmıştır. Ancak ikinci çeyrekte transeptli örneklerde (transept 17 adet-bazilikal 20 adet) bariz bir yoğunlaşma görülmektedir. Bu tasarım bütünlüğü ve kronolojik gelişim, Anadolu Selçuklu Mimarisi'nde "klasik" sorunsalının çözümlenmesine olanak sağlamaktadır. Çünkü bu sayılan bulgular kervansaray mimarisinin olgunluğa erişmiş bir plan ve mekân kurgusuna ulaştığını ortaya koymaktadır.

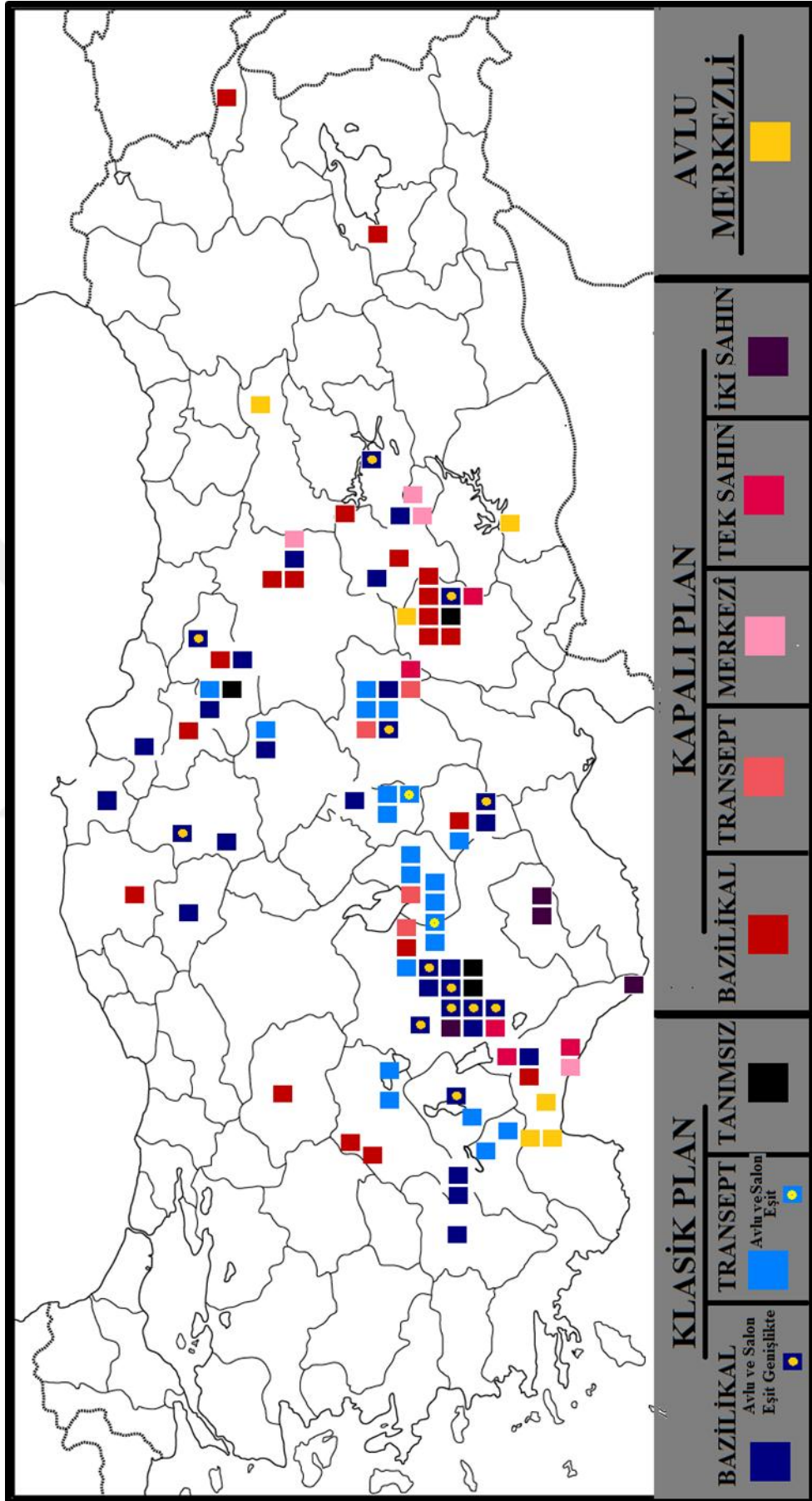
Grafik 4.9 Anadolu Selçuklu Kervansarayları Tiplere Göre Dağılım

Anadolu Selçuklu Kervansarayları'nın coğrafi dağılımı incelendiğinde, tiplerin homojen bir şekilde tüm bölgelerde uygulandığı izlenmektedir²⁰⁹. Şehir bazında bir sıralama yapılacak olursa Konya, Kahramanmaraş, Antalya, Kayseri ve Aksaray, kervansaray mimarisinin en yoğun temsil edildiği şehirler olarak öne çıkmaktadır. Tabi ki bunda, buralardaki ticaret yollarının diğer bölgelere nazaran daha yoğun bir trafiğe sahip olması temel etken olmalıdır. “Klasik bazilikal tip” Konya çevresinde yoğunlaşmakla birlikte Denizli, Isparta, Kayseri, Niğde, Nevşehir, Malatya, Kahramanmaraş, Elazığ, Sivas, Tokat, Yozgat, Çorum, Çankırı, Sinop ve Samsun sınırları içerisinde örnekleri yer almaktadır.” Klasik transept tip” ise Aksaray, Nevşehir, Kayseri bölgesinde yoğunlaşmakla birlikte, Konya, Isparta, Burdur, Afyon, Yozgat ve Tokat sınırları içerisinde konumlanmaktadır. “Kapalı bazilikal tip” en yoğun şekilde Kahramanmaraş'ta temsil edilmektedir. Malatya, Sivas, Bitlis, Iğdır, Tokat, Amasya, Kastamonu, Nevşehir, Konya, Antalya, Eskişehir ve Afyon'da bu tipin örnekleri izlenebilmektedir. Sayıca az örnekle temsil edilen “Kapalı transept tip” Kayseri, Nevşehir ve Konya'da; yine az sayıda örnekle temsil edilen “kapalı merkezi tip”te kervansaraylar Malatya, Sivas ve Antalya'da; “kapalı tek sahınlı tip” Antalya, Konya, Kayseri ve Kahramanmaraş'ta; “kapalı iki sahınlı tip” Karaman, Antalya ve Konya'da konumlanmaktadır. “Avlu merkezli tip” ise Antalya'da yoğunlaşmakla birlikte, Erzincan, Kahramanmaraş ve Şanlıurfa'da örnekleri izlenebilmektedir.

²⁰⁹ Burada verilen oranlar ve yorumlar, planları mevcut olan kervansaraylar üzerinden yapılmıştır. Tabi ki varlığı bilinen Anadolu Selçuklu Kervansaraylarının sayısı çok daha fazladır. ÇEKÜL tarafından hazırlanan ve ulaşılabilen tüm örnekleri kapsayan harita için bkz: https://www.cekulvakfi.org.tr/files/dosyalar-haber/ipekyolu_harita_min.pdf (erişim tarihi: 21.07.2019).

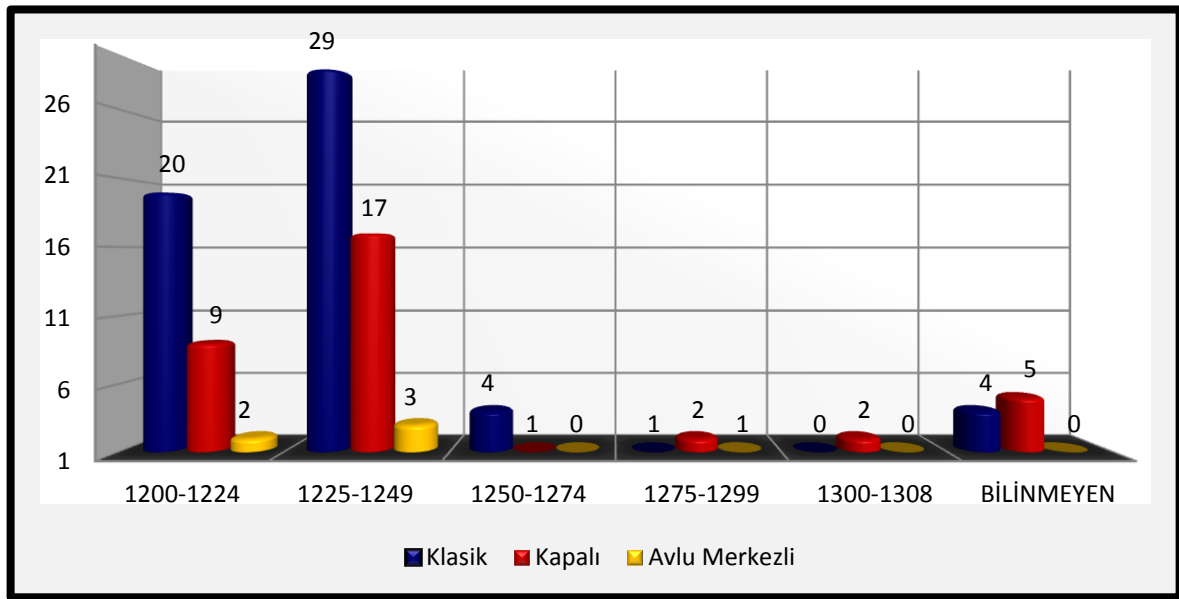

Harita 4.3 Anadolu Selçuklu Kervansarayları Tiplere Göre Coğrafi Dağılım

Harita 4.4 Anadolu Selçuklu Kervansarayları Alt Tiplere Göre Coğrafi Dağılım

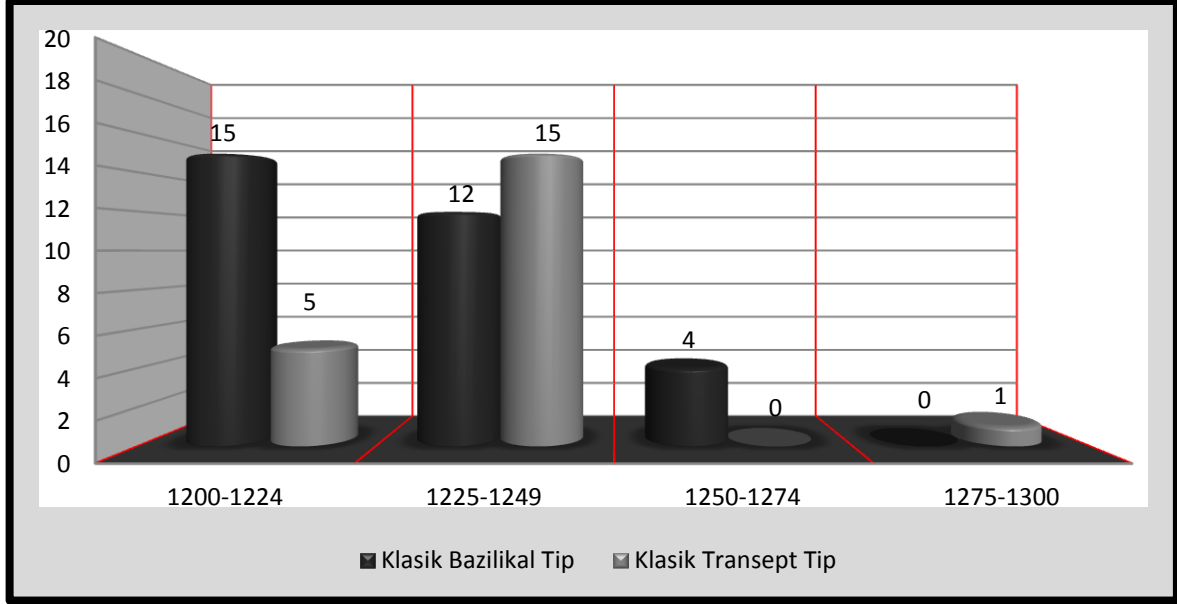
Anadolu Selçuklu Kervansarayları'nın kronolojik analizinde, yapılan araştırma sonucunda planı tespit edilen kervansarayların neredeyse tamamının 13. yüzyıl içerisinde inşa edildiği anlaşılmaktadır. Diğer yapı türleriyle kıyaslandığında yaklaşık bir asır farkla bu türün örneklerinin inşa edilmeye başlanması, siyasi bütünlük, şehirleşme, ticaret ve dış ilişkiler konusundaki olgunlaşma sürecine bağlanabilir. Sinop ve Alanya gibi önemli limanların da bu yüzyılın ilk çeyreğinde Selçuklu topraklarına katılmasıyla ticari hayatın canlanması süreci hızlandıran unsurlardan biri olarak sayılabilir. Bu sürecin sonucu olarak da kervansaray inşasında olağanüstü bir artış olduğu gözlenmektedir. Daha da dikkat çeken konu ise bu 100 yapının 90 tanesinin yüzyılın ilk yarısında inşa edilmiş olmasıdır. Buradan, kervansaray mimarisi konusunda 13. yüzyılın ilk yarısında bir seferberlik hali yaşandığı sonucuna ulaşılabilmektedir. Bu hareketliliğin önemli yönlerinden birisi de kervansarayların şehir merkezlerinden uzak konumlarıdır. Bu denli bir inşaat yoğunluğunun şehir dışında gerçekleşmesi, hem malzeme temininde, hem de mimar ve usta temininde, Anadolu Selçukluların mimari organizasyon kabiliyetini ortaya koymaktadır. Bu inşa faaliyeti için gerekli olan iş gücünü hesaplamak 13. yüzyıl Anadolu'sunun mimari çerçevesini anlamlandırmaktaki birinci basamağı oluşturacaktır. Sadece şehirlerarası inşa faaliyeti bile yeterince yoğunken, şehir merkezlerinde süren inşaatlar da azımsanmayacak kadar fazladır. Bu sebeple Ögel'in de bahsettiği gibi Anadolu tam anlamıyla bir mimari çekim sahası olmuştur²¹⁰.

Grafik 4.10 Anadolu Selçuklu Kervansarayları Kronolojik Sıralama

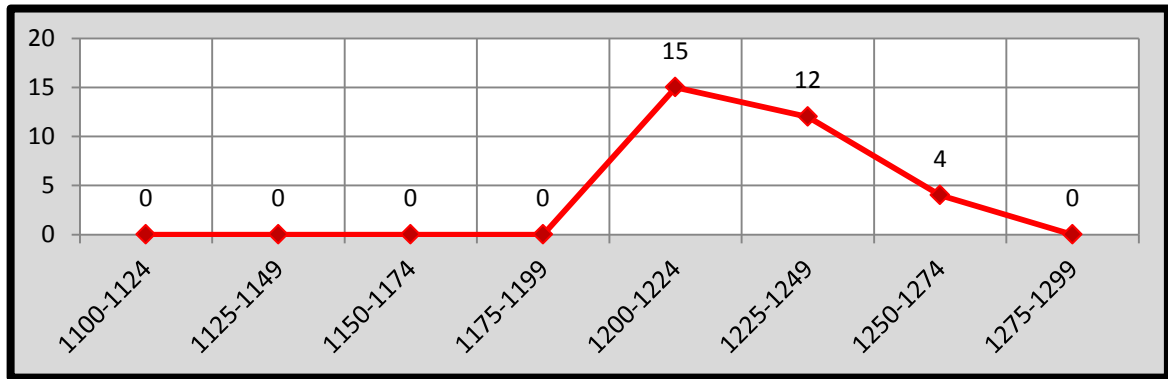
²¹⁰ Ögel, 1994: 48.

Kervansaray tipleri bağlamında yapılacak bir kronolojik sıralamada ilk olarak “klasik” tipin 13. yüzyılın tamamında örnekler verdiği anlaşılmaktadır. Ancak 60 adet örnekten tarihi tespit edilebilen 47 tanesinin (%78) yüzyılın ilk iki çeyreğinde inşa edilmiş olması dikkat çekicidir.

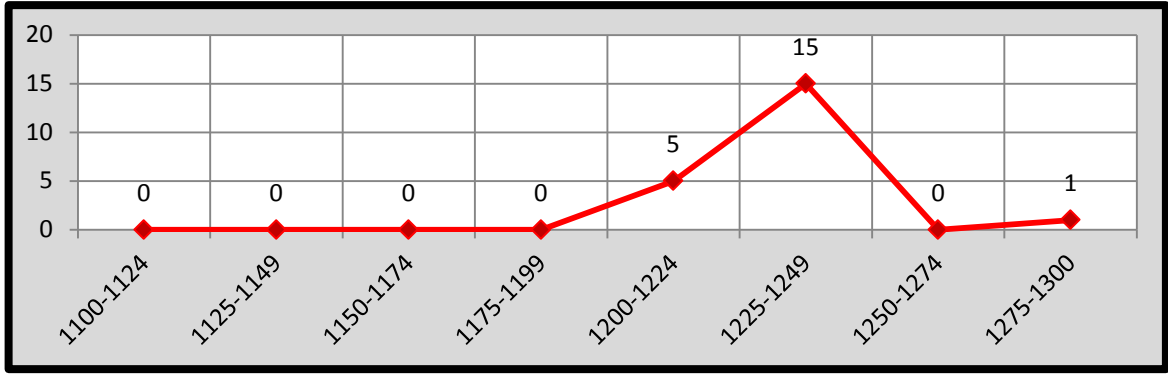
Grafik 4.11 Klasik Tip Kronolojik Sıralama

Klasik tipin alt tiplerinden biri olan bazilikal tip, 13. yüzyılın birinci çeyreğinde 15 adet, ikinci çeyreğinde 12 adet ve üçüncü çeyreğinde dört adet örnek ile temsil edilmektedir.

Grafik 4.12 Klasik Bazilikal Tip Kronolojik Sıralama

Klasik transept tipte ise beş adet örnek yüzyılın birinci çeyreğine, 15 adet örnek ikinci çeyreğine ve bir adet örnek son çeyreğine tarihlendirilmektedir.

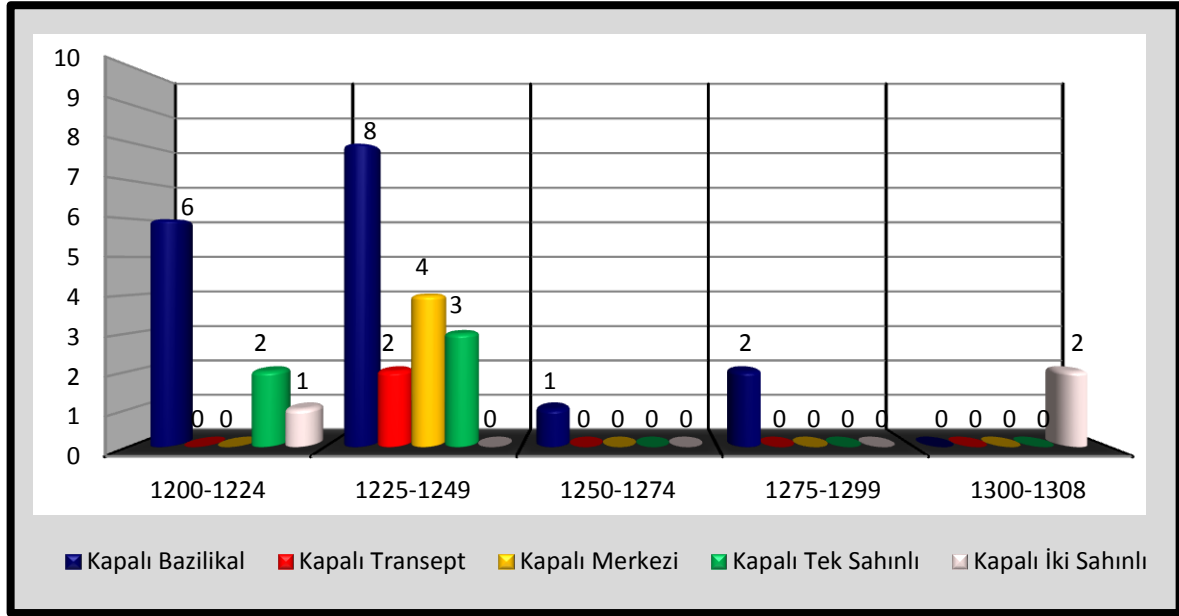
Grafik 4.13 Klasik transept tip kronolojik sıralama

Klasik bazilikal tipte iki adet örneğin tarihi tespit edilememiştir. Klasik tipte kapalı kısmın tasarımının çözülemediği dört adet örneğin ikisi 13. yüzyılın ikinci çeyreğine tarihlendirilmektedir. İki adet örneğin ise tarihi tespit edilememiştir. Erdmann'ın tipolojisinde Klasik tipin alt başlıklarından birisi olan “Eş genişlikte salon ve avlu”, bu tipolojide klasik tip içerisinde ele alınmıştır, ancak ayrı bir alt başlıkta değerlendirilmemiştir. Yine de bu örnekler oldukça önemli bir veri bütünlüğü sunmaktadır. 13. yüzyılın ilk çeyreğine tarihlendirilen 20 adet klasik tip kervansaraydan 12 tanesi bu tasarıma sahiptir. Diğer taraftan bakıldığında bu tasarıma sahip 15 kervansaraydan 12 tanesinin 13. yüzyılın ilk çeyreğine tarihlendirilmesi dikkat çeken bir durumdur. Klasik tipin erken örneklerinin büyük oranda bu tasarımı yansıtmaması, Kayseri/Aksaray Sultan hanları ve Karatay Hanı gibi, tipin olgun örneklerine ulaşmakta basamak oluşturdıkları önermesine dayanak oluşturmaktadır. Detaylı ele alınacak olursa bu tipteki 12 adet kervansaraydan 10 tanesi üç sahınlı bazilikal, iki tanesi transept şemayı yansıtmaktadır. Bu plan tipinde inşa edilen kervansaraylar, Anadolu Selçuklu Kervansarayları içerisinde fiziki anlamda en geniş ölçülere sahip örnekleri barındırmaktadır.

Kapalı tip kervansaraylar, 13. yüzyılın tüm çeyrekleri ile 14. yüzyılın başında örnekler vermiştir. Klasik tip örneklerinde olduğu gibi, bu tipin örneklerinin de 13. yüzyılın ilk yarısında yoğunlaştığı izlenebilmektedir. Bu kronolojik dağılım kapalı tip kervansarayların klasik tipte eşzamanlı inşa edildiğini ortaya koymaktadır. Kapalı tip kervansarayların tasarımının klasik tipte aynı olduğu, sadece avlu kısımlarının uygulanmamış olduğu görülmektedir. Bu durum kapalı tipin, klasik tipin eksiltmeli bir varyasyonu olarak algılanmasına yol açmaktadır. Avlunun uygulanmamış olmasının sebepleri daha detaylı bir araştırmaya muhtaçtır. Ancak iki tipin uygulanmasında izlenen eşzamanlılık, kapalı tipin başlı başına bir tip olarak nitelendirilmesinin önü açılmaktadır.

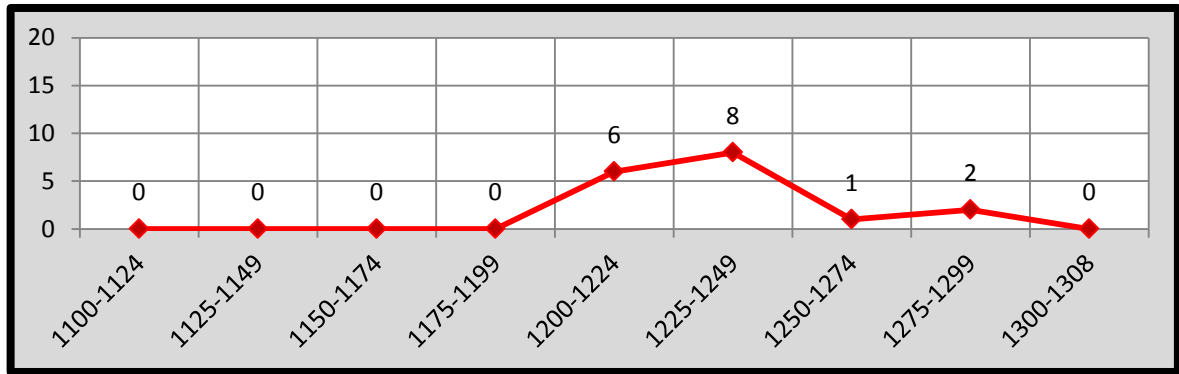
Varyasyon önerisinin sadece eşzamanlılık temelinde reddedilmesi tutarlı görünmeyebilir. Bilindiği üzere cami, hamam gibi diğer yapı türlerinde, tipler varyasyon

uygulamalarıyla eşzamanlı olarak inşa edilmişlerdir. Ancak genel plan tasarımındaki etkileri ve kapladıkları alanlardan dolayı, klasik tip kervansaraylarda avlunun mimari değeriyle, hamamlardaki eyvanlar ya da camilerdeki sahninlerin düzenlenişi kıyaslanamaz niteliktedir. Dolayısıyla kapalı tip kervansaraylar klasik tipten ayrı bir tip olarak nitelendirilmelidir.

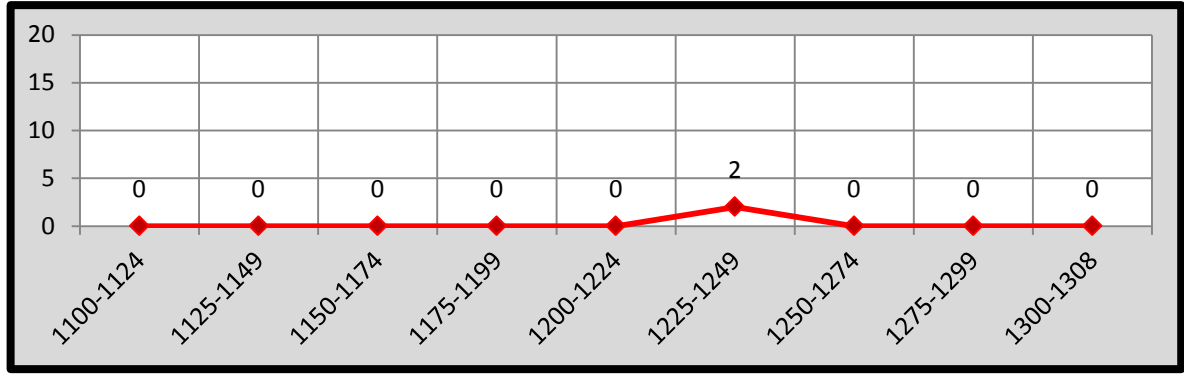
Grafik 4.14 Kapalı Tip Kronolojik Sıralama

Kapalı tipin alt başlıklarından bazilikal tip, 13. yüzyılın ilk çeyreğinde altı, ikinci çeyreğinde sekiz, üçüncü çeyreğinde bir ve son çeyreğinde iki adet örnekle temsil edilmektedir.

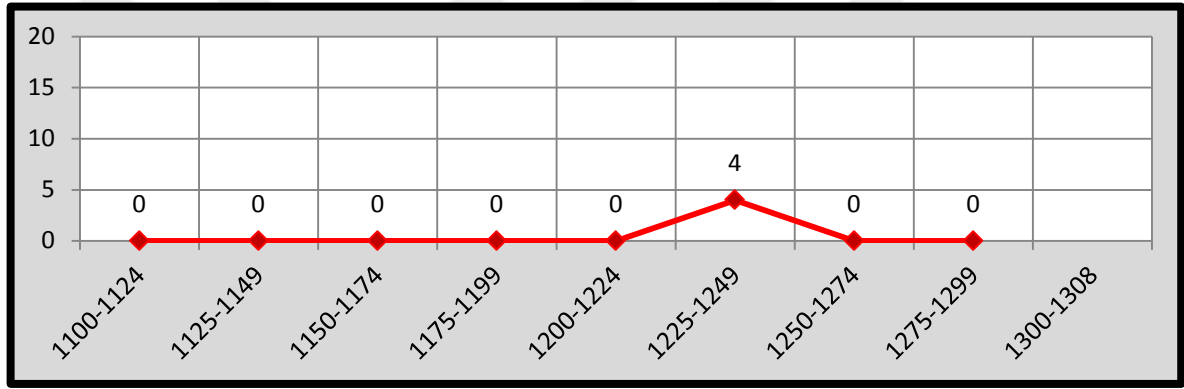
Grafik 4.15 Kapalı Bazilikal Tip Kronolojik Sıralama

Kapalı transept tipte iki adet örnek 13. yüzyılın ilk çeyreğine tarihlendirilirken, iki adet örneğin tarihlendirmesi yapılamamıştır.

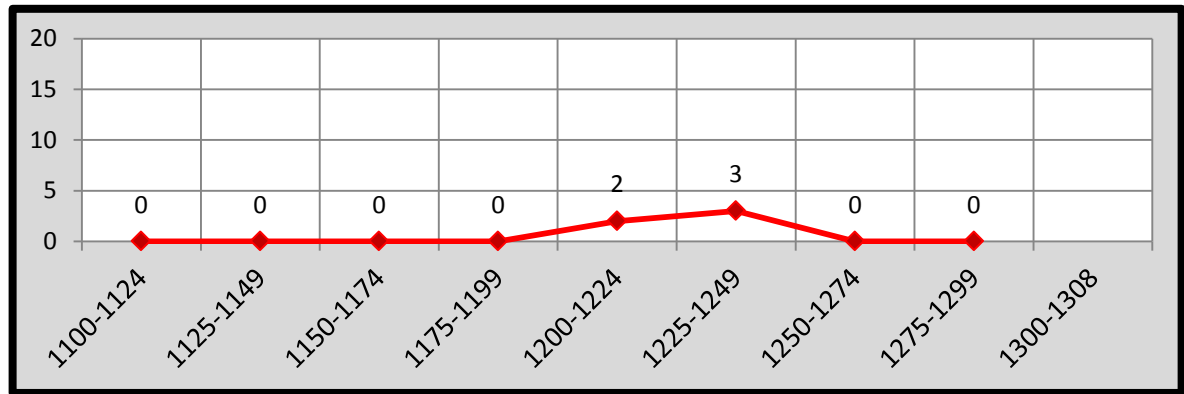
Grafik 4.16 Kapalı Transept Tip Kronolojik Sıralama

Kapalı merkezi tipte sınıflandırılan dört adet örneğin tamamı 13. yüzyılın ikinci çeyreğine tarihlendirilmektedir.

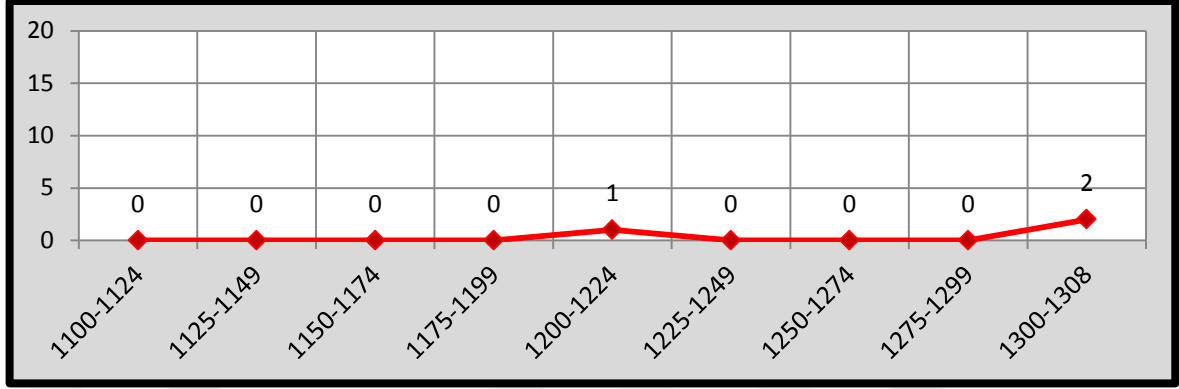
Grafik 4.17 Kapalı Merkezi Tip Kronolojik Sıralama

Kapalı tek sahınlı tipte değerlendirilen beş adet örnekten iki tanesi 13. yüzyılın ilk çeyreğine, üç tanesi ikinci çeyreğine tarihlendirilmektedir.

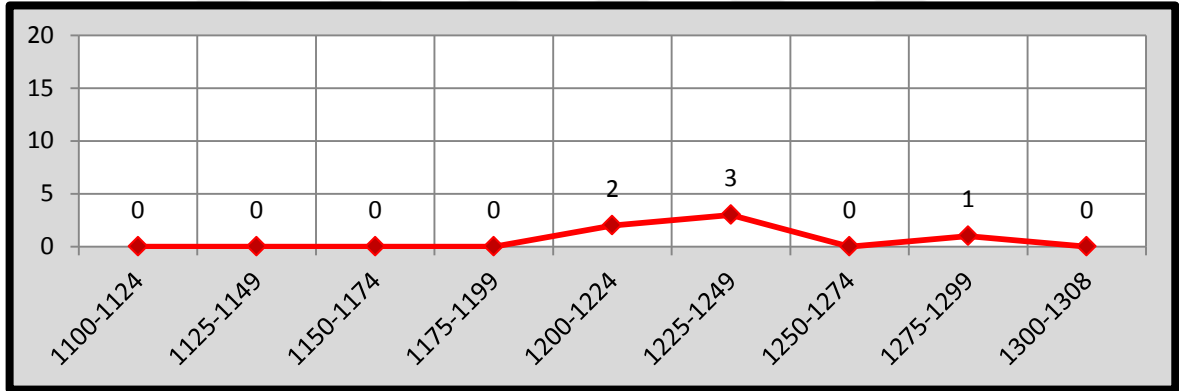
Grafik 4.18 Kapalı Tek Sahınlı Tip Kronolojik Sıralama

Kapalı iki sahnalı tipte değerlendirilen örnekler 13. yüzyılın ilk çeyreğinde bir adet, 14. yüzyılın ilk çeyreğinde iki adet örnekle temsil edilmektedir. Bir adet örneğin ise tarihlendirmesi yapılamamıştır.

Grafik 4.19 Kapalı İki Sahnalı Tip Kronolojik Sıralama

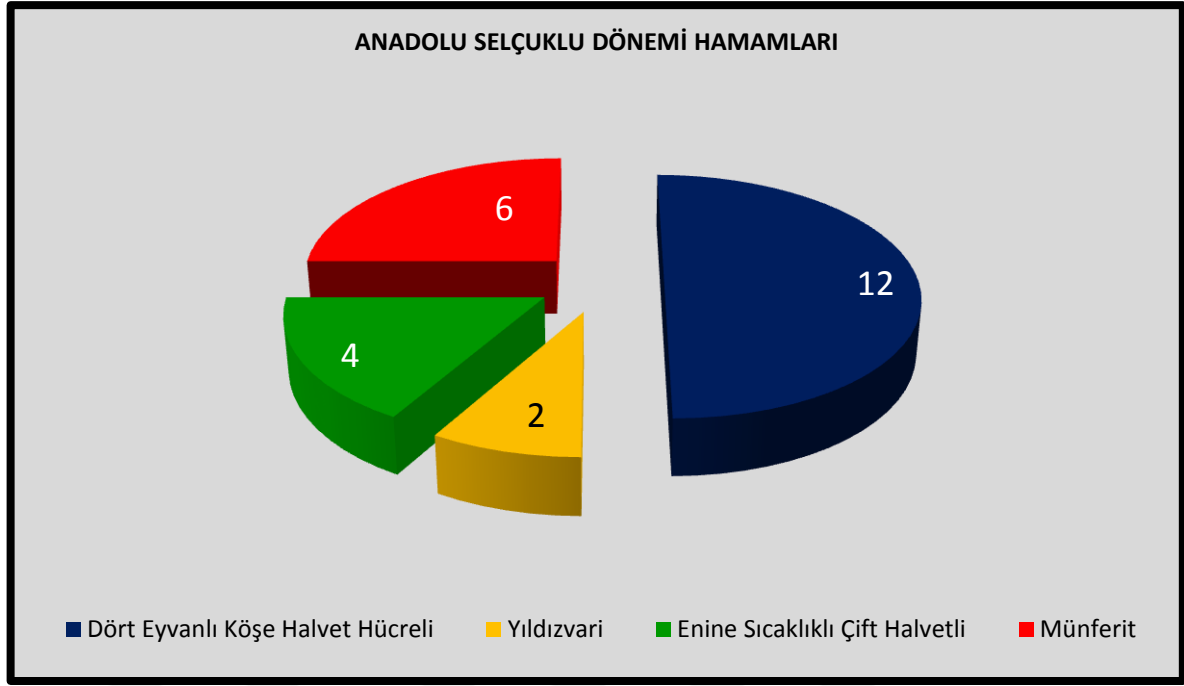
Avlu merkezli tipte değerlendirilen altı adet yapıdan iki tanesi 13. yüzyılın ilk çeyreğine, üç tanesi ikinci çeyreğine, bir tanesi son çeyreğine tarihlendirilmektedir.

Grafik 4.20 Avlu Merkezli Tip Kronolojik Sıralama

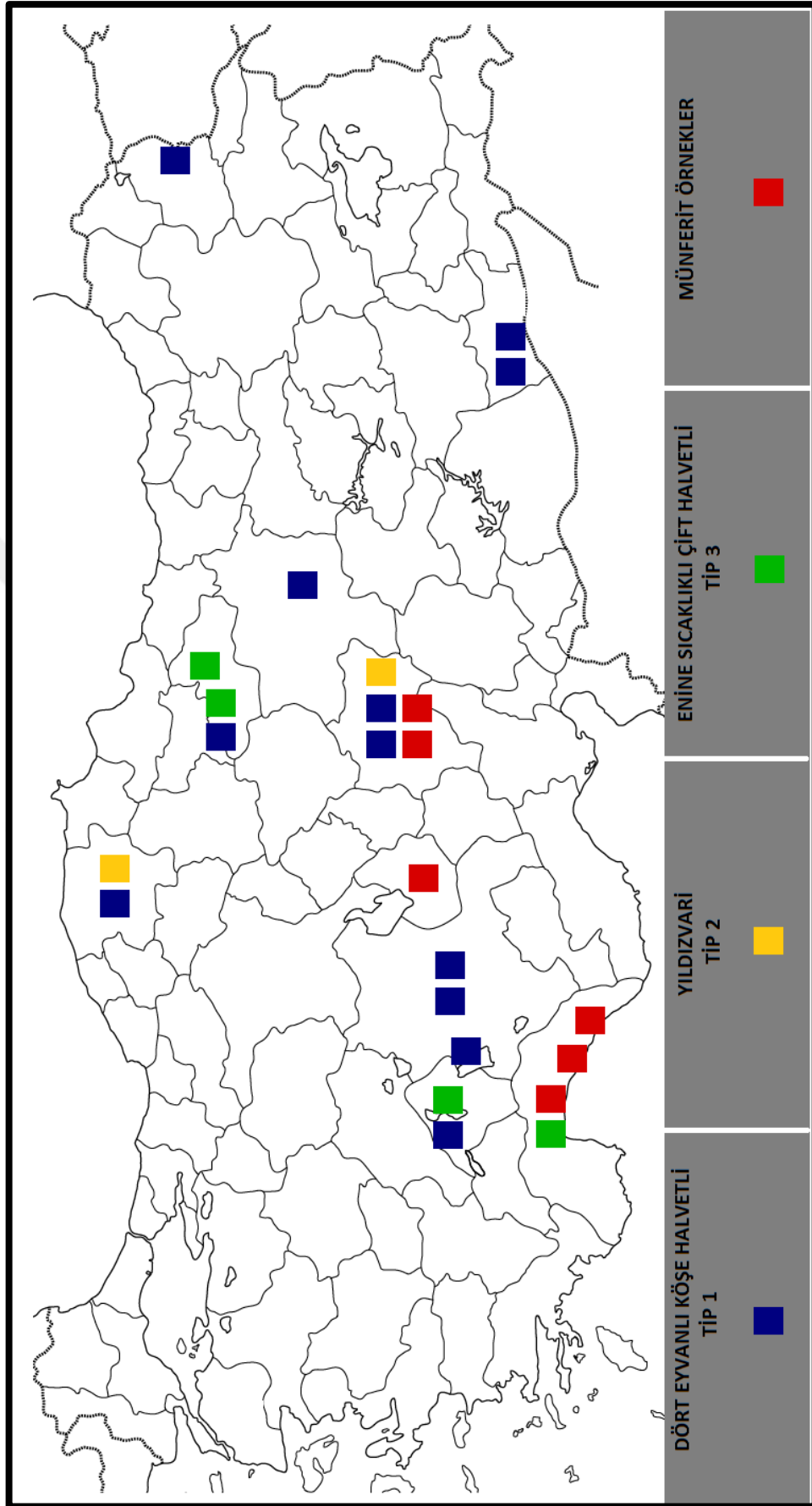
4.3. Hamamlar

Anadolu Selçuklu döneminde inşa edilmiş ve planlarına ulaşılabilen 24 adet hamam değerlendirmeye alınmıştır. Bunlardan 12 adet örnek “Dört Eyvanlı Köşe Halvet Hücreli”, iki adet örnek “Yıldızvari”, dört adet örnek “Enine Sıcaklıklı Çift Halvetli” başlıkları altında sınıflandırılmıştır. Altı adet örnek herhangi bir plan bütünlüğü içerisinde değerlendirilemeyen münferit tasarımlar olarak ele alınmıştır.

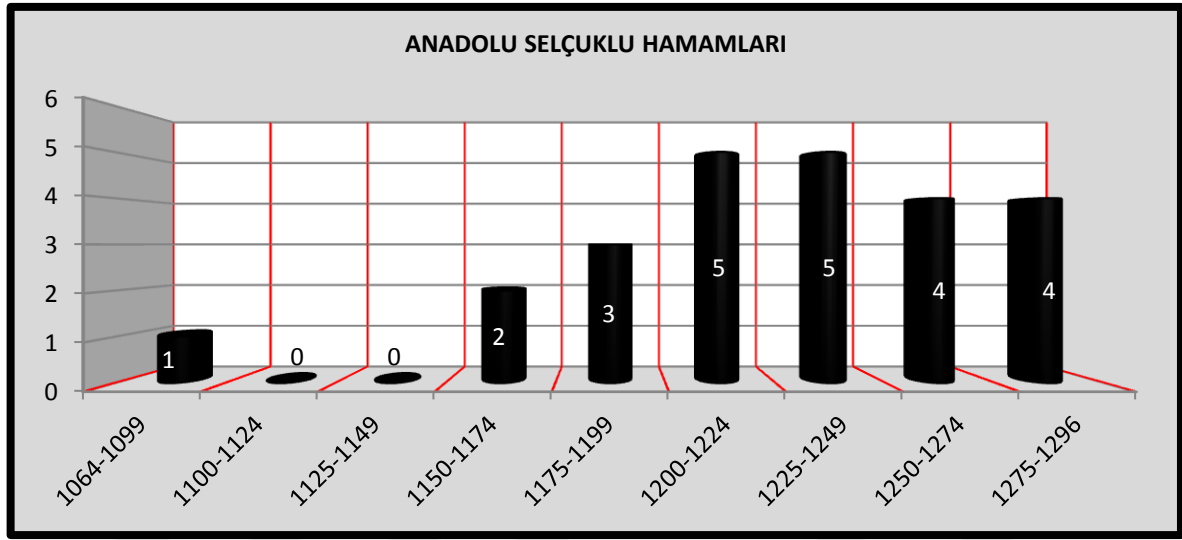
Grafik 4.21 Anadolu Selçuklu Hamamlarının Tiplere Göre Dağılımı

Anadolu Selçuklu hamamları coğrafya bağlamında değerlendirildiğinde, “Dört eyvanlı köşe halvet hücreli tip”, hemen her bölgede olgun örnekler vermektedir. Bu veri, Anadolu Selçuklu mimarlarının hamam tasarımında coğrafi fark olmaksızın esas tip olarak dört eyvanlı köşe halvet hücreli tipi tercih ettiklerini ortaya koymaktadır. Selçuklu mimarlarının tasarım gücünü ortaya koyan diğer bir uygulama olarak tanımlanan “Yıldızvari tip”, Kayseri ve Kastamonu’da bulunan iki adet örnekle temsil edilmektedir. Üçüncü tip olan “Enine sıcaklıklı çift halvetli tip” Tokat bölgesinde yoğunlaşmış olmakla birlikte Güneybatı Anadolu’da da örnekler vermektedir. Münferit örnekler Antalya bölgesinde yoğunlaşmakla birlikte sayıca az da olsa Kayseri’de de örnekleri bulunmaktadır.

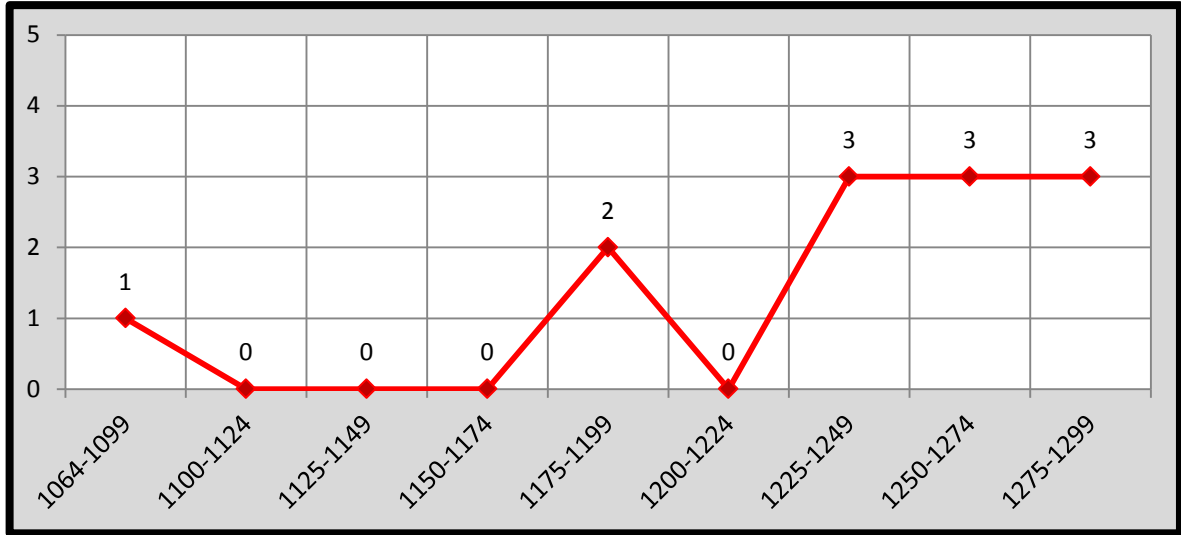
Harita 4.5 Anadolu Selçuklu Hamamlarının Coğrafi Dağılımı

Anadolu Selçuklu Hamamları, plan tiplerinden bağımsız şekilde kronolojik sıralandığında en erken tarihli örnek olan Ani Menuçehr Hamamı 1064-99 yıllarına, en geç örnek olan Beyşehir Eşrefoğlu Hamamı 1295-96 yıllarına tarihlendirilmektedir. Bu zaman aralığında 12. yüzyılın üçüncü çeyreğinde iki adet, dördüncü çeyreğinde üç adet; 13. yüzyılın birinci çeyreğinde beş adet, ikinci çeyreğinde beş adet, üçüncü çeyreğinde dört adet, dördüncü çeyreğinde dört adet örnek bulunmaktadır. Buradan, 12. yüzyılın ortasından itibaren yükselen bir grafikte hamam yapılarının inşa edildiği anlaşılmaktadır.

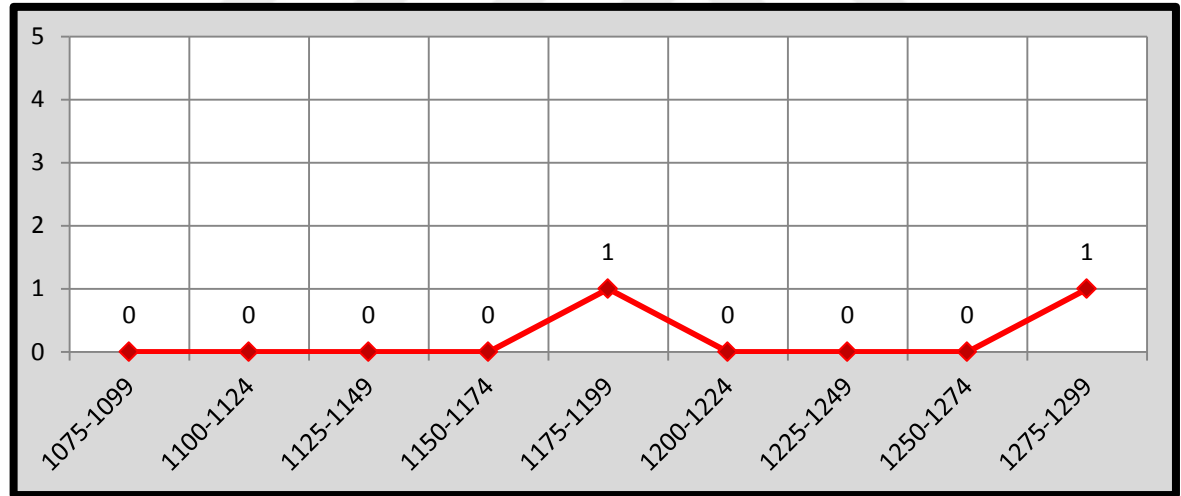
Grafik 4.22 Anadolu Selçuklu Hamamları Kronolojik Sıralama

Anadolu Selçuklu Hamamları, plan tiplerine göre kronolojik sıralandıklarında; Dört eyvanlı köşe halvetli tipin, 1064-99 ile 1295-96 yılları arasında her dönemde örnekler vermiş olduğu görülmektedir. 12. yüzyılın üçüncü çeyreğinde iki adet, 13. yüzyılın birinci çeyreğinde üç adet, ikinci çeyreğinde üç adet, üçüncü çeyreğinde üç adet örnek günümüze ulaşabilmiştir. Anadolu Selçuklu Hamam Mimarisi içerisinde en çok tercih edilen bu tipin örneklerinde, 13. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren bir yoğunlaşma izlenebilmektedir.

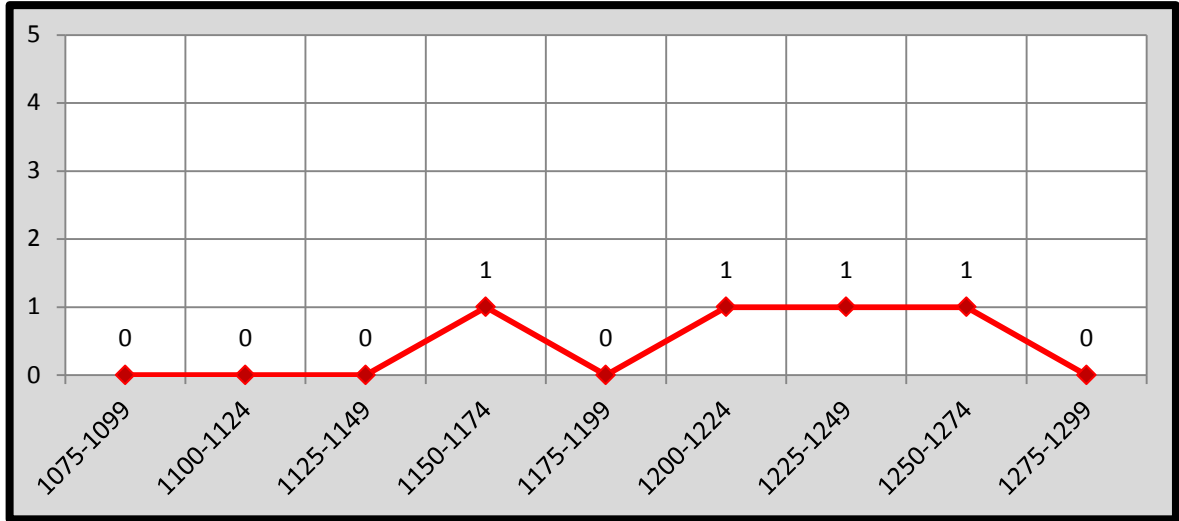
Grafik 4.23 Dört Eyvanlı Köşe Halvetli Tip Kronolojik Sıralama

“Yıldızvari tip”, 12. yüzyıl üçüncü çeyreği ile 13. yüzyıl üçüncü çeyreğinde yaklaşık yüz yıllık bir ara ile iki tane örnekle günümüze ulaşmıştır. Bu durum, Anadolu Selçuklu Mimarisinin tasarımsal sürekliliğini çok çarpıcı bir şekilde ortaya koymaktadır.

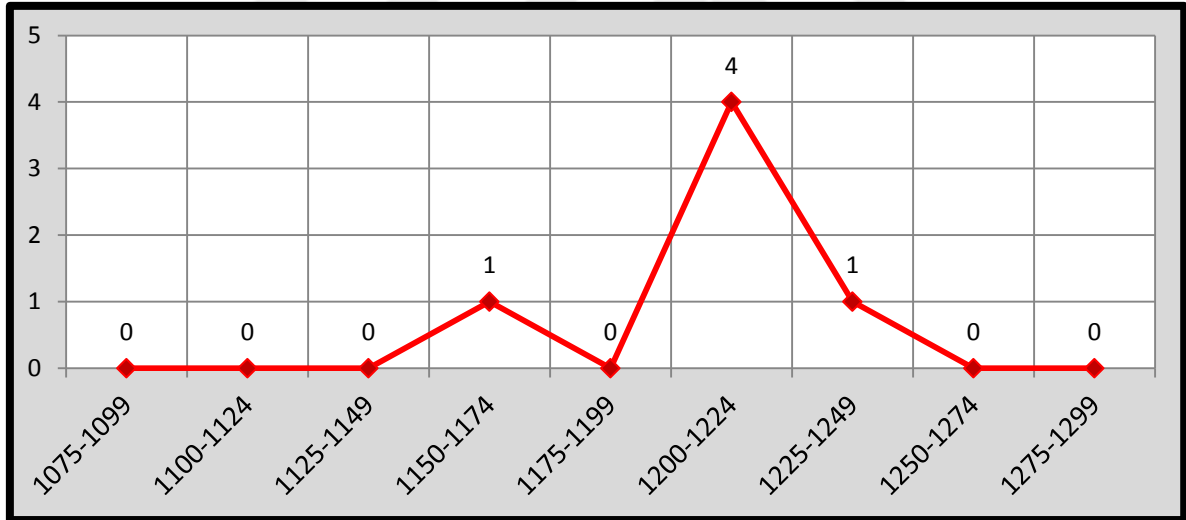
Grafik 4.24 Yıldızvari Tip Kronolojik Sıralama

“Enine sıcaklıklı çift halvetli tip” ise 12. yüzyılın ortasından itibaren 13. yüzyılın üçüncü çeyreğine kadar örnekler vermiştir. Bu süre zarfında bu tipin neredeyse her çeyrekte birer adet örnekle temsil edilmektedir.

Grafik 4.25 Enine Sıcaklıklı Çift Halvetli Tip Kronolojik Sıralama

Münferit örnekler ise 12. yüzyılın ortasında bir adet, 13. yüzyılın ilk çeyreğinde dört adet, 13. yüzyılın ikinci çeyreğinde bir adet örnekle temsil edilmektedir. Bu süreç içerisinde 13. yüzyılın ilk çeyreğinde bariz bir yoğunlaşma izlenebilmektedir.

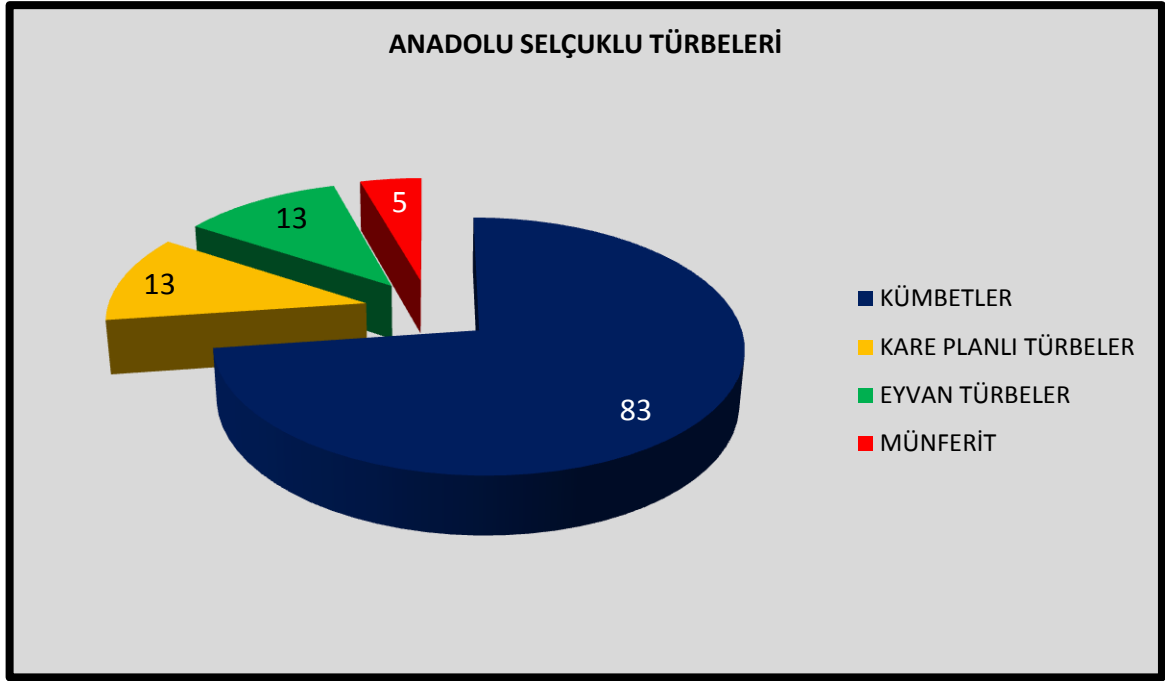
Grafik 4.26 Münferit Örnekler Kronolojik Sıralama

Anadolu coğrafyasında tüm varlığını izleyebildiğimiz hamam örnekleri, Türk Mimarisi'nin kaynaklarına ulaşma noktasında tam bir kılavuz niteliğindedir. Mimari tasarımlar ihtiyaçlara göre şekillenir. Hamam mimarisinde ihtiyaç mefhumu yıkanma-temizlenme ile ilgilidir. Tabi ki Türk kültüründe, hamam çerçevesinde şekillenen sosyal aktiviteler (Gelin Hamamı, Kırk Hamamı, Sünnet Hamamı, vs...) de bulunmaktadır. Roma'nın çok programlı hamam mimarisi bu aktiviteler için hizmet edebilecek durumda olmasına rağmen, Türk mimarlar kısaltılmış bir planlama ile hamam mimarisini

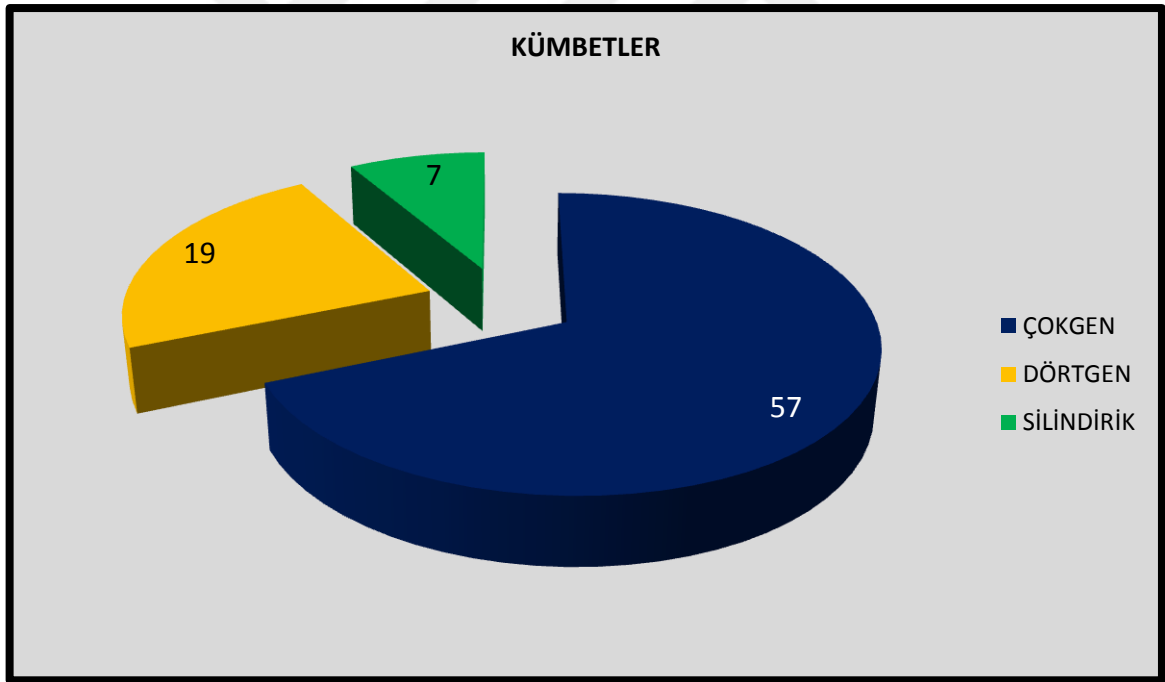
şekillendirmişlerdir. Erken tarihli örneklerde Bizans'ta karşılaşılan hamamların planları çeşitlendirilmekle birlikte, Türk Mimarisinin eş zamanlı olarak neredeyse tüm yapılar için esas plan tipi olan dört eyvanlı şemanın hamamlara uyarlanması, hem köklü bir mimari geleneğin hem de tasarım gücünün sonucu olarak yorumlanmalıdır. Türk Mimarisinin genel karakteristiği olan simetri anlayışı bu dört eyvanlı şemada ve daha sonra üretilen büyük programlı hamamların hemen hepsinde izlenebilen diğer bir husustur. Kısacası Türk mimari geleneğinin ana tasarım şeması olan “Dört eyvanlı köşe halvet hücreli tip” ve İslam-Roma-Bizans örneklerinin uyarlaması olan “Yıldızvari tip”, Türk Hamam Mimarisinin esas tipleri olarak nitelendirilmelidir. Sayıca oldukça fazla örnek vermekle birlikte anıtsallık bakımından daha küçük programlı olmaları sebebiyle üçüncü tip olarak sınıflandırılan “Enine sıcaklıklı çifte halvetli tip”, hamam tasarımında ekonomi mefhumunun öncelikli olduğu durumları temsil etmektedir. Bu üç tipin Anadolu Selçuklu'dan itibaren Osmanlı'nın geç dönemlerine kadar tüm zamanlarda ve tüm Türk coğrafyasında örneklerine rastlamak mümkündür. Bu üç tipin dışında kalan örnekler ise ünik plan tasarımlarına sahip oldukları için “Münferit örnekler” başlığında toplanmalıdır.

4.4. Türbeler

Anadolu Selçuklu döneminden günümüze ulaşmış 114 adet türbe tespit edilmiştir. Bunlardan 83 adedi “kümbet” tipindedir. Kümbetler kendi içlerinde sınıflandırıldığında 57 adedi “çokgen gövdeli” başlığında değerlendirilmektedir. Bu 57 örnekten 48 adedi sekizgen, yedi adedi onikigen, bir adedi ongen ve bir adedi onaltıgen cephelidir. Kümbetler başlığındaki “dörtgen gövdeliler” alt başlığında varyasyonlarla birlikte 19 adet, “silindirik gövdeliler” alt başlığında yedi adet, örnek sınıflandırılmaktadır. Anadolu Selçuklu Türbelerinin ikinci plan tipi “kare planlı türbeler” başlığında sınıflandırılmaktadır. Bu plan tipi toplamda 13 adet örnekle temsil edilmektedir. Üçüncü plan tipi “eyvan türbeler” başlığında sınıflandırılmaktadır. Günümüze ulaşabilen 13 adet örneğin tamamında aynı tasarım özellikleri izlenebilmektedir. Bu tiplerin haricinde beş adet örnek, başka bir yapıda temsil edilmeyen münferit tasarımlara sahiptir.

Grafik 4.27 Anadolu Selçuklu Türbelerinin Plan Tipleri

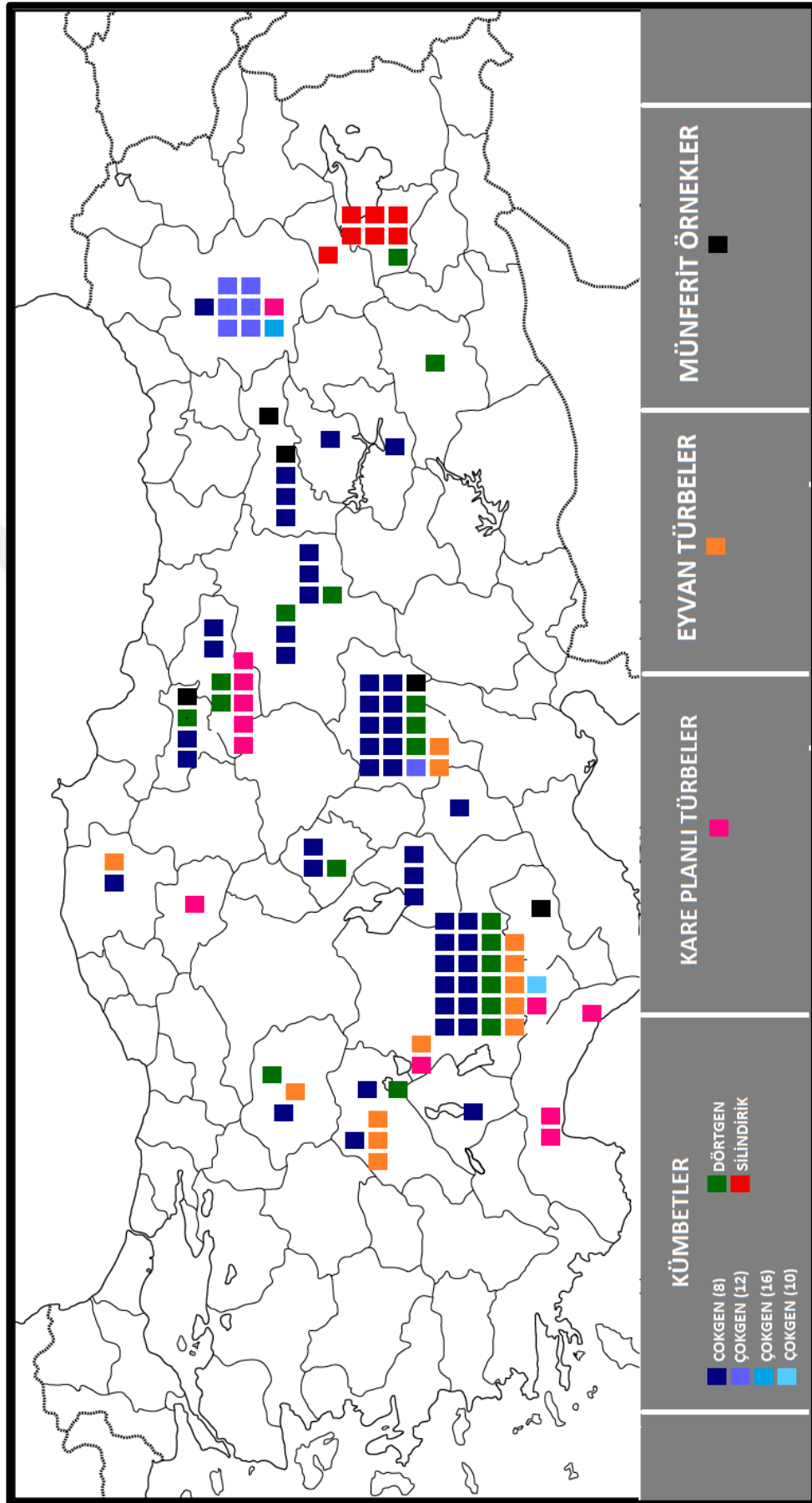
Grafik 4.28 Kümbetlerin Alt Başlıkları

Türbe mimarisinin plan tiplerine göre coğrafi dağılımı, bazı tiplerde homojen, bazı tiplerde ise bölgesel yığılmalar halinde izlenebilmektedir. Homojen dağılım gösteren tipler içerisinde en baskın olanı çokgen gövdeli kümbetlerdir. Çokgen gövdeliler içerisinde sekizgen cepheliler neredeyse tüm bölgelerde örnekler vermişken, 12 cepheli kümbetler özellikle Erzurum'da yoğunlaşmaktadır. Bu tipte tespit edilen yedi adet örnekten altı adedi

Erzurum'da, bir tanesi ise Kayseri'de inşa edilmiştir. Tespit edilen silindirik gövdeli yedi adet kümbetin altı adedi Ahlat'ta, bir adedi Ahlat'a 70 kilometre mesafede bulunan Güroymak'ta inşa edilmiştir. Görünüş itibariyle birbirlerine oldukça yakın olan silindirik ve onikigen gövdeli örneklerin, harita üzerinde kuş uçuşu 3600 kilometrekarelik bir alan oluşturan Erzurum-Güroymak-Ahlat bölgesinde yoğunlaşmış olması, dikkat çeken bir husustur. Bu yapıların banileri bakımından herhangi bir ortaklık durumu bulunmamaktadır. Ayrıca hiç birinin mimarı da belli değildir. Coğrafi birlikteliğin haricinde silindirik örneklerin tamamının 13. yüzyıl son çeyreğinde, onikigen örneklerin tamamının 14. yüzyılın ilk çeyreğinde inşa edilmiş olması tarihsel birlikteliği de ortaya koymaktadır. Sonuç olarak bu tiplerin, çok kısıtlı bir coğrafi çevrede ve yaklaşık 50 yıllık süreçte inşa edilmiş olmaları, yerel ustaların ortak tasarım anlayışlarını, ya da belirli bir usta grubunun ortak çalışmaları olduğu sonucunu ortaya koymaktadır.

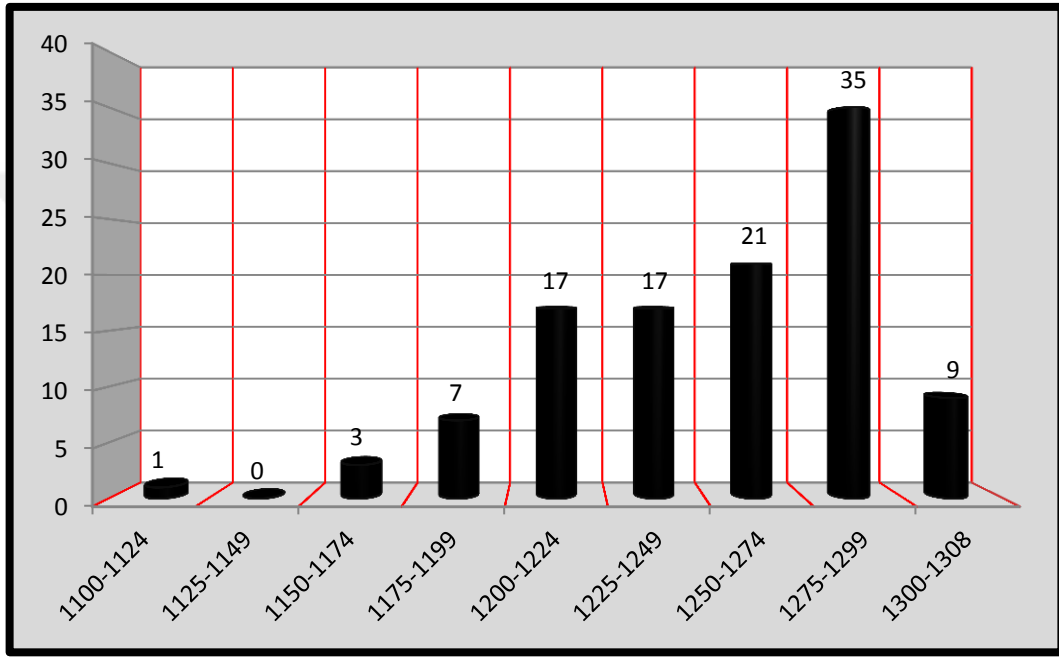
Kare planlı türbeler tipinin coğrafi dağılımı Tokat ve Antalya'da yoğunlaşmakla birlikte hemen her bölgede örneklerin varlığı izlenebilmektedir. Eyvan türbeler ise Konya ve Afyon'da yoğunlaşmakla birlikte Kayseri ve Kastamonu'da da örnekler vermiştir.

Türbe mimarisi ile ilgili en dikkat çekici sonuç ise Diyarbakır, Elazığ, Isparta gibi illerde birer adet örnek bulunması; Mardin, Şanlıurfa, Hasankeyf, Siirt, Bitlis, Ankara gibi illerde Anadolu Selçuklu dönemine tarihlenen hiçbir örnek bulunmamasıdır. Bu durumun sebebi detaylı bir araştırmaya muhtaçtır.

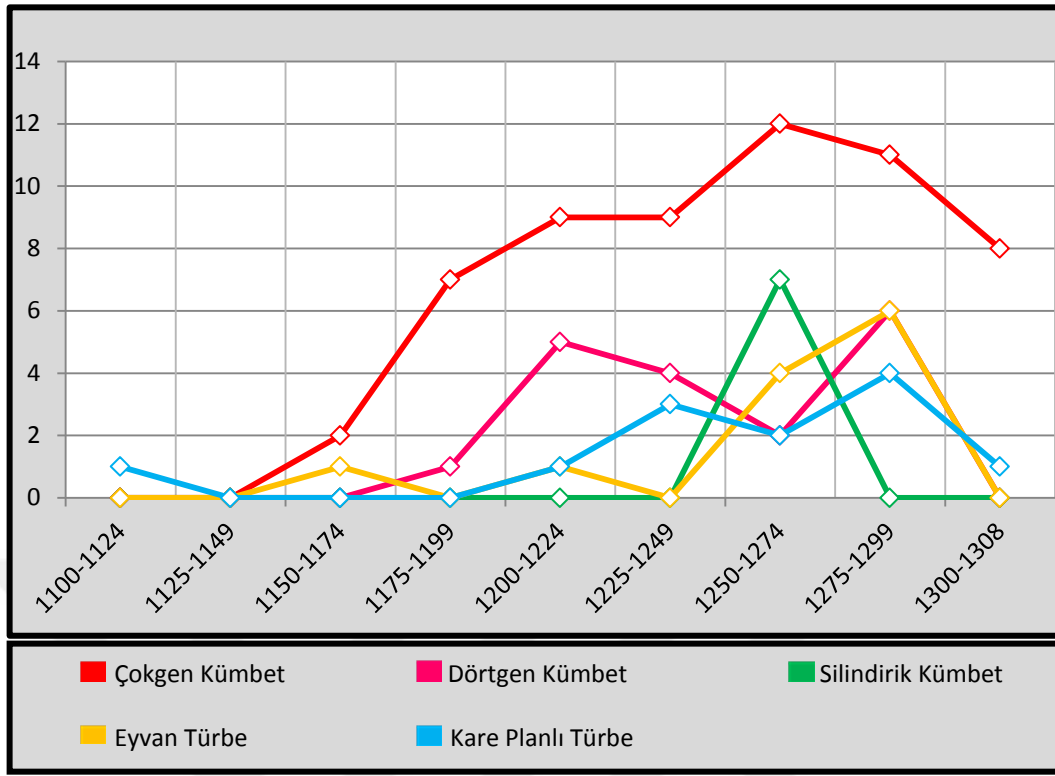

Harita 4.6 Anadolu Selçuklu Türbelerinin Coğrafi Dağılımı

Türbe örnekleri kronolojik sıralandığında, 12. yüzyılın birinci çeyreği ile 14. yüzyılın birinci çeyreği arasında örnekler izlenebilmektedir. 12. yüzyıl ilk çeyreğinde bir adet, 12. yüzyıl üçüncü çeyreğinde üç adet, 12. yüzyıl dördüncü çeyreğinde yedi adet, 13. yüzyıl ilk çeyreğinde 17 adet, 13. yüzyıl ikinci çeyreğinde 17 adet, 13. yüzyıl üçüncü çeyreğinde 21 adet, 13. yüzyıl dördüncü çeyreğinde 35 adet, 14. yüzyıl ilk çeyreğinde dokuz adet türbe örneği tespit edilmiştir. Bu sayılardan, 13. yüzyılın sonuna doğru yükselen bir grafikte türbe mimarisinin sayıca arttığı anlaşılmaktadır.

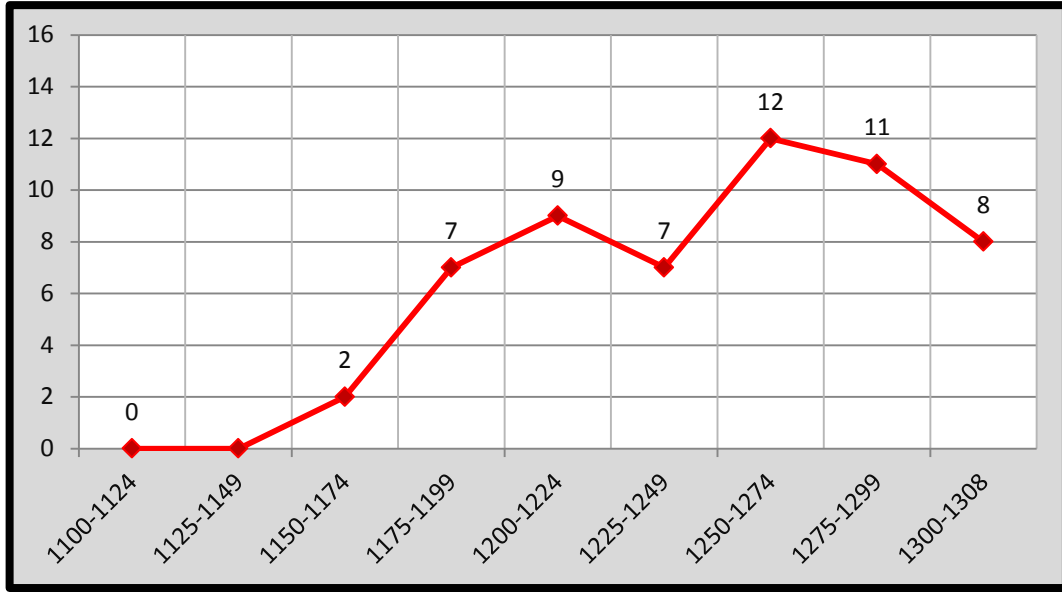
Grafik 4.29 Anadolu Selçuklu Türbeleri Kronolojik Dağılım

Grafik 4.30 Anadolu Selçuklu Türbe Tiplerinin Kronolojik Dağılımı

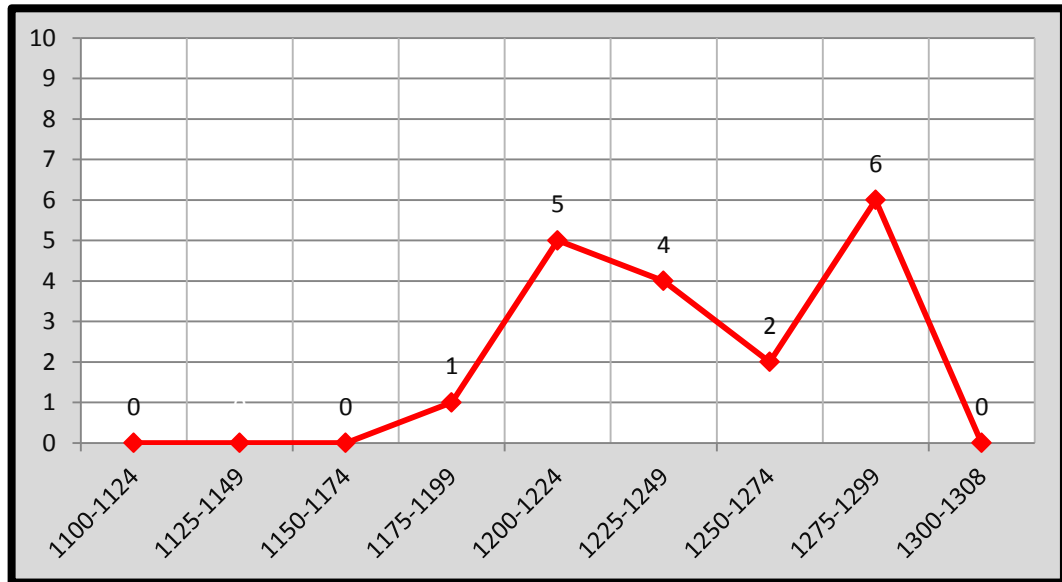
Plan tipleri kendi içlerinde sıralandığında; çokgen gövdeli kümbetlerden iki adedi 12. yüzyılın üçüncü çeyreğine, yedi adedi son çeyreğine; dokuz adedi 13. yüzyılın ilk çeyreğine, yedi adedi ikinci çeyreğine, 12 adedi üçüncü çeyreğine, 11 adedi son çeyreğine; sekiz adedi 14. yüzyılın ilk çeyreğine tarihlendirilebilmektedir.

Çokgen gövdeli kümbetler 12. yüzyıl ortasından başlayarak tüm çeyreklerde yakın sayıda örnek vermekle birlikte 13. yüzyılın ikinci yarısında görece bir artış izlenebilmektedir. Bu örnekler içerisinde onikigen cepheli uygulamalar özellikle 14. yüzyılın ilk çeyreğinde yoğunlaşmaktadır.

Grafik 4.31 Çokgen Kümbetlerin Kronolojik Dağılımı

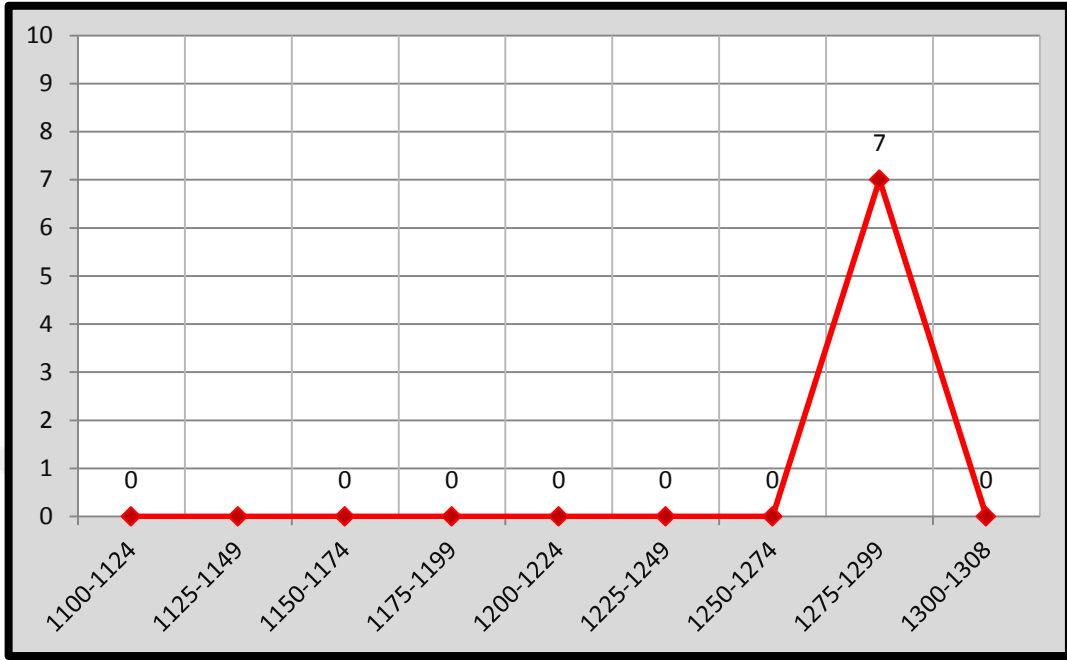
Dörtgen gövdeli kümbetler 12. yüzyılın sonundan itibaren örnekler vermektedir. İki adet örnek 12. yüzyılın son çeyreğine; beş adet örnek 13. yüzyılın ilk çeyreğine, dört adet örnek ikinci çeyreğine, iki adet örnek üçüncü çeyreğine, altı adet örnek ise son çeyreğine tarihlendirilmektedir. Bu grupta yer alan kümbetlerin 13. yüzyılın son çeyreğinde yoğunlaştığı izlenebilmektedir.

Grafik 4.32 Dörtgen Kümbetlerin Kronolojik Dağılımı

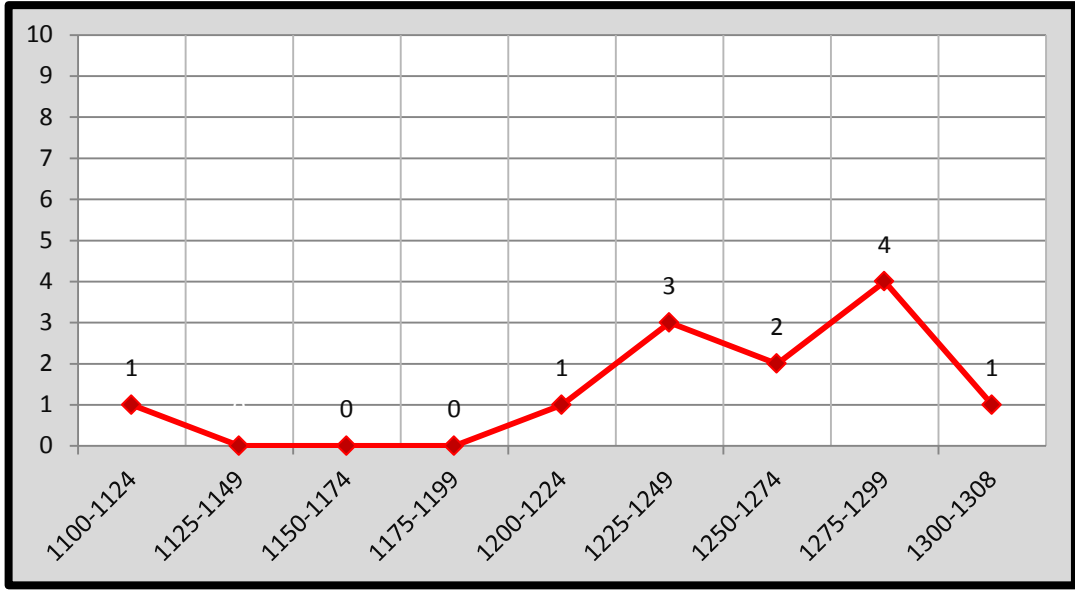
Silindirik gövdeli kümbetlerin kronolojik sıralanmasında ise diğer tiplere göre bariz bir fark bulunmaktadır. Bu tipin tüm örnekleri 13. yüzyılın son çeyreğine tarihlendirilmektedir. Böylece, coğrafi sınırlılığın yanı sıra kronolojik sınırlılık da eklenerek

bu tipin belirli bir zaman diliminde ve çok sınırlı bir bölgede inşa edildikleri sonucuna ulaşılmaktadır. Tabi ki Selçuklu sonrası dönemde bu tipin örneklerine ulaşmak mümkündür.

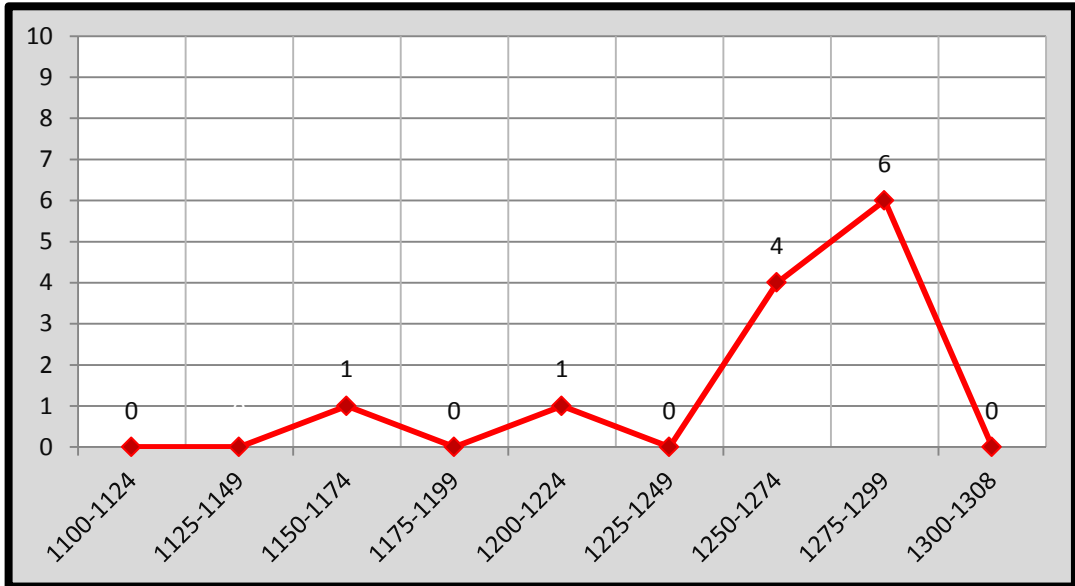
Grafik 4.33 Silindirik Kümbetlerin Kronolojik Dağılımı

Anadolu Selçuklu türbe tipolojisinin yoğunluk bakımından ikinci grubunu oluşturan kare planlı türbeler, 12. yüzyılın başından itibaren örnekler barındırmaktadır. Bir adet örnek 12. yüzyılın ilk çeyreğine, bir adet örnek 13. yüzyılın ilk çeyreğine, üç adet örnek 13. yüzyılın ikinci çeyreğine, iki adet örnek 13. yüzyılın üçüncü çeyreğine, dört adet örnek 13. yüzyılın son çeyreğine ve bir adet örnek 14. yüzyılın ilk çeyreğine tarihlendirilmektedir. Bu oranlar ışığında 13. yüzyılın ikinci ve son çeyreklerinde bir yoğunlaşma olduğu öne sürülebilmektedir.

Grafik 4.34 Kare Planlı Türbelerin Kronolojik Dağılımı

Anadolu Selçuklu Türbeleri içerisinde özgün tasarım sunan bir diğer tip olan eyvan türbeler 12. yüzyılın üçüncü çeyreğinden itibaren örnek vermişlerdir. Bir adet örnek 12. yüzyıl üçüncü çeyreğine, bir adet örnek 13. yüzyılın ilk çeyreğine, dört adet örnek üçüncü çeyreğine, altı adet örnek son çeyreğine tarihlendirilmektedir. Böylece 13. yüzyılın ikinci yarısında bu tipin yoğunluk gösterdiğini söylemek mümkündür.

Grafik 4.35 Eyvan Türbelerin Kronolojik Dağılımı

SONUÇ

Anadolu Selçuklu Mimarisi hakkında günümüze kadar yapılmış olan bilimsel çalışmalarda izlenebildiği üzere; camiler, kervansaraylar, hamamlar ve türbelerin sınıflandırılması ile ilgili birtakım problemler bulunmaktadır. Sınıflandırma problemlerinin temelinde çoğunlukla yöntemsel hatalar olmakla birlikte, tanımlama hataları da belirli türlerin algılanmasında zorluk yaratmaktadır.

Tüm yapı türlerinde gözlemlenen tipoloji sorunlarından en önemlisi tanımlama sorunlarıdır. Yapılar bilimsel temelde doğru tanımlanmadığında, tiplerin oluşturulmasında hatalara yol açarak, mimari gelişimin algılanmasını önlemektedir. Dolayısıyla dönemin sanat ve estetik anlayışının hatalı tanımlanmasına neden olmaktadır. Bir diğer tipoloji sorunu kullanılan referansların çeşitliliğidir. Tipoloji, belirli bir referans uygulandığında anlamlı sonuçlar veren bir uygulamadır. Bir başlığı oluşturan referans başka birinde kullanılmadığında ya da örneklem grubundaki herhangi bir birim birden fazla başlık altında değerlendirilebilir durumda olduğunda, tipoloji çalışmasının doğru sonuçlara ulaştırması mümkün değildir. Tipoloji sorunlarından en yaygın olanlarından biri de sayıca yetersiz örnekle tip oluşturulmasıdır. Bu tercih, mimari çeşitliliğe vurgu yapmayı hedefleyen bir bakış açısını yansıtmaktadır. Ancak, alt başlıkların çeşitliliği, mimari tipolojinin esas amaçlarından birisi olan “bilgiyi sınıflandırarak kavramsal düşünmede kolaylık sağlamak” düsturuna aykırılık teşkil etmektedir.

Anadolu Selçuklu Camileri hakkında; K. Otto-Dorn, Doğan Kuban, Metin Sözen-Zeki Sönmez, Ara Altun, Aynur Durukan, M. Kemal Şahin, Oluş Arık, Haşim Karpuz, Mustafa Güler, Gülru Necipoğlu, Muhammet Arslan, belirgin tipolojiler üretmişlerdir. Bu çalışmaların büyük kısmında, İslam Mimarisi araştırmacılarının cami tipolojilerinden hareketle bir tanımlama yoluna gidilmiş, dolayısıyla hatalı sonuçlar ortaya çıkmıştır.

Bunlardan en bariz olanı, cami tasarımı ikonik bir konumda olan Şam Ümeyye Cami eksenli bir yaklaşımın Anadolu Selçuklu örneklerinin tanımlanmasında öncelenmesidir. Enine gelişen, mihrap önü kubbeli tipte sınıflandırılan yapıların, araştırmacılar tarafından çoğunlukla transept şeklinde tanımlanmış olmalarından dolayı, bu örneklerin Türk Cami Mimarisi’nin gelişimindeki rollerinin doğru tespit edilemediği anlaşılmaktadır. Çünkü bu tip doğru tanımlandığında, Talhatan Baba’dan Edirne Selimiye’ye kadar uzanan bir plan gelişiminin önemli bir halkası olduğu anlaşılmaktadır.

Hatalı tanımlamaların farklı sonuçlara yol açtığı bir diğer tip, bazilikal olarak tanımlanan tasarımıdır. Kubbe-eyvan-avlu üçlüsünü barındıran tip içerisinde değerlendirilen

örneklerin bir kısmı, araştırmacılar tarafından bazilikal tipte sınıflandırılmıştır. Ancak, hem kubbe-eyvan varyasyonu-iç avludan oluşan baskın mimari unsurları hem de sahinlerin birbirleriyle ilişkisi bağlamında bazilika mimarisinden ayrılan yönleri nedeniyle, bu yapıların bazilikal olarak adlandırılmaları son derece hatalıdır. Bahsedilen baskın mimari unsurlar Büyük Selçuklu'nun klasikleşen şemasını Anadolu'da uyarlayarak devam ettiren önemli bir mimari hafıza göstergesidir.

Anadolu Selçuklu Mimarisi araştırmalarında, cami tipolojileri hakkında yukarıda bahsedilen önemli sorunların haricindekiler yönlemsel sorunlardır. Yönlemsel sorunların başında, tipolojide kullanılacak referansın belirlenmemiş olması gelmektedir. Pek çok tipolojide bazı başlıklarda coğrafi ayırım yapılırken, bazılarında kronolojik, bazılarında plan tasarımı, bazılarında malzeme, referans olarak alınmıştır. Bu durumda ortak referanslara sahip olmayan gruplar kendi içlerinde çelişkili sonuçlar doğurmuş, aynı yapının pek çok başlıkta değerlendirilebilmesinin önü açılmıştır.

Bir diğer yönlemsel sorun, tek ya da yetersiz sayıda örnekle tip oluşturma eğilimidir. Bu durumda tipoloji yöntemlerinden biri olan tasnif edilemeyenlerin dışlanması ilkesi yok sayılmış ve herhangi bir yoğunluk göstermeyen bir tasarımın genel tabloda yer bulması sağlanmıştır.

Yapılan araştırmalar sonucunda; Anadolu Selçuklu camileri içerisinde 109 adet örneğin planlarına ulaşılmıştır. Tipoloji yöntemi olarak plan şemaları referansında sınıflandırılan örnekler altı grupta değerlendirilmiştir. Buna göre birincisi, "1. Kubbe-Eyvan-Avlu Üçlüsünü Barındıran Tip" 16 adet örnekle; ikincisi, "2. Enine Gelişen Mihrap Önü Kubbeli Tip" dokuz adet örnekle; üçüncüsü, "3. Bazilikal Tip" altı adet örnekle; dördüncüsü, "4. Bölüntüsüz, çok ayaklı tip" altı adet örnekle; beşincisi, "5. Tek Mekânlı Tip" 48 adet örnekle temsil edilmektedir. Tek mekânlı tipin alt başlıkları olan "5.1. Kubbeli" tip 44 adet, "5.2. Düz Çatılı" tip ise dört adet örneği barındırmaktadır. Tasarımları başka bir yapıda tekrarlanmadığı için bahsedilen tipler içerisinde sınıflandırılmayan 24 adet örnek ise "6. Münferit Örnekler" başlığında altıncı gruba dâhil edilmiştir.

Camilerin coğrafi dağılımlarında neredeyse tüm tiplerde homojen bir dağılım izlenebilmektedir. Genel dağılımın aksine, enine gelişen mihrap önü kubbeli tip Güneydoğu Anadolu Bölgesinde; tek mekânlı tip ise çok büyük bir oranla (%85) Konya'da yoğunlaşmaktadır.

Kronolojik dağılımlarında ise Anadolu'nun fethinden itibaren gittikçe artan bir grafik sunan camilerde, tipler özelinde genel grafiğe uyan bir dağılım gözlemlenmektedir. Enine gelişen mihrap önü kubbeli tip erken dönemde -13. yüzyıl ilk çeyreğine kadar- sıklıkla tercih

edilirken; bazilikal tip ve bölüntüsüz çok ayaklı tip 13. yüzyılın üçüncü çeyreğinde yoğunluk göstermektedir.

Anadolu Selçuklu Kervansarayları hakkında; Halil Edhem Eldem, Karl Müller, Rudolf Riefstahl, Kurt Erdmann, Ayşıl Tükel Yavuz, İnci Kuyulu, Bozkurt Ersoy, İsmail Aytaç ve Osman Eravşar, tipoloji üretmişlerdir. Bu çalışmaların tamamına yakınında, kapalı kısım ve avlunun varlığı-yokluğunu referans alan genel plan şemasına dayalı bir sınıflandırma tercih edildiği görülmektedir. Ayşıl Tükel Yavuz'un 1976 yılında yayımladığı çalışmasından itibaren, alan araştırmacıları çoğunlukla, Yavuz'un önerdiği eş odaklı tanımını çalışmalarında kullanmışlardır.

Kervansaray tipolojilerindeki sorunlar içerisinde en önemlisi, tiplerin isimlendirmelerinde izlenebilmektedir. Öncelikle "Avlu hanlar" tanımı, yapının genel karakterini yansıtmamakla birlikte, sınıflandırılan örnekler arasında uyumsuzluklar bulunmaktadır. Avlu hanlar olarak nitelendirilen yapılar arasında sadece Evdir Han bu tanıma karşılık gelmektedir; diğer örneklerde barınak kısmı bulunmaktadır. İkinci ve daha önemli tanımlama hatası, Ayşıl Tükel Yavuz'un "eş odaklı" ifadesidir. Bu başlık altında toplanan yapıların bir kısmı tanıma uymamakla birlikte, örnekler arasında bariz bir uyumsuzluk gözlemlenmektedir.

Kervansaray tipolojilerinde tanımlama hatalarının yanı sıra yöntemsel hatalar da gözlemlenmektedir. Özellikle tek ya da az sayıda örnekle oluşturulan tipler, çok fazla sayıda başlık üretilmesine neden olmuştur.

Yapılan araştırmalar sonucunda Anadolu Selçuklu döneminde inşa edilmiş kervansaraylar içerisinde 100 adet yapının planı tespit edilebilmiştir: Üç ana başlıkta sınıflandırılan kervansaraylardan, açık ve kapalı kısımdan oluşan "1. Klasik Tip" 58 adet örnekle, sadece kapalı birimden oluşan "2. Kapalı Tip" 36 adet örnekle ve geniş bir avlu çevresinde konumlandırılmış birimlerden oluşan "3. Avlu Merkezli Tip" ise altı adet örnekle temsil edilmektedir. Bu sınıflandırmada mekân anlayışının tespit edilebilmesi adına yapıların kapalı birimlerinin tasarımı esas alınarak alt başlıklar oluşturulmuştur. Buna göre klasik tip içerisinde 33 adet örnek "1.1. Bazilikal", 21 adet örnek "1.2. Transept" alt başlıklarında; kapalı tip içerisinde 19 adet örnek "2.1. Bazilikal", dört adet örnek "2.2. Transept", dört adet örnek "2.3. Merkezi", beş adet örnek "2.4. Tek Sahınlı" ve dört adet örnek "2.5. İki Sahınlı" alt başlıklarında gruplandırılmışlardır.

Kervansarayların tiplerden bağımsız olarak coğrafi dağılımları, ticaretin yoğun olduğu iller arasındaki kervan yolları üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bu dağılımın en önemli kısmı Antalya -Konya-Aksaray-Kayseri-Kahramanmaraş-Malatya aksında yoğunlaşmaktadır. Tüm

kervansaray tiplerinin homojen bir dağılım gösterdiği anlaşılmakta; herhangi bir tipin belirli bir bölgede yoğunlaşmasından söz edilememektedir. Sadece “Sultan hanları” olarak isimlendirilen büyük organizasyonlu örneklerin Konya-Aksaray, Aksaray-Kayseri, Kayseri-Sivas/Malatya arasındaki ana ticaret yolları üzerinde yoğunlaştığı gözlemlenebilmektedir.

Kervansarayların kronolojik dağılımlarında ise tiplerden bağımsız olarak neredeyse tamamının 13. yüzyıl içerisine tarihlendirildikleri; hatta bu zaman daha da kısaltılacak olursa %90 oranında yüzyılın ilk yarısında inşa edildikleri anlaşılmaktadır. Tüm kervansaray tipleri için kronolojik dağılım genel grafikte doğru orantılıdır. Sadece klasik tipin erken örnekleri olarak tanımlanan, avlu ve barınak kısımları eş genişlikte olan tasarıma sahip 13 yapıdan 10 adedi, yüzyılın ilk çeyreğine tarihlendirilmektedir.

Anadolu Selçuklu Hamamları hakkında tek kapsamlı çalışma Yılmaz Önge tarafından yapılmıştır. Ancak Önge de tipoloji önerisini açıkça değil dolaylı olarak sunmaktadır. Çoğunlukla Osmanlı Dönemi odaklı olmakla birlikte, Türk Hamamlarının tipolojisi hakkında; Heinrich Glück, Karl Klinghardt ve özellikle Semavi Eyice’nin tipolojileri benimsenmiştir. Araştırmacıların tamamı, hamamların sıcaklık kısımlarının planlarından hareketle tipoloji üretmişlerdir.

Hamam tipolojilerindeki en önemli sorun, tek ya da yetersiz sayıda örnekle tip oluşturulmasıdır. Bu örnekler ilerleyen dönemlerde üretilecek olan yapılar için arketip konumunda olsalar da Anadolu Selçuklu özelinde bir tip oluşturmazlar. Ayrıca bazı tiplerde tasnif edilemeyen örneklerin tipolojide dışlanmaması nedeniyle, tipi oluşturan örneklerin birbirleriyle uyumsuzluğu yöntemsel hatalar olarak gözlemlenmektedir.

Yapılan araştırmalar sonucunda, Anadolu Selçuklu Hamamları üç tipte sınıflandırılmıştır. Buna göre birincisi, Türk Hamam Mimarisi’nin esas tasarımını yansıtan ve 12 adet örnekle temsil edilen “1. Dört Eyvanlı Köşe Halvet Hücreli Tip”; ikincisi, Türk Mimarisi’nin çevre kültürlerle etkileşimini ve bu etkileşimleri yorumlama gücünü ortaya koyan ve iki adet örnekle temsil edilen “2. Yıldızvari Tip”; üçüncüsü, esasında birinci tipin eksiltmeli bir varyasyonu durumunda iken kendine özgü bir mimari karakter kazanmış olan ve dört adet örnekle temsil edilen “3. Enine Sıcaklıklı Çift Halvetli Tip” şeklinde sıralanmaktadır. Bu tipler haricinde, kendilerine özgü tasarımları başka bir yapıda tekrarlanmayan altı adet hamam, “4. Münferit Örnekler” başlığında toplanmışlardır.

Hamamların coğrafi dağılımlarında tiplerden bağımsız olarak homojen bir dağılımdan bahsedilebilmektedir. Ancak planı bilinen hamamların sayısı herhangi bir yoğunluk sunmaya yetecek kadar yüksek olmadığından dolayı tipler hakkında coğrafi bir analiz yapmak mümkün değildir. Yine de tüm tiplerin birbirinden coğrafi olarak bağımsız olan şehirlerde uygulanmış

olması ve özellikle dört eyvanlı köşe halvetli şemanın Anadolu'nun her bölgesinde görülebilmesi, hamam mimarisinde homojen bir coğrafi dağılım olduğu sonucunu ortaya koymaktadır.

Türklerin Anadolu'ya girişinden itibaren örnekler vermeye başlamış olan hamamların kronolojik dağılımları; 1064 tarihli Menuçehr Hamamı'nın inşasından itibaren giderek yükselen bir grafikte izlenebilmektedir. Tipler özelinde ise genel grafikte doğru orantılı bir dağılımdan söz edilebilir. Sadece dört eyvanlı köşe halvetli tip, %75 oranla 13. yüzyılın son üç çeyreğinde yoğunlaşmaktadır.

Anadolu Selçuklu Türbeleri hakkında Oluş Arık, Ülkü Ü. Bates, Orhan Cezmi Tuncer ve Hakkı Önkal, belirgin tipolojiler üretmişlerdir. Bu araştırmacılar içerisinde Tuncer haricindekilerin tamamı plan ve gövde tasarımı referansını temel alan bir sınıflandırma tercih etmişlerdir. Tuncer'in tipolojideki referansı ise alt ve üst katların iç ve dış planlarıdır.

Türbe tipolojilerindeki en önemli sorunlar, yöntemsel hatalardan kaynaklanmaktadır. Yöntemsel hataların en belirgin olanı; plan ve gövde tasarımına dayalı tipolojilerde yapının konumunu referans alan tipler üretilmiş olmasıdır. Bir diğer önemli sorun ise az sayıda örnek oluşturulan alt başlıkların sayısının çokluğudur. Bunların haricinde tanımlama hataları nedeniyle üretilmiş tipler de yine tipolojilerdeki sorunlardan birini oluşturmaktadır.

Yapılan araştırmalar sonucunda, Anadolu Selçuklu Türbeleri içerisinde planlarına ulaşılabilen 114 adet örnek, gövde tasarımı referansı ile üç tipte sınıflandırılabilir. Bunlardan birincisi olan "1. Kümbetler" 83 adet, ikincisi "2. Kare Türbeler" 13 adet ve üçüncüsü "3. Eyvan Türbeler" 13 adet örnek ile temsil edilmektedir. Kümbetler başlığı cephe kurgusu referansı ile; "1.1. Çokgen" 57 adet, "1.2. Dörtgen" 19 adet, "1.3. Silindirik" yedi adet örnek ile, alt başlıklara ayrılmıştır. Bu tipler haricinde tasarımları itibarıyla özgün bir karakter sunan ve başka bir örnekte tekrarlanmayan yapılar "4. Münferit Örnekler" başlığında gruplandırılmıştır. Çokgen gövdeli örnekler içerisinde sekiz cepheliler, 48/57 oranla büyük çoğunluğu oluşturmaktadır. Bu sayılardan anlaşılacağı üzere Anadolu Selçuklu Mimarisi'nin türbe tasarımında esas tipini kümbetler oluşturmaktadır.

Türbeler, tipler bağlamında, Anadolu Selçuklu Mimarisi içerisinde diğer örneklerle göre daha fazla bölgesel yoğunlaşmanın izlenebildiği yapı türüdür. Çokgen gövdeli kümbetler Akdeniz ve Güneydoğu Anadolu dışında kalan bölgede homojen bir dağılım gösterirken, bu tip içerisinde 12 cepheli örneklerin neredeyse tamamı (yedi adet örnekten altı tanesi) Erzurum'da; silindirik gövdeli kümbetlerin tamamı Ahlat bölgesinde inşa edilmişlerdir. Eyvan türbeler ise Konya-Afyonkarahisar bölgesinde yoğunluk gösterirken Anadolu'nun diğer bölgelerinde uygulanmamıştır.

Türbelerin kronolojik dağılımları incelendiğinde, 12. yüzyıl başından itibaren giderek yükselen bir grafikte inşa edildikleri; en yoğun dönem olan 13. yüzyıl içerisinde ise son çeyrekte zirve yaptığı gözlemlenmektedir. Tipler bağlamında iki tip haricinde tüm türbe tipleri için bu grafik geçerlidir. Tip olarak sınıflandırılmamış olsa da 12 cepheli kümbetlerin tamamı 13. yüzyıl sonu-14. yüzyıl başına; silindirik kümbetlerin tamamı 13. yüzyıl üçüncü çeyreğine tarihlendirilmektedir. Bu kronolojik yoğunluk, yukarıda bahsedilen coğrafi yoğunlukla birleştirildiğinde, türbe tasarımlarında bölgesel özelliklerin diğer yapı türlerine nazaran daha baskın olduğu öne sürülebilmektedir.

Sonuç olarak, bahsedilen tipoloji sorunları çözümlendiğinde, Anadolu Selçuklu Mimarisi'ndeki tasarım çeşitliliği ve tasarım bütünlüğü konuları bilimsel kanıtlara dayandırılıp kavramsal düşünmenin önü açılarak, Türk Mimarisi'nin genel gelişim çizgisi ortaya konulmaya çalışılmıştır.

KAYNAKÇA

- Acun, H. (ed.). (2007). *Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansarayları*, Ankara.
- Adams, G. F. (1881). *Turkish Bath Hand Book*. Little & Becker, St. Louis.
- Adams, W. Y. ve Adams, E. W. (1991). *Archeological Typology and Practical Reality: A Dialectical Approach to Artifact Classification and Sorting*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Ahmed Eflaki (1964). *Ariflerin Menkıbeleri 1*, (Çev. T. Yazıcı), 2. Baskı, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- Ahmed Eflaki (1974). *Ariflerin Menkıbeleri 2*, (Çev. T. Yazıcı), 2. Baskı, Hürriyet Yayınları, İstanbul.
- Akok, M. (1969). "Kayseri'de Tuzhisarı Sultanhanı, Köşk Medrese ve Alaca Mescit Diye Tanılan Üç Selçuklu Mimari Eserin Rölövesi". *Türk Arkeoloji Dergisi*, 17(2): 5-41.
- Akok, M. (1973). "Konya'da Üç Tarihi ve Mimari Eser. Altınapa Kervansarayı, Hasbey Darülhuffazı ve Selim II. İmareti". *Türk Arkeoloji Dergisi*, 20(1): 5-36.
- Akok, M. (1974). "İshaklı Kervansarayı". *Türk Arkeoloji Dergisi*, 21(2): 5-21
- Akozan, F. (1963). "Türk Han ve Kervansarayları". *Türk Sanatı Tarihi Araştırmaları ve İncelemeleri*, 1: 133-167.
- Allsop, R. O. (1890). *The Turkish Bath: its Design and Construction*. E. & F. N. Spon, London, New York.
- Altaş, N. (1997). "Tipoloji". *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, YEM Yayınları, İstanbul, III, 1779.
- Altun, A. (1973). "Harput Ulu Camii'nin Durumu". *Sanat Tarihi Yıllığı*, 5: 79-94.
- Altun, A. (1988). "Orta Asya Türk Sanatı İle Anadolu'da Selçuklu ve Beylikler Mimarisi". S. Bayram (Ed.) *Mimarbaşı Koca Sinan: Yaşadığı Çağ ve Eserleri 1*. VGM, İstanbul, 33-44.
- Anonim. (1861). *The Roman Bath*. Edward Stanford, London.
- Argan, G. C. (1996). "On the Typology of Architecture". K Nesbitt (Ed.), *Theorizing a New Agenda for Architecture: An Anthology of Architectural Theory 1965-1995*, (İng. Çev. J. Rykwert), Princeton Architectural Press, New York, 242-246.
- Arık, M. O. (1969). "Erken Devir Anadolu Türk Mimarisinde Türbe Biçimleri". *Anadolu: Anatolia*, 11: 57-100.
- Arık, O. (2001). "Anadolu Selçuklu Mimarlığında Tipoloji Üzerine Düşünceler". 1. *Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi Bildiriler 1*, Konya, 33-38.

- Arslan, M. (2017). *Anadolu'da Selçuklu Çağı Cami ve Mescit Mimarisi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Aru, K. A. (1949). *Türk Hamamları Etüdü*, İstanbul.
- Aslanapa, O. (1989). *Türk Sanatı*, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Aslanapa, O. (1991). *Anadolu'da İlk Türk Mimarisi: Başlangıcı ve Gelişmesi*, AKM, Ankara.
- Aslanapa, O. (1993). "Anadolu Selçukluları Mimari Sanatı". *Başlangıcından Bugüne Türk Sanatı*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 114-134.
- Avcıoğlu, N. (2012). "Batı'da Türk Hamamı". N. Ergin (Ed.), *Anadolu Medeniyetlerinde Hamam Kültürü: Mimari, Tarih, İmgelem*. (Çev. A.Ö. Erozan), Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, s. 327-367.
- Aytaç, İ. (2002). "Selçuklu Kervansarayları. *Türkler*. Ankara, VII, 852-864.
- Balbirnie, J. (1864). *The Sweating Cure, The Physiological Basis and Curative Effects of the Turkish Bath*. Job Caudwell, London.
- Balbirnie, J. (1871). *The Physiological Basis and Curative Effects of the Turkish Bath*. (G. F. Adams tarafından yeniden basım).
- Bates, Ü. Ü. (1970). *The Anatolian Mausoleum of the Twelfth, Thirteenth and Fourteenth Centuries*, 2. Yayınlanmamış Doktora Tezi. University of Michigan, Fine Arts, Michigan.
- Bektaş, C. (1999). *Selçuklu Kervansarayları, Korunmaları ve Kullanılmaları Üzerine Bir Öneri*, YEM, İstanbul.
- Bilgin, İ. ve Karaören, M. (1992). "Aldo Rossi'de Akıl ve Hafıza". *Defter*, 18: 47-75.
- Bingöl, Ö. (2007). *Mimarlıkta Tip Kavramı ve Tipoloji*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Breathnach, T. (2004). "For Health and Pleasure: The Turkish Bath in Victorian Ireland". *Victorian Literature and Culture*, 32 (1): 159-175
- Brereton, J. L. G. (1858). *The Turkish Bath in Health and Disease Being a Lecture*. Sheffield.
- Britton, J. (1838). *A Dictionary of the Architecture and Archaeology of The Middle Ages*. Longman, Orme, Brown, Green, and Longmans, London.
- Ceylan, B. ve Erdoğan, O. (2019). "Transept-Litürji-Devinim-Kurgu: Patara Kent Bazilikası Örneği". *Uluslararası XIX. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu, Bildiriler 1*. 21-24 Ekim 2015, TTK, Ankara, 351-365.
- Cezar, M. (1977). *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*. İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Cholet, A. P. C. de. (1892). *Voyage en Turquie d'Asie*, Paris.

- Cosgrove, J. J. (1913). *Design of the Turkish Bath*. Standart Sanitary Mfg. Co., Pittsburgh.
- Crane, H. (1994). "Anatolian Saljuq Architecture and its Links to Saljuq Iran". R. Hillenbrand (Ed.), *The Art of the Saljuqs in Iran and Anatolia, (Proceedings of a Symposium held in Edinburg, 1982)*. Mazda Publishers, Costa Mesa-California, 263-268.
- Cummins, W. J. ve Edinburg, M. D. (1860). *The Turkish Bath*. John M. O'toole, Dublin.
- Çal, H. (1988). "Zile Hamamları". *Türk Etnografya Dergisi*, Ankara, 18: 103-123.
- Çayırdağ, M. (2002). "Kayseri Köşk Medresesi'nin Hankâh (Buk'a) Olduğu Hakkında 1657 Yılında Alınan Mahkeme Kararları". *VI. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı Sonuçları ve Sanat Tarihi Sempozyumu, Bildiriler*. 8-10 Nisan 2002, Kayseri, 259-281.
- Çetin, Y. (2008). "Silvan Ulu Cami'nin Plan Bakımından Bir Değerlendirmesi ve Anadolu Türk Cami Mimarisine Katkıları". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Erzurum, 30: 21-40.
- Çoruhlu, Y. (2016). *Eski Türklerin Kutsal Mezarları: Kurganlar*. Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Davies N. ve Jokiniemi, E. (2008). *Dictionary of Architecture and Building Construction*. London.
- Denktaş, M. (1999). "Karaman Hamamları". *Uluslararası Dördüncü Türk Kültürü Kongresi Bildirileri 1*. 4-7 Kasım 1997, AKMB, Ankara, 217-241.
- Denktaş, M. (2000). *Kayseri'deki Tarihi Su Yapıları (Çeşmeler Hamamlar)*. Kıvılcım Yayınları, Kayseri.
- Depraz, C. (1869). *Hammam de Nice*. Adrien Delahaye, Paris..
- Diez, E. (1916). *Die Kunst der Islamischen Völker*. Neubabelsberg Akademische Verlagsgesellschaft Athenaion, Berlin.
- Diogene, *Life in a Tub; with a Description of the Turkish Bath*. Dublin.
- Doctor, S. B. (1882). *English and Persian Dictionary*, Irish Presbyterian Mission Press, Surat.
- Dora, R. R. (1982). "Osmanlılar Öncesi Türk Han ve Kervansarayları". *İlgi*, 16: 8-15.
- Durukan, A. (1997). "Anadolu Selçuklu ve Beylikler Dönemi Cami Tipolojisi Üzerine Bir Deneme". *Uluslararası Osmanlı Öncesi Türk Kültürü Kongresi Bildirileri*. 4-7 Eylül 1989, Ankara, 167-175.
- Eravşar, O. (2004). *Tokat Tarihi Su Yapıları (Hamamlar)*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, yy.
- Eravşar, O. (2011). *Anadolu Selçuklu Kervansarayları*. yy.
- Eravşar, O. (2017). *Yolların Tanıkları: Anadolu Selçuklu Hanları*. İstanbul.
- Erdmann, K. (1955). "Notizen Zum Inneranatolischen Karavansaray Beobachtungen auf Einer Reise im Juli 1953". *Kunst des Orients*, 2: 5-29.

- Erdmann, K. (1961). *Das Anatolische Karavansaray des 13. Jahrhunderts 1*. Verlag Gebr. Mann, Berlin.
- Erdmann, K. ve Erdmann, H. (1976). *Das Anatolische Karavansaray des 13. Jahrhunderts 2-3*. Verlag Gebr. Mann, Berlin.
- Erlach, J. B. F. von. (1725). *Entwurf Einer Historischen Architectur*. Leipzig.
- Ersoy, B. (1996). "Witnesses of the Past: Caravanserais". *Along Ancient Trade Route: Seljuk Caravanserais and Landscapes in Central Anatolia*. Maasland, Rekem-Lanaken, Belgium, 58-81.
- Eyice, S. (1960). "İznik'te Büyük Hamam ve Osmanlı Devri Hamamları Hakkında Bir Deneme". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 11 (15): 99-120.
- Fife, J. (ed.). (1865). *Manual of the Turkish Bath*. John Churchill and Sons, London.
- Gabriel, A. (1929). "Les Antiquites Turques D'Anatolie". *Syria*, 10 (3): 257-270.
- Gabriel, A. (1931). *Monuments Turcs D'Anatolie I*. E. De Boccard, Paris.
- Glück, H. (1921). *Probleme des Wölbungsbaues 1: Die Bader Konstantinopels*, Verlag von Halm und Goldmann, Wien.
- Glück, H. (1927). "İslam Hamamının Menşe ve Tekamülü". (Çev. Köprülüzade Ahmed Cemal), *Türk Yurdu*, 5 (27): 269-279; (2001 Yeniden Basım) Tütibay Yayınları, 19 (188): 129-133.
- Godard, A. (1965). *The Art of Iran*. (Çev. M. Heron), New York.
- Göde, K. (2011). *Halil Edhem (Eldem) ve Kayseri Şehri -Selçuklu Tarihinden Bir Bölüm*. Kayseri.
- Görür, M. (2007). "Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansarayları Kataloğu". H. Acun (Ed.), *Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansarayları*. Ankara, 473-528.
- Grabar, O. (1998). *İslam Sanatının Oluşumu*. (Çev. N. Yavuz), YKY, İstanbul.
- Güler, M. (2005). *12. Yüzyıl Anadolu Türk Camileri*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Haim, S. (1991) *New Persian-English Dictionary*. Farhang Moaser, Tehran.
- Halil Edhem (Eldem). (1923). "Einige Islamische Denkmaler Kleinasiens". *Studien zur Kunst des Ostens*, Avalun-Verlag, Wien und Hellerau, 243-247.
- Halil Edhem (Eldem). (1918). "Türk Ocağı Konferansları 3: Anadolu'da Selçukî Hanları". *Türk Yurdu*, Tutibay Yayınları, Ankara, 7/14 (156): 147-154.
- Harris, C. M. (Ed.) (1975). *Dictionary of Architecture and Construction*. McGraw-Hill, New York.

- Haughton, E. (1861). *The Uses and Abuses of the Turkish Bath*. Simpkin, Marshall&Co., London, Adam Holden, Liverpool, Fannin and&Co., Dublin.
- Hillenbrand, R. (2005). *İslam Sanatı ve Mimarlığı*. (Çev. Ç. Kafesçioğlu), Homer Kitabevi, İstanbul.
- Holzmeister C. & G. ve Fahrner, R. (1955). *The Face of Anatolia*. Austrian National Printing Press, Vienna.
- İlter, İ. (1969). *Tarihi Türk Hanları*. KGM Matbaası, Ankara.
- Jennings, O. (1912). *Le Bain Turco-Romain*. Vigot Freres, Paris.
- Johnson, F. (1852). *Dictionary, Persian, Arabic, and English*. W. H. Allen and Co., London.
- Kandela, P. (2000). "The Rise and Fall of the Turkish Bath in Victorian England". *International Journal of Dermatology*, 39: 70-74.
- Kanetaki, E. (2004). "The Still Existing Ottoman Hamams in the Greek Territory", *METU JFA*. 21: 81-110.
- Karamağaralı, H. (1966). "Mevlana'nın Türbesi". *Türk Etnografya Dergisi*, 7-8: 38-42.
- Karamağaralı, H. (1970). "Anadolu Selçuklu Kervansarayları". *Önasya*, 6 (61-62): 3-5.
- Karamağaralı, H. (2002). "Türk Cami Mimarisinde Mekan Gelişmesi ve Ayasofya Meselesi". *100 Yaşında Bir Osmanlı Ekrem Hakkı Ayverdi ve Osmanlı Mimarisi Sempozyumu*. 4 Aralık 1999, Kubbealtı Neşriyatı, Ankara, 83-108.
- Karamağaralı, H. (2006). "Konya'daki İplikçi Camii'nin Aslı Hali ve Ehemmiyeti". *Sanatta Anadolu-Asya İlişkileri: Prof. Dr. Beyhan Karamağaralı'ya Armağan*. Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 277-296.
- Karpuz, H. (2001). *Anadolu Selçuklu Mimarisi*. Konya.
- Kleiss, W. (1991). "Anatolian und İranische Karavanserais in Seldchukischer Zeit". *10. Türk Tarih Kongresi-Kongreye Sunulan Bildiriler 3*. 22-26 Eylül 1986, TTK, Ankara, 946, 947, 945-950.
- Klinghardt, I. K. (1927). *Türkische Bader*. Julius Hoffmann, Stuttgart.
- Koçyiğit, F. (2014). "Amasya Gökmedrese Camii Üzerine Bir Değerlendirme". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7/35: 423-431.
- Kuban, D. (1970). *100 Soruda Türkiye Sanatı Tarihi*. Gerçek Yayınevi, İstanbul.
- Kuban, D. (2002). *Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı*. YKY, İstanbul.
- Kuban, D. (2004). *Çağlar Boyunca Türkiye Sanatının Anahatları*. YKY, İstanbul.
- Kuyulu, İ. (1996). "Anadolu Selçuklu Kervansarayları ile Orta Asya Kervansaraylarının Karşılaştırılmasına Yönelik Bir Deneme". *Sanat Tarihi Dergisi*, 8: 51-79.
- Lammens, H. (1911). "Ziad Ibn Abihi". *Rivista Degli Studi Orientali*, 4 (2): 199-250.

- Lanckoronski, K. G. (1890). *Stadte Pamphyliens und Pisidiens-2 Pisidien*. F. Tempsky, Wien.
- Leupen, B., Grafe, C., Körnig, N., Lampe, M., Zeeuw, P. de. (1997). *Design and Analysis*. 010 Publishers, Rotterdam.
- Linnaei, C. (1735). *Systema Naturae*. Apud Theodorum Haak, Lugduni Batavorum.
- Lippert, H. (1869). *Quelques Considerations Hygieniques et Medicales*. F. Savy, Paris, Etablissement Litteraire Visconti, Nice.
- MacKenzie, D. N. (1986). *A Concise Pahlavi Dictionary*. Oxford University Press, London.
- Madrazo, L. (1995). *The Concept of Type in Architecture: An Inquiry into the Nature of Architectural Form*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Swiss Federal Institute of Technology, Zürich.
- Miller, E. P. (1870). *The Improved Turkish Bath*. Miller, Haynes&Co., New York.
- Milton, J. L. (1873). *On the Modified Turkish and Vapour Bath*. Robert Hardwicke, London.
- Moles, A. (2012). *Belirsizin Bilimleri: İnsan Bilimleri İçin Yeni Bir Epistemoloji*. (Çev. N. Bilgin), YKY, İstanbul.
- Moneo, R. (1978). "On Typology", *Oppositions*, 13: 23-45.
- Montelius, M. (1903). *Die Typologische Methode*. Selbstverlage des Verfassers, Stockholm.
- Müller, K. (1920). *Die Karawanseraï im Vorderen Orient*. Bauwissenschaftliche Beiträge, Bd. 6, Berlin. (Çev. A. O. Öztürk-Ş. Uzluk). (2002). "Yakındoğu Kervansarayları", *Yeni İpek Yolu, Özel Sayı: Konya IV*, 123-166.
- Necipoğlu, G. (2007). "Anatolia and the Ottoman Legacy", M. Frishman ve H. Khan (Ed.), *The Mosque: History, Architectural Development and Regional Diversity*. Thames and Hudson, London, 141-158.
- Necipoğlu, G. (2013). *Sinan Çağı: Osmanlı İmparatorluğu'nda Mimari Kültür*. (Çev. G. Ç. Güven), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul
- Otto-Dorn, K. (1964). *Kunst Des Islam*. Baden.
- Ödekan, A. (1997). "Kümbet". *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*. YEM, İstanbul, II: 1078.
- Ögel, S. (1994). *Anadolu'nun Selçuklu Çehresi*, Akbank Yayınları, İstanbul.
- Önge, Y. (1988). "Anadolu Türk Hamamları Hakkında Genel Bilgiler ve Mimar Koca Sinan'ın İnşa Ettiği Hamamlar". S. Bayram (Ed.), *Mimarbaşı Koca Sinan: Yaşadığı Çağ ve Eserleri I*. VGM, İstanbul, 403-412.
- Önge, Y. (1995). *Anadolu'da XII-XIII. Yüzyıl Türk Hamamları*. VGM, Ankara.
- Önkal, H. (1996). *Anadolu Selçuklu Türbeleri*, Ankara.
- Özbek, Y. (2004). "Divriği Hamamları". *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16: 191-228.

- Özergin, M. K. (1965). "Anadolu'da Selçuklu Kervansarayları". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 15 (20): 141-170.
- Özgüç, T. ve Akok, M. (1956). "Ağzıkara Han", *Yıllık Araştırmalar Dergisi*, 1: 93-95.
- Özgüç, T. ve Akok, M. (1958). "Üç Selçuklu Abidesi, Dolay Han, Kesik Köprü Kervansarayı ve Han Camii". *Belleten*, 22 (86): 251-259.
- Özkeçeci, İ. (1997). *Tarihi Kayseri Cami ve Mescitleri*, Kayseri.
- Photophilus (ed.), (1860). *The New Irish Bath Versus The Old Turkish*. William McGee, Dublin.
- Potter, W. (1859). *The Roman or Turkish Bath: its Hygienic And Curative Properties*. Thos Dinham&Co., Manchester-Simpkin Marshall&Co., London.
- Quincy, A. C. Q. de. (1825). "Type". *Encyclopedie Methodique: Architecture*, Paris, III, 543-545.
- Riefstahl, R. M. (1929). "New Types of Seljuk Hans in Anatolia". *Parnassus*, 1 (3): 20-23.
- Riefstahl, R. M. (1931). *Turkish Architecture in Southwestern Anatolia*. Harvard University Press, Cambridge.
- Rivoira, G. T. (1918). *Moslem Architecture its Origins and Development*. (Çev. G. M. N. Rushfort), Humphrey Milford: Oxford University Press, London.
- Rogers, J. M. (1976). "Waqf and Patronage in Seljuk Anatolia: the Epigraphic Evidence", *Anatolian Studies*, 26: 69-103.
- Rossi, A. (1973). *Die Architektur der Stadt*, Düsseldorf.
- Rossi, A. (2010). *L'architettura della Citta*. Cittastudi Edizioni, Torino.
- Saladin, H. (1907). *Manuel D'art Musulman*. A. Picard, Paris.
- Sarre, F. (1896). *Reise in Kleinasien*. Dietrich Reimer, Berlin.
- Seeligmann, I. (1869). *Considerations Nouvelles sur le Bain Turc*. Jean Baptiste Bailliere ef Fils, Paris, Etablissement Litteraire Visconti, Nice.
- Sencer, M. (1981). *Yöntembilim Terimleri Sözlüğü*. TDK, Ankara.
- Skeat, W. W. (1882). *A Concise Etymological Dictionary of the English Language*. Clarendon Press, Oxford.
- Sözen, M. (1975). *Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan*. İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Sözen, M. ve Sönmez, Z. (1982). "Anadolu Türk Mimarisi". *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*. İstanbul, IV, 802-880.
- Spratt, T. A. B. ve Forbes, E. (1847). *Travels in Lycia, Milyas and the Cibyratis 1*. John van Voorst, Paternoster Row., London.

- Steingass, F. (1963). *A Comprehensive Persian-English Dictionary*. Routledge and Kegan Paul Limited, London.
- Strzygowski, J. (1918). *Die Baukunst Der Armenier und Europa*. Kunstverlag Anton Schroll&Co., Wien.
- Şahin, M. K. (1995). *Anadolu'da Selçuklu Dönemi Camilerinin Çözümlemeli Plan İrdelemesi 1*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Şahin, M. K. (2004). *Anadolu'da Selçuklu Döneminde Dikine Planlı Camiler*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Şapolyo, E. B. (1967). "Türk Kervansarayları". *Önasya*, 2 (24): 12-13.
- Topçu, S. M. (2013). *Sivas Hamamları*. Laçın Yay., Kayseri.
- Tuncer, O. C. (1986). *Anadolu Kümbetleri 1*. Ankara.
- Tuncer, O. C. (1991). *Anadolu Kümbetleri 2*. Ankara.
- Tuncer, O. C. (1992). *Anadolu Kümbetleri 3*. Ankara.
- Urquhart, D. (1850). *The Pillars of Hercules 2*. Richard Bentley, London.
- Ülgen, A. S. (1962). "Siirt Ulu Cami". *Vakıflar Dergisi*, 5: 153-155.
- Ülgen, A. S. (1987). "Hamam". *İslam Ansiklopedisi*. MEB, İstanbul, V-I, 174-181.
- Ünal, R. H. (1983). "Doğu Anadolu'da Bilinmeyen Üç Selçuklu Hanı". *Arkeoloji-Sanat Tarihi Dergisi*, 2: 106-114.
- Ünal, R. H. (1994). "A Propos de la Datation des Khans Seldjoukides Sans Cour en Anatolie". Robert Hillenbrand (Ed.), *The Art of the Saljuqs in Iran and Anatolia: Proceedings of a Symposium Held in Edinburg in 1982*, Mazda Publishers, Costa Mesa, California, 295-302.
- Waisman, M. (1993). *El Interior de La Historia: Historiografía Arquitectónica Para Uso de Latinoamericanos*. Bogota-Colombia.
- Wells, T. S. (1860). *A Lecture on the Revival of the Turkish, or Ancient Roman Bath*. John Lane, London.
- Wilson, E. (1861). *The Eastern or Turkish Bath*. John Churchill, London.
- Wollaston, A. N. (1882). *An English-Persian Dictionary*. W.H. Allen&Co., London.
- Yavuz, A. T. (1969). "Alara Han'ın Tanıtılması ve Değerlendirilmesi". *Belleten*, 33 (132): 429-459.
- Yavuz, A. T. (1976). "Anadolu'da Eşodaklı Selçuklu Hanları". *ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 2 (2): 187-204.

- Yavuz, A. T. (1981). "Anadolu (İkinci Devir Beylikler Öncesi) Camilerinin Fiziksel Özellikleri: Bir Yöntem Denemesi". 8. *Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler* 2. 11-15 Ekim 1976, Ankara, 921-929.
- Yavuz, A. T. (1991). "Mirçinge Han ve Anadolu Selçuklu Dönemi Eşodaklı Kervansarayları Arasındaki Yeri". *ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 11 (1-2): 41-55.
- Yavuz, A. T. (1995). "Anadolu Selçuklu Donemi Kervansaraylarının Tipolojisi". IV. *Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri*, 25-26 Nisan 1994, Konya, 183-198.
- Yavuz, A. T. (2000). "Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansarayları Üzerine Çalışmalar, Bilgiler, Bulgular-1997". *Uluslararası Dördüncü Türk Kültürü Kongresi Bildirileri* 2. 4-7 Kasım 1997, Ankara, 239-259.
- Yavuz, A. T. (2006). "Kervansaraylar". A. Y. Ocak-vd. (Ed.), *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı* 2. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 435-446.
- Yetkin, S. K. (1962). "Selçuklu Kervansaraylarının Özellikleri". *Milletlerarası Birinci Türk Sanatları Kongresi Kongreye Sunulan Tebliğler*. 19-24 Ekim 1959, Ankara, s. 408-410.

İnternet Kaynakları

- Çekül İpekyolu haritası, https://www.cekulvakfi.org.tr/files/dosyalar-haber/ipekyolu_harita_min.pdf (erişim tarihi: 21.07.2019).
- Türkçe Sözlük, <http://tdk.gov.tr> (erişim tarihi 10.04.2016).

ÖZGEÇMİŞ

Adı ve SOYADI	Murat KALAFAT
EĞİTİM DURUMU	
Mezun Olduğu Lise	Giresun Lisesi
Lisans Diploması	Erciyes Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Kayseri, 2008
Yüksek Lisans Diploması	Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Kayseri, 2011
Tez Konusu	Gülnuş Emetullah Sultan'ın Baniliği
Yabancı Dil / Diller	İngilizce
İŞ DENEYİMİ	
Çalıştığı Kurumlar	Çankırı Karatekin Üniversitesi, Sanat Tasarım ve Mimarlık Fakültesi 2012 -